میر عەبدال خانی بدلیس

بلیمەتێکی فەرامۆشکراو لە مێژووی کورددا

(٩٩٥ـ ١٠٩١ ك) & (١٦٠٥ـ ١٧٠١ز)

لێکۆڵینەوەی
بوار نورەدین

مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)
سلێمانی ـ گەڕەکی ئەندازیاران ـ ١٠٥
ژ. خانوو ـ ١٠

www.hoshyari.org
govarynovin@yahoo.com

ناوی کتێب: میر عەبدال خانی بدلیس

(بلیمەتێکی فەرامۆشکراو لەمێژووی کورددا)

لێکۆڵینەوەی: بوار نورەدین

دیزاینی ناوەوەو بەرگ: ئەمیرە عومەر

وێنەی بەرگ: لەکتێبی - (Gravürlerle Kürtler
Mehmet Bayrak) وەرگیراوە

چاپخانە: دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی

چاپی یەکەم (٢٠٠٧) سلێمانی

تیراژ: (١٠٠٠) دانە

ژمارەی سپاردن: (٦٥٠) ساڵی (٢٠٠٧)

ژمارەی زنجیرە: (٢٣٥)

لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ک)

ناوەڕۆک

تەوەری یەکەم:

گریمانەی لێکۆڵینەوەکە ٥

بایەخی لێکۆڵینەوەکە ٨

ڕێگرییەکانی بەردەم لێکۆڵینەوەکە ١٠

تەوەری دووەم:

دەستەبەرکردنی زانیاریی و سەرچاوە ١٣

پشتبەستن بە فۆلکلۆری کوردیی ١٩

ناسنامەی کتێبی (سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) ٢٤

گەشتنامەکە (سیاحەتنامەکە) ٢٩

ئەولیا چەلەبی ٣٣

هەڵسەنگاندنێکی سەرچاوەکە ٣٧

شێوازی نووسینی سیاحەتنامەکەی ئەولیا چەلەبی ٦٠

تەوەری سێیەم:

چوارچێوەی سیاسی ٦٥

پێکهاتەی سەربازی ٧٥

سنووری میرنشینەکە ٧٩
بواری ئابووری و شارستانی ٨٠
پێکهاتەی دانیشتوان ٩٠
خان عەبدال خان ٩٩٥- ١٠٩١ ك ٩٧
هۆکارەکانی شکاندنی سەروەریی میرنشینی بدلیس..... ١٠٩
هەنگاوەکانی دەستپێکردنی جەنگ ١٣٢
تاوان و تالآن و تۆقاندنی ئەو سەردەمەی
عوسمانییەکان لە کوردستاندا ١٤٢
شێوازی جەنگ ١٤٩
هۆکاری شکستی میرنشینی بدلیس ١٧٠
دەسکەوتی عوسمانییەکان لەم شەڕەدا ١٧٣
دەسکەوتەکانی ئەحمەد پاشا ١٨٦
کتێبخانەکەی عەبدال خان ١٩٢
ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە ٢٠٨
پێشنیار و ڕاسپاردە ٢١١

تەوەری یەکەم:

گریمانەی لێکۆڵـینەوەکە

ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵدەدات میرنشـین و میرێـك لـە مێـژووی کـورد بناسـێنێ، کـە نزیکـەی چـوار سـەدە لەمەوپێش پێکەوە ژیاون و داوتـر بۆمـان دەردەکـەوێ هــەردوکیان واتــە (میرنشــین و مــیر) لــە زۆربــەی بوارەکاندا: زانست، پێشکەوتن، کۆمەڵایەتی، ئابووری، سەربازی، تەنانەت لە سیاسیشدا کەم وێنە بوون.

میر، سەرەڕای پێگـە سیاسـی و کۆمەڵایەتییەکـەی، خـاوەنی کۆمـەڵێك بـەهرە و توانـا و زانسـت و زانیـاری بـووە، نـاوی (خـان عەبـدال خـان) و لـە ناوەڕاسـتی سەدەی حەڤدەی زایینی لە ناوچە و شـاری بـدلیس لـە بـاکووری کوردسـتاندا، مـیری بـدلیس بـووە. تائێسـتا هیچـیان وەك پێویسـت بـاس نـەکراون، کـە دەبوایـە بەپێچەوانەوە ناویان بهێنرێ و بناسێنرێن.

گریمانەیـەکی دیکـەی لێکۆڵینەوەکـە ئەوەیـە، ئایـا ئەولیا چەلەبی مێژوونووسێکی ڕاسـتگۆ و بـە ئەمانـەت بووە و تەنیا وەك گەشتیارێك لـە تـەك والی عوسمانیـدا ئەو گەشـتەکەی کـردووە، یـان ئـەویش فەرمانبـەرێکی دەوڵــەتی عوسمــانی بــووە؟! چــونکە مــەرج نییــە مێژوونووسانی نەتەوەکانی دیکـە کـە دەربـارەی کـورد شـتیان نووسـیوە، لـە کارەکەیانـدا ڕاسـتگۆ بـووبن[1]. هەروەها د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر دەڵێ: (نـەك هەر فـەزلۆڵلا، بگـرە بـڕێ نووسـەری دیکـەی سـەدەی شازدەهەم هەر لەسەر ئەم ڕایە بوون و بە هـیچ جـۆرێ نەتــەوەی کوردیــان بــۆ قــووت نەچــووە، لەبــەر ئەمــە پێویســته جـارێکی تـر بـەم کتێبانـەدا بچینەوە و بـە

---

[1] – هـەروەك د. عیـزەدین مسـتەفا ڕەسـوڵ، بۆچـوونی مامۆسـتا (هـێمن موکریانی) دەربارەی (خانی لەپ زێڕینی قەڵای دمـدم) و (عـەرەب شـەمۆ) پێچەوانە دەکاتەوە، هەروەها نووسەری کتێبی (عالەم ئارای عەبباسی)یش بە کەسێکی دوژمن و داخ لەدڵ بەرامبەر بە کورد دادەنێ. بڕوانە: عەمـەرێ جەلالی (داستان)، ئامـادەکردنی: جاسمـێ جـەلیل، گـۆڕینی: د. عیـزەدین مستەفا ڕەسوڵ، وەزارەتـی ڕۆشـنبیری، ١٩٨٢، چ (الأدیـب)، بەغـدا، لا: ٥– ١٠.

ڕەخنە و هەڵسەنگاندنێکی وردەوە، کەڵکیان لێ وەربگرین[٢]).

ئێمەش لەگەڵ هەوڵی دەرخستن و ناساندنی (میر عەبدال خانی بدلیس)، هەروەها بۆ باشتر ڕوونکردنەوە و ساغکردنەوەی کتێبی (سیاحەتنامە)، بەپێویستمان زانی نووسینەکانی ئەولیا چەلەبی بخینە بەر تاووتوێکردن و شیکردنەوە، یان بەواتایەکی دیکە هەوڵ بدەین کتێبێکی نوێ لەسەر کتێبێکی کۆن، بە ناونیشان و مێژوویەکی جیاوازتر، لەسەر عەبدال خان و میرنشینی بدلیس، بەسەر بکەینەوە.

---

[٢] – مێژووی کورد لە سەدەی شازدەهەمدا، وەرگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە: شوکور مستەفا، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتی ڕۆشنبیری)، لا: ١٦.

بایەخی لێکۆڵینەوەکە

دەکرێ بایەخی ئەم لێکۆڵینەوەیە، بە چەند خاڵێک دیاری بکەین:

- تاکی هەموو کۆمەڵگایەک پێویستە ئاگادار و شارەزایی هەبێ لە مێژوو و فەرهەنگ و هەموو ئەو چەمکانەدا کە پەیوەندییان بە نەتەوەکەیەوە هەیە، سەرەڕای ئەوەی کە پێویستە هەموان ئاگاداری کەلتووری گەلانی دراوسێ و جیهانیش بن، بەتایبەت مێژوو و هەموو ئەو زانیارییانەی کە پەیوەندییان بە دەوڵەتێکی کوردەوە هەیە.

- کۆمەڵێك چەمك و زانیاری لە فەرهەنگی گەلی کورددا لەناوچوون، هەروەها هەندێك وەك پێویست باس نەکراون، لەبەرئەوە ئەرکی لەپێشینەی نووسەران و توێژەرانە ڕاستیی ئەو بابەتە شاراوانە دەربخەن و بدۆزنەوە.

- کەسێك هێندە بەهرەمەند و بەتوانا بووبێ، گەیشتبێتە ئەو ئاستەی کە دوژمنەکەی بە چەندین

لاپەڕە لە تۆماری مێژووی خۆیاندا بکەوێتە پێداهەڵدان و ستایشکردنی، کەواتە پێویستە هەموو کوردێك ئەو کەسایەتییە بناسێ، سەرباری ئەوەی کە پێویستە لەمڕۆدا خزمەتی شایستەی بۆ جێبەجێ و پێشکەش بکرێ و ناو و مێژووی بەرز و بڵند ڕابگیرێ.

ڕێگرییەکانی بەردەم لێکۆڵینەوەکە[3]

بێگومان بۆ هەموو لێکۆڵینەوە و توێژینەوەیەک، تاڕادەیەک بۆ نووسینی بابەتێکی کەمیش، پێویستمان بە هەوڵ و تێکۆشانی ورد و درشت هەیە، بەمەبەستی پێدانی مافی تەواو بە باسەکە، بەڵام گەر بتەوێ لە هەر بوارێکدا بنووسی، کۆمەڵێک ڕێگر لەبەردەم کارەکەدا قووت دەبنەوە، کە دەکرێ بە چەند خاڵێک دیارییان بکەین[4]:

[3] – بەبۆنەی ڕۆژی جیهانی کتێب لە (٢٦/٤/٢٠٠٦)دا، لە ژێر ناونیشانی (چەند سەرنجێك لەسەر کێشەکانی کتێب لە کوردستاندا) کۆڕێکم گرت و بە وردی و دوور و درێژی باسم لە ئاستەنگییەکانی (کتێب) کرد، ئەم گرفتانە بۆ زۆربەی کارە ئەدەبی و لێکۆڵینەوەکان دووبارە دەبنەوە و پێویست ناکات لێرەدا دووبارەیان بکەینەوە. بڕوانە: گۆڤاری هەنار ژمارە (١٢)، بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوە، وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٧، لا: ٢٣– ٣٢.

[4] – هەروەها لەسەر ئاستی کەلتوور و ڕۆشنبیری کوردیی، کۆمەڵێك ئاستەنگیی گشتی هەیە کە بۆ زۆربەی کارە ئەدەبی و لێکۆڵینەوەکان دەبنە ڕێگر. بڕوانە: یادنامەی شێخ مەحموودی حەفید، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦، چ (شڤان)، شێخ مەحموودی حەفید لە گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا، لا: ٣٥١– ٣٥٢.

- بارودۆخی سیاسی کوردستان هەمیشە هۆکار و ڕێگر بووە لەبەردەم هەموو کارێکدا، چ کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، هونەری، ...تاد، بووبێ.
- کەمی سەرچاوە و مێژووی تاڕادەیەك دووری ئەو کات و سەردەمەی لێکۆڵینەوەکە مەبەستییەتی.
- نەمان و لەناوچوونی کتێبخانە و ئەرشیڤی (عەبدال خان)[5]، سەختترین و بێچارەترین گرفتی بەردەم ئەم لێکۆڵینەوەین، چونکە ئەگەر هەندێك لە بەرهەمەکانی بگەیشتنایەتە ئەم سەردەمە، ئەو کات ڕەنگ بوو زۆر پێش ئێمە ئەم کەسایەتییە باس و خواسی چڕ و پڕی لەسەر بکرایە.

هەر لەبەر ئەو هۆکارانە و چەندینی دیکە، کۆمەڵێك زانیاری لە نێو مێژوو و فەرهەنگی گەلی کورددا ونبوون و تائێستاش وەك پێویست، باس و خواسیان لەسەر نەکراوە. لەو نێوانەدا دەیان کەسایەتی و هەزاران دەستنووس و پاشماوەی فۆلکلۆر و کەلەپووری، بەر شالاوی فەوتاندن کەوتوون، کە بۆ پێشکەوتنی ئەمڕۆ

[5] – لە باسەکانی دواتردا، خوێنەر باشتر لە مەبەستی ئەم خاڵە تێ دەگات.

و ڕۆشـــنبیری و تـــاووتێکردنی کـــەلتووری کـــوردی، دەبوونـە سەرچـاوە و پشـت و پـەنا بـۆ لێکۆڵینـەوە و توێژینـــەوەکان، چـــونکە ئەرشـــیڤ و بەڵگەنامـــەی پێویست و تەواومان لەبەردەست دا نییە کە بتوانین بۆ دۆزینـــــەوەی ڕاســـــتیی و دروســـــتیی ڕووداو و جێبەجێکردنی پڕۆژە و کایە ئـەدەبی و هونەرییـەکان، کەڵکیان لێ وەربگرین.

تەوەری دووەم:

دەستەبەرکردنی زانیاری و سەرچاوە

یـەکێك لـەو ڕایەڵانـەی خزمـەتی مرۆڤایـەتی دەکـات کتێـب و بابەتـە نووسـراوەکانە، هەرچـەند لـە هەنـدێك بواری تەسکدا زیانی پێگەیاندووە، بەڵام لەهەمان کاتدا بایـــــەخ و ڕۆڵ و کاریگـــــەریی بەســـــەر ئاســـــتی ڕۆشــنبیرکردنی مــرۆڤ و کاردانــەوەی هــەرە گــەورەی هەبووە بەسەر ژیان و تەمەن و سروشت و هـەموو ئـەو چـــەمکانەوە کـــە پەیوەنـــدییان بـــە پێشـــکەوتن و شارستانییەتەوە هەیە.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، گـەر بمانـەوێ بـاس لـە هـەر بـوارێکی ئـەدەبی، کۆمەڵایـەتی، ئـابووری، دەروونـی بکـەین، زۆرجـار دەستەوسـتان دەمێنینـەوە و ڕەنگـە زۆرجاریش نائومێدانە واز لە کارەکەمان بهێنین...

بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە، جگەلە کتێبێك بەناوی (کـورد لە مێـژووی دراوسـێکانیدا) یـان سـیاحەتنامەی ئـەولیا

چەلەبی، لە هیچ سەرچاوەیەکی دیکەدا بەتایبەت و بە ورد و درێژی باس لەو میر و میرنشینە نەکراوە، تاکوو خوێنەران پێی ئاشنا بن و توێژەران بتوانن لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەن!

لەسەرەتای دەرچوونی کتێبی سیاحەتنامەدا لە ساڵی (١٩٧٩[١])ەوە پێی ئاشنابووم و لەماوەیەکی زۆر کەمدا خوێندمەوە، دواتر لە ساڵی (١٩٨٢[٢])دا دیسان لە (میراوێ[٣]) کتێبەکەم دەستکەوتەوە و جارێکی دیکە خوێندمەوە. هەر ئەو کاتە زۆربەی بابەتەکانی نێو کتێبەکە کۆمەڵێك زانیارییان دامێ، کە بۆ کات و ساتی تەمەنی خۆم و بارودۆخی ئەوسای کوردستان، کەڵکی زۆرم لێ وەرگرت.

---

[١] – مەبەستمان لە وەرگێڕانەکەی مامۆستا سەعید ناکامە، کە دواتر بە وردی باسی دەکەین.

[٢] – لە سەرەتای هەشتکاندا دەزگای (سەیدیان) لە مهاباد کۆمەڵێك کتێبی چاپ کردەوە، یەکێك لەو کتێبانە (سیاحەتامەکەی ئەولیا چەلەبی) بوو. هەرچەند مامۆستا مستەفا نەریمان پێی وایە چاپی دووەمی (سەیدیان) لە ساڵی (١٩٨٤)دا بووە. بڕوانە: بیبلیۆگرافیای دووسەد ساڵەی کتێبی کوردی ١٧٨٧– ١٩٨٦، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٨، چ (الزمان)، لا: ٢١٣. بەڵام وای بۆ دەچم ئەو کتێبەی لە (میراوێ) کڕیمەوە چاپەکەی سەیدیان بوو؟!

[٣] – میراوێ: گوندێکی گەورەیە لە ناوچەی پیرانان (پیرانشار) کە سەر بە (موکریان)ە لە خۆرهەڵاتی کوردستان.

بەڵام لەم چەند ساڵەی دواییدا چەند جارێکی دیکە خوێندمەوە، چیرۆك و بەسەرهاتی عەبدال خانی بدلیس، زۆرتر لە هەموو بابەتەکانی نێو ئەم سەرچاوەیە سەرنجی ڕاکێشام، کە ماوەی سێ ساڵ دەبێ چەند بابەتێکی جیاوازم لەسەر ئەم کتێبە ئامادەکردووە، لەژێر ناونیشانی: خوێندنەوەیەکی گشتیی سیاحەتنامە، ئەنفالی ئێزدییەکان، کەلەپووری کوردیی لە سیاحەتنامەدا، عەبدال خانی بدلیس کەسایەتییەکی گەورە و باس و خواسێکی کەم[٤]، بەڵام هەرچەندم دەکرد نەدەگەیشتمە ئەو ئاستەی بڵێم: (دارێکم لەسەر بەردێك داناوە) و بڵاویان بکەمەوە. چونکە پێموابوو بۆ خوێندنەوەی ئەم کتێبە ئاوڕ لە هەر بابەتێکیان بدەیتەوە، هەست دەکەیت بابەتێکی گرنگتر فەرامۆش کردووە. بەڵام پێموابێ گرنگترین

٤ – لەڕاستیدا لێکۆڵینەوەیەکی (١٤) لایەڕەی کۆمپیوتەر بوو، لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی دیکەدا بەناوی (لێکچوونی تێکستیی گۆرانیی فۆلکلۆریی کوردی لە نێوان هەردوو دیالێکتی کرمانجی ژووروو و خوارووداو، وەك نموونە) پێشکەش کرا بە فێستیڤاڵی گەلاوێژی ساڵی (٢٠٠٦)، بەڵام بەداخەوە هیچیان بەخت ئاوڕی لێنەدانەوە و بۆ ئەو بۆنەیە لەلایەن لێژنەی هەڵسەنگاندن و پسپۆڕەوە وەك بابەتێکی شیاو هەڵنەسەنگێنران! ؟

باس و بابەتێك كە پێویستی فرەتری بە بایەخ و لێكۆڵینەوە هەبێ، ئەم تەوەرەیە كە هەڵمان بژاردووە.

هەر بۆ ئەم مەبەستە، ئاگاداریی هەندێك لە شارەزایانی مێژووی كوردم كرد، لەناویاندا هەندێك لە هاوڕێیانی باكووری كوردستان، ئەوانیش سەرەڕای هەبوونی كۆمەڵێك كتێبی (كوردی لاتین و توركی) لە كتێبخانەی ئینستیتیوتی كەلەپووری كورددا، نەیانتوانی بەتەواوەتی بۆ لێكۆڵینەوەكەم هاوكاریم بكەن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانیمان هەندێك زانیاری دەستەبەر بكەین:

چیرۆكنووس (حەیدەر ئیشك)، چیرۆك و بەسەرهاتی ئەم كەسایەتییەی لە چوارچێوەی ڕۆمانێكدا بە زمانی توركیی نووسیوە بەناوی: ئەو نانە خوێناوییەی كە بۆ بەگی بدلیسیێ (عەبدال خان) نێردرا، لە ساڵی (٢٠٠٦)دا و لە دووتوێی كتێبێكی (٢٨٨) لاپەڕەیی قەوارە (١٤ بە ٢٠)دا، دەزگای (پێری) لە ئەستەمبوڵ، چاپ و بڵاوی كردۆتەوە. (حەیدەر ئیشك)، میتۆد و تێكستیی سیاحەتنامەكەی كردووە بە ناوەڕۆكی ئەم ڕۆمانە، بایەخی تەواوی داوە بە

کەسایەتیی عەبدال خان و هەوڵی داوە پەیوەندیی ئەویندارى نێوان خان و (سۆفیا)ى کەنیزەکەوە، وەك سومبولێك لە ڕۆمانەکەدا دەربخات[٥]. هەر بەپێی سەرچاوەکە، پرسیارێك لەو کتێبەدا خۆی قووت دەکاتەوە و دەڵێ: بۆ ئەوەندە ئەولیا لە ژێر کاریگەریی کەسایەتیی (عەبدال خان)دا بووە؟![٦]

هەروەها د. فەرهاد پیربال، بابەتێکدا بەناوی (زمانی کوردیی لە ساڵی ١٦٥٥ – خوێندنەوەیەکی سیاحەتنامەکەی ئەولیا چەلەبی[٧]) و دووبارە لە کتێبی (کورد لە دیدی ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە) بڵاوکردۆتەوە، کە لەوێشدا تیشك خراوەتە سەر زمانی کوردی، نەك عەبدال خان.[٨]

لەبەرئەوە دیسان ناچاربوومەوە پشت بە سیاحەتنامەکە ببەستم. لە ڕاستیدا ئەو زانیارییانەی لەم کتێبەدا تۆمارکراون، جێگەی متمانە و پیشت

---

[٥] – لە سایتی (www.haydar-isik.com) وەرگیراوە.

[٦] – هەروەها دواتریش کەڵکم لە چەند سایتێکی تر وەرگرتووە.

[٧] – بنکەی گەلاوێژ، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (١٠)، سلێمانی، ساڵی (١٩٩٨)، چ (؟)، لا: ٤٨.

[٨] – لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس، هەولێر، چ (وەزارەتی پەروەردە)، ٢٠٠٦.

پێبەستنن، چـونکە نووسـەرەکەی کـورد نـەبووە و بـۆ هــیچ مەبەســتێکی کوردایــەتی نەنووســراوە، بــەڵکوو تاڕادەیـــەك وەك دوژمنێـــك هاتۆتـــە کوردســـتان و گەشــتەکەی نووســیوەتەوە. لەبەرئــەوە دەکــرێ وەك سەرچــاوەیەکی دەوڵەمەنــد بــۆ باســەکەمان کــەڵکی لێــوەربگرین، چــونکە بەشــێکی گرنگــی نــاوەرۆك و بابەتــەکانی نێــو ســیاحەتنامەکە کــە دەکاتــە نزیکــەی (١٢٨) لاپەڕە، بە پەرش و بڵاوی باس لـە میرنشـینی بدلیس و عەبدال خان دەکات.

پشتبەستن بە فۆلکلۆری کوردی

ماوەی چوار ساڵێکە خەریکی خزمەتکردنی کتێبخانەی ئینستیتیوتی کەلەپووری کوردین و بە بەردەوامی کار لەسەر سەرچاوەکانی فۆلکلۆری کوردی دەکەین، هەر لەو پێناوەدا بیبلیۆگرافیایەکمان بۆ فۆلکلۆری کوردی سازکردووە[٩]، چونکە (فۆلکلۆر) بۆ خوێندنەوەی هەموو ئەو بابەتانەی لە فەرهەنگی کوردیدا بزرن و تۆمار نەکراون سەرچاوەیەکی بێگەردە، لەبەرئەوە بۆ دەوڵەمەندکردنی بابەتەکە، هانام بۆ فۆلکلۆر برد و هەوڵم دا لەنێو کتێبە فۆلکلۆرییەکاندا، داستان یان لاوکێکی قارەمانی لەسەر ئەم کارەسات و کەسایەتییە پەیدابکەم[١٠]. هەرچەند

---

[٩] – بڕوانە: بیبلیۆگرافیای کتێبی فۆلکلۆریی کوردی، ١٨٦٠– ٢٠٠٤، پڕۆژەی کتێبخانەی ئینستیتیوتی کەلەپوری کورد، ئامادەکردنی: بوار نورەدین، پێشەکیی و پێداچوونەوەی پڕۆفیسۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، ٢٠٠٤، سلێمانی، چ (شڤان). هەروەها بڕوانە: www.khi03.com.

[١٠] – لەڕاستیدا پێشتر بۆ چەند لێکۆڵینەوەیەکی دیکە کەڵکم لە فۆلکلۆری کوردی وەرگرتووە، چونکە پێم وایە یەکێك لە هۆکارەکانی دەوڵەمەند بوونی فۆلکلۆری کوردی، ئەو جەنگ و شەڕ و شۆڕانەیە کە لە مێژووی

لــه دوو کتێبێکــدا نــاوی ســێ گــۆرانی هــاتووه بــه ناونیشـانی (سـەیید خـان)[11]، هـەروەها بەناونیشـانی

کوردستاندا ڕوویان داوه و ڕەنگدانەوەی فره و دیاریان هەبووه بەسـەریدا. بڕوانه:

- دەنگی مێینه له گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا، ئینسـتیتیوتی کەلـەپوری کورد، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (شڤان).
- ڕەدووکەوتن له کەلتووری کوردیـدا، ئینسـتیتیوتی کەلـەپوری کـورد، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٧، چ (ئاراس)، لا: ١٨٧– ٢١٤.
- یادنامه، بەبۆنەی یادی پـەنجا سـاڵەی کۆچـی دوایـی یەکـەم مـەلیکی کوردســـتان، بنکـــەی ژیـــن، ســـلێمانی، ٢٠٠٦، چ (شـــڤان)، شـــێخ مەحموودی حەفید له گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا، لا: ٢٤٧– ٢٧٨.

[11] – سـترانێ زارگۆتنـا کوردایـه تـاریقیێ، کۆکردنـەوه و ئامـادەکردنی: ئۆردیخانی جەلیل، شوکور موستەفا و ئـەنوەر قـادر محەمـەد هێناویانەتـه سەر ڕێنووسی کوردیی ئەمڕۆ و فەرهەنگیان بۆ کردووه، له چـاپکراوەکانی کـۆڕی زانیـاری کـورد، چ (کـۆڕ)، بەغـدا، ١٩٧٨. هـەروەها لــه چـەند شوێنێکی دیکەدا چەند لاوك و ستران هاتووه که نـاوی (بـدلیس، عەڤدالا، شەکرئاغا (چونکه سوپاسالاری عەبدالخان ناوی (چاکر یـان شـاکر، شـەکر ئاغا بووه)، ...) هاتووه، بەڵام لەوەناچێت باس و خواس بـێ لەسـەر ئـەم عەبدالخانـەی کـه ئێمـه مەبەسـتمانه. بڕوانـه لاپـەڕەکانی: ١٤١، ٢٦٥، ٣٠٤، ٣٩٧، ٤٠٢، ٤٢٩، ٤٦٥، ٤٦٨). دیسان له کتێبـی (سـترانێن گـەلێری، سـترانێن ل سـەر شـەڕێن کـورد و داگیرکـەران هاتینــه گـۆتن، بەرهــەڤکرن: کـامیران دربـاس هـوروری و شـڤان شـوکری هـوروری، لــه بڵاوکراوەکـانی دەزگـای سـپیرێز، ٢٠٠٥، چ (وەزارەتــی پــەروەردە)، هەولێر)دا چەند تێکستێکی لەم شـێوەیه هەیـه. بڕوانـه لاپـەڕەکانی: ٥١، ٦٧، ٨٦، ٩٠، ٣٥١.

(خان ئاڤدەل، خان ئاڤدەل میرا)[12]. کە لە ڕاستیدا تێکستی گۆرانییەکان ئاڵۆزن و ناتوانین زانیاری پێویست وەربگرین.

ئەم دوو کۆپلەیە و لە سترانی (خان ئاڤدەل)، وەردەگرین:

خینێ لکومێ نەڕێژی، خانای خان ئاڤدەل

خان ئاڤدەلای توی لالی، خانای خان ئاڤدەل

دەست لشیر و مەرتالی، خانای خان ئاڤدەل

خینێ ل کومات مالی شێرای بازینێ زەڕ.[13]

ناوی عەبدال، لە زاراوەکانی زمانی کوردیدا بە (ئاڤدەل، ئاودەل، ئەبدال، عەڤدال) بەکاردەبرێت، هەروەها لە مێژووی کورددا کۆمەڵێك کەسایەتی دیکە هەیە بەم ناوە[14]. بەڵام تێکستی هۆنراوەکە نادیارە کە مەبەست لەم خان عەبدالەیە وائێمە مەبەستمانە یان نا؟! هەروەها ناوەرۆکی هۆنراوەکەش شتێك

---

[12] – شەهیان، سەرهاتێت شەهیان و گۆڤەند و هۆزانێن فولکلوری ل دەڤەرا هەکاری، پشکا ئێکی، نڤیسین و ئو دەرئینانا: فەزلەدین نێروەیی، چاپی یەکەم لە چاپخانەی (زاخۆ) لە زاخۆ چاپکراوە، ٢٠٠٢.

[13] – سەرچاوەی پێشوو، لا: ٢٠٠.

[14] – بڕوانە: مشاهير الكرد و كردستان، الجزء الثاني، اعداد: رفيق صالح، بنكەی ژین، السليمانية، ٢٠٠٥، م (شڤان)، ص: ٢٨٣– ٢٨٤.

دەرناخـات دەربـارەی ئـەو ڕووداوە مێژووییانـە، یـان کەسایەتی خانمان بۆ بگێڕێتەوە. لەبەرئەوە لە زانست و ئەرشـیڤی (فۆلکلـۆر)یش بێئومێـد دەبـین کـە بـۆ لێکۆڵینەوەکەمان یارمەتیمان بدات، هەرچەند بێگومانم لـەوەی کـە ئەگـەر فۆلکلـۆری کـوردی بەتـەواوی و مەیـدانی لـە ناوچـەکانی بـدلیس و دەوروبـەری کۆبکرایەتەوە و لەبەردەست بوایە، زانیاری و تێکستی بەهێزمان دەستدەکەوت بۆ کەڵك و پاساو هێنانـەوەی بابەتەکە[١٥].

لەبەرئەوەی ئەولیا چەلەبی باس لـە شـاعیرییەتی و دیوانی شیعری عەبدال خان دەکات[١٦]، گەڕانێکمان کرد بـە نێـو بەرگـەکانی کتێبـی (کەشـکۆڵی کەلـەپووری ئـەدەبی کـوردی)دا و ئاگـادار کردنـەوەی مامۆسـتا

---

[١٥] – هەرچـەند کۆمـەڵێك فۆلکلۆریسـت و نووسـەری بـاکووری کوردسـتانم ئاگادار کردەوە بۆئەوەی بگەڕێن و هەوڵبدەن تێکستم لەسەر ئـەم قۆناغـە بۆ پەیدا بکەن، بەڵام بەداخەوە بێهوودە بوو.

[١٦] – سـیاحەتنامە، لا: ١١٨ . مامۆسـتا سـەعید ناکـام لـە پـەراوێزدا نووسییەتی: ((دانەر (کە مەبەستی ئەولیا چەلەبییە) لێرەدا حـەوت پێـنج خشتەکی نووسیوە کە لە باری کێش و قافیەوە ناڕێکە و جگە لە تـورکی و تورکمانی وشەی کوردی تێدا نییـە، سـەرەڕای ئەمـەش هەڵـەی چاپی زۆر تێدایـە، پـێم وایـە شـکڵ نـووس کردنـەوەی سـوودێك نابەخشـێ، بۆیـە نەمنووسی)).

(محەمەد عەلی قەرەداغی)، بەداخەوە تەنیا لـە بـەرگی دووەم لاپەڕە (٦٩)دا بابەتێك و بەیتێك هەیـە بـەناوی (بەیتی خان ئاودەلی میری سۆران) و هەنـدێك بـاس لـە ناو عەبدالەکانی شەرەفنامە دەکـات، بـەڵام لەوەناچـێ نــە بەیتەکــە و نــە باســەکە پەیوەنــدی بــە عەبــدال خانەکەی ئێمەوە هەبێ[١٧].

[١٧] - کەشـکۆڵی کەلـەپووری ئـەدەبی کـوردی، بـەرگی یەکـەم، دەزگـای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٢، چ (دار الحريه).

ناسنامەی کتێبی

(سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی)

ئەم کتێبە بەناوی (سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) بە زمانی تورکی عوسمانی لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەی زاینیدا نووسراوە و لە (١٠) بەرگ پێکدێت. پێنج نوسخەی دەستخەتی سیاحەتنامە لە مۆزەخانەی ئەستەمبوڵە. چونکە ئەولیا لە هەر ناوچەیەك شتی نووسیبێت هەوڵی داوە بە زاراوەی ئەو ناوچەیە بنووسێت، لەبەرئەوە بە فەرهەنگێکی زمانەوانی دادەنرێت.

بۆ یەکەمجار لە قاهیرە لە ساڵی (١٨٤٨)دا لە چاپخانەی (بولاك) بەناونیشانی (مونتەهاباتی ئەولیا چەلەبی) چاپکراوە. ئەحمەد جەودەت و نەجیب عاسم بەگ، بەپێی ئەو نووسخەیەی کە لە کتێبخانەی (پەرتەو پاشا)دا هەبووە لە ساڵی (١٨٩٦)دا لە ئەستەمبوڵ دەستیان کردووە بە چاپکردنی تاکو ساڵی

(١٩٠٢) شەش بەرگی چاپکراوە، بەرگی حەوتەم و هەشتەم لە ساڵی (١٩٢٨)دا لەلایەن ئەنجوومەنی مێژووی تورك و بەرگی (٩ و ١٠)ی لە ساڵی (١٩٣٨)دا لەلایەن وەزارەتی پەروەردەی میللیی تورکیاوە، چاپکراون. دواتر بەرەبەرە لە ناوەڕاستی سەدەی بیست بەرهەمەکە لە (١٠) بەرگدا بەشێوەیەکی کورتکراوە و هەڵبژاردراو لەلایەن چەند لێکۆڵەرێك چاپکراوەتەوە.

ئەمەش کورتەی ناوەڕۆکی بەرگەکانی (سیاحەتنامە)یە:

بەرگی یەکەم: تایبەتە بە ئەستەمبوڵ.

بەرگی دووەم: باسکردنی شاری بورسە و مودانیان و بەسەرهاتی دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی. سوڵتانەکانی عوسمانی پێش داگیرکردنی ئەستەمبوڵ، زانا و شاعیری بۆرسە.

بەرگی سێیەم: سەفەرەکەی نێوان ئوسکودار و شام کە گەلێك لەو شارانە دەگرێتەوە کە دەکەونە نێوان

(ئوسکودار– شام)، جگەلە ناوچەکانی سلسترا و فلیپە و ئەدرنە و سۆفیا.

بەرگی چوارەم: لە ئەستەمبوڵەوە بۆ وان و ئەو شار و شارۆچــکانەی دەکەوێتــە ناویانــەوە. دواتــر وەك ناوبــژیوان دەنرێــدرێت بــۆ ئێــران. هــەروەها هەنــدێ زانیاری دەربارەی عیراق و ئێران نووسیوە.

بەرگی پێنجەم: باس لە (تۆقات)ەوە بۆ (رومێلی) و لە سەرەقامشەوە بۆ ئەوروپا، دەکات.

بەرگی شەشەم: دەربارەی هەنگاریا و ئەڵمانیایە.

بەرگی حەوتەم: باس لە نەمسا و قـرم و داغسـتان، چەرکەزستان، وڵاتی کپچاك، دەکات.

بەرگی هەشتەم: دیسان قرم و گریت. ڕووداوەکـانی سەلانیك و رومێلی.

بــەرگی نۆیــەم: لــە ئەسـتەمبوڵەوە تـاکو مەککـە و مەدینە و ئەو شار و شارۆچکانەی دیـونی و دەربـارەی ئــەو دووشــارەش (واتــە مەککــە و مەدینــە) زانیــاری تەواوی تۆمار کردووە.

بـــــــەرگی دەیـــــــەم: دەربـــــــارەی میســـــــر و دەوروبەریەتی))[١٨].

ئـەم كتێبـە لـە زمـانی توركییـەوە وەرگێـڕدراوە بـۆ زۆربەی زمانانی جیهان، بەڵام لەبەرئەوەی كە بە شێوە توركییە عوسمانییەكە چاپكراوە، جێگەی تێگەیشـتنی خوێنەری توركی ئەمڕۆ نەبوە، لەكاتێكدا لە سـەردەمی عوسمانییەكانـــدا لـــەدوای پێداچـــوونەوەی لیژنـــەی سانسۆرەوە چاپكراوە، دواتریش هەندێك لە بەشەكانی ســـیاحەتنامە، لـــەلای دەزگاكـــانی بڵاوكردنـــەوە بـــە ناپێویســـت لەقەڵـــەم دراوە و كۆمـــەڵێك زانیارییـــان لێ دەرهێناوە، واتە بە كەموكورتی چـاپكراوە. دواتـر كـە لەلایەن ڕۆژهەڵاتناسانی بیانییەوە وەك سەرچاوەیەكی گـــرنگ باســـكراوە و بایـــەخیی پێـــدراوە، ئـــەو كـــات توركەكانیش ئاوڕیان لێداوەتەوە، بەڵام هێشتا نادیـارە كە بەتەواوەتی و بەبێ مقەست چاپكرابێ یان نا ! ؟)[١٩]

لە باشووری كوردستان و لەو قۆناغە گرنگەی كـۆڕی زانیـاری كـورد و دەزگـای ڕۆشـنبیری و بڵاوكردنـەوەی

---

[١٨] – ئەم زانیارییانە بەشێوەیەكی كورتكراوە لـە سـایتی (türk tarihi) وەرگیراوە.

[١٩] – لە سایتی (www.ykykultur.com.tr) وەرگیراوە.

کوردیـدا...، مامۆسـتا (سـەعید ناکـام) ئـەم بەشـەی تایبـەت بـە مێـژووی کـوردی (کـە بەشـێك دەکـات لـە بەرگی چوارەم[٢٠]) لە تورکییەوە بەناونیشانی (کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا– سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) وەرگێڕا بۆ سەر زمـانی کـوردی، کۆڕی زانیـاری کـورد چاپی کرد و بڵاوی کـردەوە، لـە چـاپخانەی (کۆڕ) لـە بەغدا چاپکراوە و ژمارەی سـپاردن (١٢٤٨)ی سـاڵی (١٩٧٩) وەرگرتـووە. نرخـی (٧٥٠) فلـس بـووە و (٢٠٠٠) دانەی لێ چاپ کراوە و لە (٣٧٢) لاپـەڕەی قەوارە (١٦ بە ٢٣,٥) سم، پێك هاتووە.

هەر لەسـەر وەرگێـڕاوە کوردییەکەیـەوە[٢١] (فـارووق کەیخوسرەوی) لە سـاڵی (١٣٦٤)ی هیجـری قەمـەری (بەرامبـەر ١٩٨٥) زایینیـدا وەریگێڕاوەتـەوە سـەر زمانی فارسی و ئینتیشاراتیی سەلاحەدینی ئەییوبی لە ورمێ بەناوی (کرد در تـاریخ همسـایگان– سـیاحتنامه اولیا چلبی)، بە تـیراژی (٣٠٠٠) دانـە لـە چاپخانەی (سپهر) لە تاران چاپکراوە. نرخی (٧٥٠) ڕیـاڵ بـووە

---

[٢٠] – سیاحەتنامە، لا: ٣٢٦.

[٢١] – وەرگێـڕ لـە پێشـەکییەکەیدا ئامـاژەی پێکـردووە کـە لـە وەرگێـڕاوە کوردییەکەوە وەرگێڕاوەتەوە بۆ زمانی فارسی.

و له (٢٩٩) لاپــەڕەی قــەوارە (١٦ بــە ٢٣,٥) سـم، واتــە (وەزیری) پێکهاتووە.

گەشتنامەکە (سیاحەتنامەکە)

دەتــوانین کورتەیــەك لــە گەشــتەکە بــەم شــێوەیە بنووســین: یەکــەم ڕۆژی گەشــتەکە، لــە یەکــەم رۆژی مانگی جومادی یەکـەمی سـاڵی (١٠٦٥)ی کۆچـی لـە شاری (ئوسکودار)ەوە بەرەو ئەیالـەتی (وان) دەسـتی پێ کردووە[٢٢]، واتــە پــتر لــە (٣٦٠) ســاڵ لەمەوبــەر. دواتر گەشتەکانی بەرەو وڵاتی عەجەم، هــەر بــەردەوام بــووە. لــەم گەشــتەدا کۆمــەڵێك ڕووداو و بەســەرهات ڕوویـان داوە کـە تایبـەتن بـە گـەلی کـورد و ئـەولیا لـە گەشــتنامەکەیدا نووســیونی، لەکاتێکــدا بەرگــەکانی سیاحەتنامە زۆرن و تەنیا بەشێك لە بـەرگی چـوارەمی وەرگێڕدراوە بۆ سەر زمانی کوردی" لەوەدەچـێ تـەنیا

[٢٢] – سیاحەتنامە، لا: ٧.

لەم بەشەدا باسی کوردی تێدا کردبێ، چونکە ئێمە بەتەواوی ئاگاداری بەشەکانی دیکەی ئەم کتێبە نین.

ئەم گەشتەی بە هاوەڵی پاشای عوسمانی (مەلیك ئەحمەد پاشا) کردووە. ئەم پاشایە لە خولام و خزمەتکار و (چۆغەداری)[٢٣] ژوورە تایبەتییەکانی سوڵتانەکانەوە پێگەیشتووە و پێشکەوتووە، تاکوو گەیشتۆتە پایەی سەدری ئەعزەمی، پاشان لێ کەوتووە و کراوە بە والی (وان)" هەروەك خۆی دەیگێڕێتەوە لە ڕووداوێکدا کە فریای سوڵتان موورادی چوارەم[٢٤] کەوتووە، پلەوپایەی لە چۆغەدارەوە بووە بە مەلیك ئەحمەد.[٢٥]

---

[٢٣] – چۆغەدار: چۆغە، بەمانای (چۆغك) سەر کەوای شاڵ دێت. **(هەمبانە بۆرینە)**. بەلام بە بەشی سەرەوەی جلی کوردیی پیاوانیش دەگوترێ چۆغە. کە دەکرێ ئەم ناوە (چۆغەدار) لەوەوە هاتبێت کە لە کۆندا خزمەتکاریی پیاوە گەورەکان چۆغە و شاڵیان ڕاگرتووە بۆ گەورەکانیان، چونکە لە زمانی تورکیی عوسمانیشدا هەر (چۆغەدار)یان پێ گوتووە. فەرهەنگی دەزگای زمانی تورکی (www.tdk.com).

[٢٤] – سوڵتان موورادی چوارەم: کوڕی ئەحمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی موورادی کوڕی سەلیمی کوڕی سلێمانی قانوونی کوڕی بایەزیدی کوڕی محەمەدی فاتیحە، یەکێکە لە هەژدەیەمین سوڵتان و خەلیفەکانی عوسمانی لە نێوان ساڵانی (١٠١٨ ك کە دەکاتە ١٦١٢ ز) ژیاوە (واتە لە دایك بووە)، ماوەی (١٧) ساڵ فەرمانڕەوایەتی کردووە. بڕوانە: عوسمانییەکان، لە عوسمانی کوڕی ئورتغلەوە تا سوڵتان عەبدولمەجیدی

لەم گەشتەدا بە نێو بەشێك لە ناوچەكانی باكووری كوردستاندا گەڕاون، دواتر هاتوون بەرەو ناوچەی بدلیس (كە تایبەتە بە ناوچە و مێژووی ئەم لێكۆڵینەوەیە). هەرچەند ئەولیا نیازی ئەم سەفەرەی خۆیی و والی دیاربەكر و لەشكرەكەیان، بەتەواوی دەرناخات، بەڵام هەروەك دواتر بۆمان دەردەكەوێت، كە بە مەبەستی سەربازیی و دەستكەوتی باج و تالآن، ڕوویان لە ناوچەی بدلیس كردبێ... بەهەرحاڵ لەم گەشتەدا باس لە كۆمەڵێك بابەت و ڕووداو و زانیاری دەكات، بەڵام پڕ بایەخترینیان ئەم تەوەرەیە كە ئێمە هەڵمان بژاردووە و هەوڵمان داوە لێكۆڵینەوەی لەسەر بكەین، كە دەتوانین بەم شێوەیە كورتە پێناسەیەكی بۆ بكەین: لە سەرەتادا بۆ ماوەی دە ڕۆژ میوانی میری بدلیس (عەبدال خان) دەبن، دواتر ڕوو دەكەنە ئەیالەتی (وان) و دوای چەند ڕۆژێك سوپایەك كۆدەكەنەوە بەناوی سوپای كوردستان (جگە لەهێزەكەی لەگەڵیاندا بووە)، بە هەندێ بڕوبیانووەوە

دووەم، و: سەلام عەبدولكەریم، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلێمانی، چ (گەنج)، ٢٠٠٧، لا: ١٠٦.

[٢٥] – سیاحەتنامە، لا: ٢٢٨– ٢٢٩..

هەڵدەکەوتنە سەر میرنشینی بدلیس و دوای شەڕێکی درێژخایەن و کوشتارێکی زۆری هەردوو لا، عەبدال خان ڕوو دەکاتە چیاکانی مۆدەکی. دواتر عوسمانییەکان ماڵ و سامان، تەنانەت کتێبخانە و ئەرشیڤە دەوڵەمەندەکەی ئەم میرنشینە تاڵان دەکەن.

جگە لە بابەتەکەی ئێمە، ئەولیا لە گەشتەکانیدا، دەستی کردووە بە نووسینەوەی ئەو شتانەی کە ڕۆژ بە ڕۆژ و ناوچە بە ناوچە و شار بە شار و قەڵا بە قەڵا دیویانە و گوزەریان پێدا کردووە، لە باسی تۆمارکردنی زانیاری لەسەر چۆنیەتی کەلەپوور و ژیان و ژیار و شارستانی ئەو سەردەمەی گەلی کورد، دەکرێ وەك سەرچاوەیەکی بایەخدار تەماشای بکرێ و هەندێك لە ئەرشیڤی کەلەپووری ونبووی کوردی تێدا بدۆزرێتەوە.

ئەولیا چەلەبی

لەکاتێکـدا بتــەوێ کتێــب یــان بابــەتی نووســەرێك تاووتوێ بکەیت، ئەگەر بکرێ پێویستە ئاوڕێك لە ژیـان و کار و هەموو ئەو باسانە بدەیتـەوە کـە پەیوەنـدییان بەو کەسـەوە هەیـە، چـونکە بێگومـان چۆنییەتی ئـەو زانیارییانــە کــار و کاردانــەوە و کاریگــەرییان دەبێـت بەسـەر بەرهەمەکەیدا. لەبەرئـەوەی ئـەم بابەتـەی کـە لێکۆڵینەوەمان لەسەر کـردووە، پەیوەسـتە بـە کتێبـی (سـیاحەتنامە) و لــە هــەموو سەرچــاوەکان فرەتــر و باشــتر وەڵامــی هەنـدێ لــە پرسـیار و نهێنییــەکانمان دەداتـــەوە، پێمـــان بـــاش بـــوو بـــەپێی توانـــا و بەرجەســـتەبوونی زانیارییــەکان، ئاوڕێــك لــە مێــژووی زانراوی ژیانی (ئەولیا چەلەبی) بدەینەوە.

ئەولیا چەلەبی (تورك) زوبان بووە و بـەپێی گوتـەی خۆی حەزی لە گەشت و گەڕانی دنیـا کـردووە و (٤٠) ساڵ خەریکی گەڕان بووە. ((لە سـاڵی (١٦١١ ز) لـە

شاری ئەستەمبوڵ لە دایك بووە، بنەماڵەکەی خەڵکی شاری (کوتەهیا) بوون و دوای داگیرکردنی ئەستەمبوڵ لەلایەن عوسمانییەکانەوە لەوێ نیشتەجێ بوون. باوکی ناوی (دەروێش محەمەد زللی ئەفەندی) و باش وەستای زێڕنگەڕی سەرای عوسمانییەکان بووە. لەبەرئەوەی (دەروێش محەمەد زللی ئەفەندی) ڕێز و حورمەتێکی تایبەتی بۆ (ئەولیا محەمەد ئەفەندی) هەبووە، نازناوی (ئەولیا)ی پێ بەخشیون. (ئەولیا)ی کوڕی (دەروێش محەمەد) قوتابخانەی سەرەتایی (سوپیان)ی تەواوکردووە و دوایی لە مەدرەسەی حەمیدەفەندی بۆ ماوەی (٧) ساڵ پەروەردە کراوە، لەم ناوەدا لە مەدرەسەی (سەعدی زادەی دارولقورئان)، قورئانی لەبەر کردووە، لەباوکییەوە فێری هونەری خەتخۆشیی و نەخش و هۆنینەوە (تەسحیب) بووە. لە ساڵی (١٦٣٥)دا لە ڕێگەی پورزاکەی (سیلاحدار مەلەك ئەحمەد ئاغا) لە مزگەوتی (ئایا سۆفیا) پێشکەش بە سوڵتان مورادی چوارەم کراوە. دواتر لە مەکتەبی (ئەندەروون) کە پیاوی پایەبەرز و عەسکەری و سیاسی لێ پەروەدە کراوە و

گرنگترین مەکتەبی عوسمانییەکان بووە، پەروەدە کراوە و دوای چوار ساڵ بە (٤٠) ئاقچەی سوپایی هەر لەوێ دامەزراوە، واتە سوپای (زومرە). لە تەمەنی لاویەتیدا ئارەزووی گەشت و گەڕان و ناسینی کۆمەڵ و شارستانی و هونەری تەلارسازی بووە.

باوکی لەسەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانونیدا وەك پیاوێکی دنیادیدە و قسەخۆش و نوکەتەزان ناوی دەرکردووە، ئەمەش کاری کردۆتەوە سەر ئەولیا و ویستویەتی بە باوکی بچێتەوە.

باوکی، حەزی لە گەشتیاری کوڕەکەی نەکردووە و ڕێگەی پێ نەداوە. دواتر بە نهێنی چووە بۆ بۆرسا. لەکاتێکدا کە (واردار عەلی پاشا) لە دەوڵەت یاخی بووە، هەروەها لە ڕاپەڕینی جەلالییەکاندا[٢٦]، ئەولیا، ڕۆڵی ناوبژیوانی دیوە و نامەی بۆ هەردوو لا هێناوە.

لە ساڵی (١٦٥٠)دا مەلیك ئەحمەد پاشا (واتە والی دیاربەکر)، بۆتە سەدری ئەعزەم و دەرفەت و بواری گەڕانی فرەتر بۆ ئەولیا ڕەخساوە، دیسانەوە لە دوای

---

[٢٦] – لە مەکتوباتی عوسمانیدا وشەی (جەلالی) پێشتر هەر بۆ کوردەکان بەکارهاتووە و دواتر یاخیبوون و ڕاپەڕینی هۆز و کۆمەڵەکانی تریشیان بەم ناوە ناوزەند کردووە.

سـاڵی (١٦٥٣)ەوە ڕۆڵـی ناوبـژیوان و نامـە هێنـان و بردنی لە نێوان ڕووس و عوسمانییەکاندا دیوە.

کەسێکی ئازا و چالاك بووە و ژن و منـداڵی نـەبووە. سەرەڕای ئەوەی لـە بنەماڵەیـەکی زەنگین بـووە و لـە دوای شەڕەکانیش خـەڵات و تـاڵانی دەسـت کـەوتووە، هـەروەها کـاری بازرگانیشـی کـردووە، لەبـەر ئەمانـە ژیانێکی خۆش و ئاسوودەی بەسەر بردووە. هەرچـەند بەتەواوی پشت ڕاست نەکراوەتەوە، بەڵام گوتراوە کـە لە ساڵی (١٦٨٢)دا کۆچی دوایی کردوە.

هـاوەڵی پاشـا و گـەورە پیـاوانی عوسمـانی بـووە، بەڵام حەزی لە کورسی دەسەڵات و پلەوپایەی حکومی نـەبووە. بەرامبـەر بـە دیمەنـەکانی دیویـەتی بێـدەنگ نەبووە و لە یاداشتەکانی دا تۆماری کردوون))[٢٧].

((ئەولیا چەلەبی لە گەشتنامەکەیدا، جاری وا هەیـە بەشـێوەیەکی گاڵتـەجاڕی و ڕابـواردن ڕووداوەکـان دەگێڕێتـەوە، جـاریش هـەبووە بۆئـەوەی بابەتەکـە

[٢٧] – ئەم زانیارییانە بەشێوەیەکی کورتکراوە لـە سـایتی (türk tarihi) وەرگیراوە.

ڕەنگینتر و سەرنج ڕاکێشتر بکات، ڕووداو و باسی هەڵبەستراو دەگێڕێتەوە))[٢٨].

هەڵسەنگاندنێکی سەرچاوەکە

ئەم کتێبە هەمیشە لە سەرچاوە مێژووییەکاندا بەچاوێکی پڕبایەخەوە تەماشای کراوە، هەروەها کەسایەتی ئەولیا چەلەبیش وەك مێژوونووس و کەسێکی دەستپاك و بەئەمەك، ناوی هاتووە. هەرچەند ئێمە بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە پشتمان بە هەندێ سەرچاوەی دیکە بەستووە، بەڵام هەروەك لە زۆر شوێندا گوتومە، بۆ ئەو قۆناغەی ئێمە دەمانەوێ قسەی لەسەر بکەین، بە گرنگترین کتێب دادەنرێ، لەبەرئەوە هەوڵ دەدەین بیخەینەبەر تاووتێکردن و شیکردنەوە.

---

[٢٨] – لە سایتی (wikipedia.org) وەرگیراوە. ئامـاژەی ئـەم سـایتە تورکییە، دەکرێ پاساوێك بێت بۆ ئەو تاوانانەی کە عوسمانییەکان کردوویانە و ئەولیا لە گەشتەکانیدا تۆماری کردوون، بۆ ئەوەی هەوڵ بدەن لە ئەرشیڤی خۆیاندا، تاڕادەیەك تاوانی عوسمانییەکان بسڕنەوە...؟!

دەربـــارەی ئـــەم کتێبـــە، وەرگێـــڕی کـــوردی لـــە پێشـــەکییەکەیدا دەڵـــێ: ((هـــەروەك چـــۆن کـــەنگر هەڵکـــەنێك پیشـــك بـــۆ کـــەنگر دادەوەشـــێنێ، منـــیش بەوشێوەیە کەوتمـە وێـزەی ئـەم کتێبـە، بـەڵام لـەبری کەنگر (کوپەڵە زێڕم) وە چنگ کەوت. هەروەها دەڵـێ: من بە تەمای کتێبێکی تورکی بووم کە سەرەتاکەی بـە حەمـــد و ســـەنای (ســـوڵتانولبەڕڕەین وە خاقـــانول بەحرەین) دەست پێ دەکـات و نـاوەڕۆکی بریتییـە لـە فیشاڵ و خۆگیڤکردنەوە و بە ڕێکـەوت نـەبێ خـۆی لـە قەرەی ڕاسـتییەك نـادات کـە بەرژەوەنـدی خـۆی تێـدا نەبێ. کەچی وانەبوو؟!))[٢٩]

هـــەر لـــەو پێشـــەکییەدا دەڵـــێ: ((ئەگـــەر بـــیروڕای سۆفیانەی نووسەری سیاحەتنامە لـە بـارەی ئایینـەوە بخەینە ئەولاوە، چونکو کەمتر پەیوەندی بە مەبەسـتی ئێمەوە هەیە، دەتـوانین بڵـێین ئـەو شـتانەی دیـونی و زانیـــونی بەوپـــەڕی راســـتی و دەســـت و دڵپاکییـــەوە نووســـیونی و نووســـینەکانی کـــەم تـــا زۆر بـــۆنی ڕەگەزایـەتی و هـەڵاواردن و جیاوازکـاری لێ نایـێ. مـیر

---

[٢٩] – سیاحەتنامە، لا: ٤.

شەرەفخانی بدلیسی وەکو مێژوونوسێکی کورد کتێبی شەرەفنامەی نووسیوە. ئەولیا چەلەبیش ئەم سیاحەتنامەی بۆ تۆمارکردنی دیتن و بیستنەکانی خۆی لە ولاتەکانی عوسمانیدا نووسیوە، کەچی بۆ ئەوەش دەشێ ئەم بەرگەیان ناوی (کوردستان نامە)ی لێ بندرێ، چونکو گەلێك لەو شتانەی دەربڕیوە کە شەرەفنامە خۆی لێ بواردووە))[٣٠].

بەلاَم لەگەڵ ئەوەشدا، ئەگەر بە وردی بخوێندرێتەوە، دەکرێ هەست بە شێواز و جیاوازی نووسینەکانی ئەولیا بکرێ، چونکە لە زۆر شوێندا بەپێی گێڕانەوە و تۆمارکردنی ڕووداوەکان، بیروباوەڕ و ڕاوبۆچوونی ئەولیا، گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە، هەرچەند بە گوتەی خۆی (کەسێکی لە خواترس و موسڵمان بووە)، کە ئەمە وای لێ کردووە هەوڵبدات بەو شێوەیە خۆی بناسێنێ و ڕووداوەکان بە ڕاستگۆیی بنووسێتەوە، بەلاَم لە هەمان کاتدا و لە زۆر شوێنی دیکەدا زاڵبوون و ڕەنگدانەوەی دەمارگیری نەتەوایەتی ئەولیا چەلەبی"بەسەر نووسینەکانیدا

---

[٣٠] – سیاحەتنامە، لا: ٤.

دەخوێندرێتەوە. هەروەك وەرگێڕی کوردی– فارسی لە پێشەکییەکەیدا دەڵێ: ((من بە پێچەوانەی وەرگێڕی کوردی دەڵێم: هەرچەندە نووسەرە تورکەکان هەوڵیان داوە کە لە نووسینەکانیاندا بێلایەن خۆیان دەربخەن، بەڵام ئەم کتێبە دەمارگیری ڕەگەزیی سوڵتانەکان و وابەستەکانی دەسەڵاتی عوسمانی بەشێوەیەکی گشتی و بە ڕوونی دەردەخات، هەروەها تاڕادەیەکیش نیشاندانی بوونی ئەم ڕەگەزپەرستییە لە نووسینی ئەولیا چەلەبی دا دیارە[٣١])).

بۆ پشت ڕاستکردنەوەی بۆچوونی دووەم، دوای ڕۆیشتنی ئەحمەد پاشا لە بدلیس، خان داوا لە پاشا دەکات کە ئەولیا بۆ چەند ڕۆژێکی تر لە بدلیس بمێنێتەوە، لەبەرئەوەی گوایا کەسێکی خوناس و زانست پەرستە (هەروەك لە نووسینەکانیدا باس لە خۆی دەکات و دیارە دەیان جار ئەمەشی لای عەبدال خان درکاندووە!)، بەڵام بێگومان خان مەبەستی

---

[٣١] – فاروق کیخسروی، سیاحتنامه اولیا چلبی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه، چاپ و صحافی (سپهر)، تهران، چاپ اول، ١٣٦٤، لا: ١٠.

دیکەی هەبووە، هەروەك لە دامێنی ئەم باسەدا باسی دەکەین...، ئێمەش پێمان وایە ئەولیا چەلەبی بێلایەن و کاریشی تەنیا گەڕان نەبوە. کە دواتر هەوڵ دەدەین پاساو بۆ ئەم گریمانەیە بهێنینەوە.

لەو چەند ڕۆژەدا، خان لەلای ئەولیا گلەیی لە ئامۆژگاری و هەڕەشەکانی ئەحمەد پاشا دەکات و دەڵێ: ((ئەولیا ئاگات لێیە ئەم پاشایەی تۆ کۆنە قینی وشترانەی لە دڵدایە؟ لەناو خێوەتەکانی ڕێی (ئووا) بەناوی ئامۆژگارییەوە ڕابوردەی سی ساڵەی هێنایەوە بیرم و بەچاویدا دامەوە! پێویستە پیاو خۆی لە هی وا بپارێزێ، دەی بابزانین چۆن دەبێ)). ئینجا ئەولیا دەڵێ: ((منیش گوتم: خانی گەورەم، بەڕاستی پاشا شەرمەزاری تۆیە، ئەو قسانەی لە ڕووی خۆشەویستییەوە کردووە، نەکا دڵت ڕەنجابێ؟ ئێرە کوردستانە نەتەوەی ڕۆژەکی[31] سەربزێون، ئەولات خاکی وانە، نەوەکو کەسانی دووڕوو و زمان شڕ بکەونە نێوانتانەوە و دۆستایەتیتان بشێوێنن، پاشا

---

[31] – ڕۆژەکی، ڕۆشکی، ناوی گەورەترین هۆز و عەشیرەتی شاری بدلیس بووە، کە عەبدال خانیش هەر لەم هۆزە بووە.

ویستوویەتی چەند ئامۆژگارییەکت بکا، دەبوایە تۆ پێت خۆش بێ. ئەم پاشایە هەرچی خەوش و قین و فیز و ڕق و دوژمنایەتی هەیە نایزانێ، هەتا بڵێی پیاوێکی زیرەك و سەخییە)). هەر خۆی دەڵێ: ((بەم جۆرە گەلێکم مەتحی پاشا کرد، خان بێدەنگ بوو.[٣٢])) کەواتە لەبری ئەوەی پشگیریی لێبکات و قسەکانی خان پشتڕاست بکاتەوە، دەست دەکات بە مەدح و سەنای پاشا و خان بێدەنگ دەکات.

ئەم کۆپلە نووسینە (هەروەك هەموو یاداشتنامەکەی ئەولیا چەلەبی، نووسینێکی بێ چەندوچوونی ئەولیایە، کە ڕەنگە ئێستا بە خەتی خۆی لە ئەرشیڤی عوسمانییەکاندا پارێزراو بێ)، قسە و لێکۆڵینەوەی زۆر هەڵدەگرێت:

- خان، زانیویەتی ئەحمەد پاشا نیازی پاك نییە، ڕەنگە هەر لەبەر ئەوەش داوای مانەوەی ئەولیای کردبێت، بەڵام ڕەنگە بە دوو هۆکار ئەم نهێنییەی ناو دڵی خۆی بۆ ئەولیا درکاندبێ:

---

[٣٢] – سیاحەتنامە، لا: ١٥١.

○ تاقیکردنەوەی ئەولیا، واتە ویستوویەتی بزانێ ئـەولیا ڕاسـت دەکـات موسـڵمان و خواپەرسـتێکی ڕاسـتەقینەیە و دان بـە ڕاسـتییەکاندا دەنـێ. کـە بەداخـەوە وا نـەبووە و بەپێچـەوانەوە بـووە، چـونکە دیارە هەر لە دەستپێکردنی قسەکانەوە خـان هەسـتی کـردووە ڕەنگـی ئـەولیا گـۆڕاوە و گەیشـتۆتە ئـەو قەناعەتـەی کـە ڕەنگـە ئـەولیاش جیاوازییـەکی وای نـەبێت لەگـەڵ مـەلیك ئەحمـەددا. بێگومـان ئەگـەر وانەبوایـە، ڕەنگـە عەبـدال خـان زۆر شـتی دیکـەی لا بدرکاندبایـە. یـان هـیچ دوور نییـە بـە پـارە و سـامان لـەڕێی ئـەولیاوە هـەوڵی بدایـە ئـەو ئافاتـە لـە خـۆی و میرنشـینەکەی دوور بخاتـەوە، هەرچـەند بـە چـەند شێوەیەك هەوڵی داوە ئەم کارە بکات.

○ یان ویستبێتی قسە لە ئەولیا دەربهێنێ و وەك هۆکارێـك بـەکاری بهێنـێ بـۆ دەربـازبوون لـەو قۆناغـە سەختەی کە خـان هەسـتی پـێ کـردووە، واتـە ئەگـەر ئـەولیا پشـگیری قسـەکانی خـانی بکردایـە و هەنـدێ نهێنیی بدرکاندایە، ئەو کات ڕەنگە خـان هـەوڵی بدایـە بـە شـێوەیەکی دیپلۆماسییانە چارەسـەری کێشـەکانی

بکـات، بـەڵام چـونکە وەڵامەکـەی ئـەولیا بـەو جـۆرە نـەبووە کـە خـان بـە تـەمای بـووە، لەبـەر ئـەوە بـەم دەستەواژانە کۆتایی پێ هێناوە: ((دەی بابزانین چـۆن دەبێ)).

- زۆر لەوە دەچێ ئـەولیا کەسێکی (دووڕوو[33]) بووبێ، چـونکە لـە هەنـدێ شـوێندا بـە قەڵـەمی خـۆی ئەوەی سەلماندووە. لەلایەك کۆمەڵێك مـەدح و سـەنای پاشـا دەکـات کـە هـەموویان پێچـەوانەن[34]، لەلایـەکی دیکەوە دەڵێ: ((بەم جۆرە گەلێکم مەتحی پاشا کـرد، خـان بێـدەنگ بـوو.))، ئەمـەش بـۆ خـۆی جـۆرە دووڕووییەکی ترە لەگەڵ خاندا، چونکە لەلایەك بەشان و شکۆی خاندا هەڵدەڵێ، لەلایـەکی دیکـەوە فێڵـی لـێ دەکات.

---

[33] – بـەکارهێنانی وشـەی (دووڕوو)، لێـرەدا وەك وشـەیەکی ناشـرین بەرامبەر بە کەسایەتی ئەولیا چەلەبی بەکار نەهاتووە، بـەڵکو مەبەسـتمان ئەوەیـە کـە لـە نووسـینەکانی دا بـە یـەك ڕوو قسـەی نـەکردووە، واتـە نـەیتوانیوە خـۆی یـەکلا بکاتـەوە. کـە دواتـر ئـەم بۆچـوونە باشـتر ڕوون دەبێتەوە.

[34] – چونکە هەر ئەولیا باس لە کۆمەڵێك تاوان دەکات کـە ئەحمـەد پاشـا کردوونی، جگە لەو تاوانانەی کە ئەحمەد پاشا خۆی دانی پێدا نـاون، کـە دواتر باسیان دەکەین.

- هەر لەم گوتەیەدا ئەولیا ئۆردووی وان و ڕۆژەکییەکان (واتە خەڵکی ناوچەکە) تاوانبار دەکات، بەلاّم نایەوێ ناوی والی دیاربەکر (ئەحمەد پاشا) بزڕێنێ. ئەمەش لە خۆیدا ناوەڕۆك و بیرکردنەوە، یان هەست و بیروباوەڕی ئەولیامان ئەوەندەی دیکە بۆ دەردەخات.

- لەلاپەڕە (٢٩٦)دا کە باسی دابەشکردنی پارەی هەڕاجکردنی سامانی عەبدال خان و میرنشین دەکات، لە شوێنێکدا دەڵێ: ((هێزەکانی وانیش پەنجا کیسە هەقی ماندووبوونیان دا بە پاشا و بەمجۆرە تۆڵەی خۆیان لە "عەبدال خان" کردەوە!)). باشە ئەگەر ئەو وەك خۆی لە چەند شوێنێکدا باسی عەبدال خان دەکات و پشگیری لێ دەکات و وانییەکان بە دووزمان لە قەڵەم دەدات، ئەی بۆ لێرەدا کە شەڕەکە کۆتایی هاتووە کە لەڕاستیدا ئەوان سامانی خەڵکیان هەڕاج کردووە، نەك هی عەبدال خان (چونکە هەمووی هی میرنشینەکە بووە)، ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا ئەولیا دەڵێ: ((بەمجۆرە تۆڵەی خۆیان لە عەبدال خان

کردەوە))، کەواتە لێرەشدا دیسان گۆڕانکاری گەورە بەسەر گوتەکانی ئەولیا چەلەبیدا هاتووە.

- لە شوێنێکی دیکەدا دەربارەی شەڕەکە دەڵێ: ((سێ سەعاتی تەواو شەقەی شیران هات و کەس جێی خۆی چۆڵ نەکرد هەتا لە شەڕکەرەکانی خان یەکێکیش بە پێوە نەمایەوە، هەرچی مابوو ئەو بریندار و دەست و لاق شکاوانە بوون کە هەر یەکەیان کەوتبوە دەست چەند سەربڕێکی بێ ڕەزاوە، عەسکەرەکانمان ئەوەندەیان مل هەڵبڕیبو، سەلکەکانیان پێ هەڵنەدەگیرا، ناچار بوون لووت و گوێیان دەبڕین و سەرەکانیان فڕێ دەدا، هی وایان تێدا بوو (بیست) گوێچکە و (دە) لووتی هێنا بوو، یەکێکی دی (چل) گوێ و (بیست) کەپووی پێ بوو[٣٥])). لێرەدا ئەولیا چەلەبی تەواو دڵنیا بووە لە سەرکەوتنیان...، لەبەرئەوە زۆر بە ڕاشکاوانە تاوانەکانی دەربڕیوە و نووسیوە، تەنانەت هیچ ورتە و چرکەیەکی بۆ ویژدان و دینەکەی لێ دەرنەهاتووە؟! چونکە ئەو کەسانەی ئاوا سەر و لووت و گوێیان بڕاوە،

---

[٣٥] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٠.

لە بریندار و دیل و کوژراوی جەنگ بەولاوە کەسێکی تر نەبوون، ئـەی چـۆن و بـەچ یاسـا و دینێـك ئاوایـان لـێ کردوون؟! بەڵام دیـارە ئـەولیا گوتـەنی: ((هـەر کـەس چەند سەلکی هێنابێ))، ئەوەندە بەخشیشـی فرەتـری وەرگرتووە، ئەگەرنا بڕینی سەر و لووت و گوێی ئەوانە چ مانایەکی هەیە؟!

دوای کـــەمێك تـــاووتوێکردنی ئـــەم سەرچـــاوە بایەخـــدارە، ڕەنگـــە بتـــوانین بڵـــێین: ئـــەم کتێبـــە (یاداشـــتنامە) نـــەبووە، بـــەڵکوو ئەرشـــیڤێکی عوسمانییـەکان بـووە، هـەر لەبەرئـەوەش بـووە کـە تورکـەکان نەیانهێشـتووە بەتـەواوەتی بکەوێتـە نێـو جیهـانی بڵاوبوونـەوە. هـەروەها دوای خوێندنـەوە و لێکدانەوەی تـەواوی نووسـینەکان، لەوەدەچـێ ئـەولیا فەرمانبـەرێکی سیاســی بووبــێ، ئـــەم کتێبـــەش بەمەبەســتی سیاســی نووســراوبێ، نــەك وەك خــۆی ئامـاژەی پـێ دەکـات. واتـە بەپێچـەوانەی زۆرێـك لـە نووسەران و توێژەرانی کـورد، کـە ئـەولیا چـەلەبی بـە

کەسێکی دۆست بە کورد و بەویژدان لە قەڵەم دەدەن[36].

لێرەدا بە چەند خاڵێك، هەوڵ دەدەین ئەم گریمانە و بۆچوونە شی بکەینەوە:

. لە زۆر شوێندا بەسەر شان و شکۆی پاشا و عوسمانییەکاندا هەڵدەڵێ و پاساویان بۆ دەهێنێتەوە... کە لە هەندێکیاندا دەردەکەوێ قسە و بۆچوون، تاڕادەیەك پێگە و بەرەی خانی پێ ڕاستە، بەڵام هەر لەبەرەی پاشا دەمێنێتەوە و دەستبەرداری نابێ.[37] هەروەها لە تالانی کتێبخانەکەی خاندا، دڵخۆش دەبێ بەوەی کە چەند کتێبێکی تالانیی دەست کەوتووە؟! هەروەك لە زۆر شوێندا باسی خۆی دەکات کە گوایا کەسێکی زانست دۆست بووە، کەواتە دەبوایە چاو نەبڕێتە کتێبی کتێبخانەکەی عەبدال

---

[36] – تەنانەت خۆشم لەسەرەتادا پێم وابوو کە ئەولیا چەلەبی کەسێکی کورد دۆست بووە و یاداشتنامەکەی زۆر بە ویژدانەوە نووسیوە...

[37] – سیاحەتنامە، لا: ١٥١. دواتر باسمان لە گوتەکانی پشگیریی ئەولیا کردووە، دەربارەی عەبدالخان.

خان، بەڵکوو بەپێچەوانەوە لەتەك ئەم كتێبخانەیەدا ڕەفتار بكات.

. بەدرێژایی گەشتەكە، لە تاڵان و زۆرێك لە كارە فەرمییەكاندا، ئەولیا (تۆماركەر)ی كەلوپەلی تاڵانی و ڕاووڕووت بووە، كە ئەمە كاری فەرمانبەرێكی میرییە نەك گەشتیارێك، تەنانەت لە زۆر شوێندا پاشا پرس و ڕای پێ كردووە. هەروەك د. شەمسی محەمەد ئیسكەندەر دەڵێ: ((ئەم نووسیارە بۆ خۆی بە شەخسی لە موسادەرەكردنی سەرتۆپی دارایی و شمەكی ماڵی عەبدال خاندا لە لایەن ئەحمەد پاشای والی وانەوە بەشدار بووە و لەم بارەوە باس و خواسی سەیری نووسیوە))[38].

. لە تۆماركردنی نامە و بەڵگەنامە مێژووییەكانی كە لەم كتێبەدا باسكراون[39]، دەبینین لە زۆر شوێندا

---

[38] – مێژووی كورد لە سەدەی شازدەهەمدا، وەرگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە: شوكور مستەفا، چاپی یەكەم، هەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتی ڕۆشنبیری)، لا: ١٦.

[39] – بێگومان تەنیا بەشێك لە بەرگی چوارەم لەبەر دەستی ئێمە دایە، ئەگەرنا و بەوردی بەرگەكانی دیكەی كتێبی سیاحەتنامە و گەشت و نووسینەكانی بخوێندرێتەوە، بێگومان پاساوی بەهێزتر لەسەر پێگەی كەسایەتی ئەولیا چەلەبی لە دەوڵەتی عوسمانییەكاندا دەدۆزرێتەوە.

بە ڕاشکاوی و وەك خۆی تۆماری کـردوون. چـونکە لـە لاپەڕە (١٤٨)دا دەڵێ ((پاشان، پاشا و خـان دوو بـە دوو چوونە ناو هۆبەیەکەوە زۆر پێکەوە ئاخاوتن. پاشا وای بە خان گوت)). لێرەدا دەقـی گوتـەکانی ئەحمـەد پاشـای هـەر لـەو شـوێنەدا نووسـیوەتەوە. باشـە خـۆ قسەکان (نووسراوە) نەبوون تاکو کۆپییەکی بـدات بـە (ئـەولیا)؟! یان ئـەولیا ئاگـاداری زۆربـەی مەسـەلە هسـتیار و فەرمییـەکان بـووە. ئەگـەری سـێیەمیش، ئەحمەد پاشا پێشتر یان دواتر بۆی گێڕاوەتەوە.

. هیچ دوور نییە ئـەولیا لـەوە ترسـابێ کـە لـەو شەڕەدا شکست بهێنن و یاداشتەکانی بکەوێتە دەسـت کوردەکـان، لەبەرئـەوە ڕەنگـە لـەو ترسـەش هەنـدێك لایـەنگیریی بـۆ خـان دەربڕیبـێ. چـونکە لـەکاتی شەڕەکاندا ئـەولیا لـە زۆر شـوێندا ترسـی لێ دەنیشـێ، تەنانەت لـە نووسـینێکیدا دەربـارەی شـەڕەکە دەڵـێ: ((خوایە هێز و سەرکەوتن بە دەست تۆیـە، لـەناو ئـەم بەرد و ڕەوەز و دۆڵ و دەرەدا چـۆن توانیمـان سـوپای خان بشکێنین، پیاو ناچێتە ئاقڵیـەوە![٤٠])). هـەروەها

---

[٤٠] – سیاحەتنامە، لا: ٢٧٠–٢٧١.

گۆڕانکاری بەسەر نووسینەکانی ئەولیادا هاتووە“ واتـە لە پێش و دوای شەڕەکەدا هەنـدێك جیـاوازی هەیـە لـە دەربڕینەکانیـدا، چـونکە هــەروەك گوتمـان لـە پـێش شەڕەکەدا لە زۆر شوێن بەرگری لە خان دەکات، بـەڵام دوای سەرکەوتنیان، هـیچ گوتـە یـان دەسـتەواژەیەکی وای تۆمار نەکردووە کە جێـی هەڵوێسـتە بـێ، بـەڵکوو لــەو هــەموو تــاڵان و ڕاوڕووتــەی کــە دەیکــەن و زۆر بێباکانــە ســامانی میرنشــینەکە تەخشــان و پەخشــان دەکـــەن (تەنانـــەت کتێبخانەکەشـــی)، هیچـــی وای دەرنەبڕیوە، بـەڵکوو خۆیشـی چـاوی بڕیوەتـە تـاڵان و دەسکەوت، هەروەك لە هەندێك شوێنی دیکەدا باسمان کـردووە. دەبوایـە بەرامبـەر ئەرشـیڤی کتێبخانەکـەی، گەلێك گوتەی بەنرختری تۆمار بکردایە، چونکە ڕەنگـە (ئـــەولیا) لـــە هـــەموو ئـــەو کەســـانەی وا خـــەریکی هەڕاجکردنەکــە بــوون، زانــاتر بووبــێ و نرخــی ئــەو کتێبانەشــی باشــتر زانیــوە. یــان وەك چــۆن لــە زۆر شوێندا تکای لە پاشا کـردووە بـۆ بەخشـینی ئەوانـەی فرمــانی ســەربڕینیان دەرچــووە، ئــەی نــەدەکرا ئــەو وەفایــەش بەرامبــەر کتێــب و بەرهــەم و کەســایەتی

عەبدال خان بنوێنێ، کە چەند ڕۆژ لەلای ماوەتەوە و تەنانەت کۆمەڵێك دیاری گرانبەهاشی پێ بەخشیوە و خۆیشی لە زۆر شوێندا لایەنگری لێ دەکات؟! بەڵام بەداخەوە لە هیچ شوێنێکدا باس ناکات کە لە یەکێك لە کێشەکانی نێوان عەبدال خان و ئەحمەد پاشادا موداخەلەی کردبێت و هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەکانی دابێ، یان سەرنج و پێشنیازێکی ژیرانەی خستبێتە بەردەم والی عوسمانی بۆ بەرگریکردن لەو گوتانەی کە بۆ عەبدال خانی نووسیوە. بەواتایەکی دیکە، نەدەکرا هەندێك لەو گوتانەی لە گەشتانەمەکەی لە بەرامبەر هەندێ لە کێشەکان نووسیونی، لە ڕووی پاشادا بیانخاتە ڕووو و نەهێڵێ ئەم شەڕە ڕوو بدات؟! ئەگەر ئەمەی نەکرد، دەبوایە خۆی بە خاوەنی قسەکانی بزانێ و نەهێڵێ کتێبەکان بفرۆشرێن، بەڵکوو بدرێنەوە بە میرنشینەکە. کە بێگومان ئەو کات سەرەداوێکی بەرهەمەکانی عەبدال خانمان وەگیر دەکەوت. یان هەر هیچ نەبوایە چۆن ناوی زۆربەی کتێبەکانی ناوی کتێبخانەکەی عەبدال خانی نووسیوە، بەو شێوەیەش ناوی دەسنووسەکانی عەبدال خانی

هێنابـا، ئـەو کـات وەفایـەکی کـەمێك شایسـتەی پێشکەشی عەبدال خان دەکرد.

. ئەگـەر ئـەولیا وەك لـە نووسـینەکانیدا خـۆی دەناسێنێ، پیاوێکی موسـڵمان و لـە خـواترس بووبـێ، دەبوایە ڕاشکاوانەتر بچێتە بەرەی خـان، یـان باشـتر و ڕاستگۆیانەتر گەشتنامەکەی بنووسێ، چـونکە ئـەو لـە هەموو کەس فرەتر ئاگاداری تاوانەکانی پاشای هاوڕێی بـووە. لەلایـەکی دیکـەوە، ئـەو کردەوانـەی وا پاشـا کردوونـی و ئـەولیا تۆمـاری کـردوون، هیچـیان ناچـنە چوارچێوەی قورئانی پیرۆز و فـەرموودەی پێغەمبـەری ئیسلامەوە (د. خ). ئەی چۆن هاوەڵایەتی کردووە، یان ئەویش جۆرە دوژمنێکـی دیکـەی کـورد بـووە. کەواتـە ناکرێ ئەولیا چەلەبی بـە بێلایـەن ئـەژماری بـۆ بکـرێ، بـەڵام دەکـرێ بگـوترێ تاوانـەکانی پاشـای عوسمـانی هێندە گەورە بووە، بەردی بە دەنگ هێناوە ! ؟

. لەتەواوی یاداشـتەکانی ئـەولیادا دەردەکـەوێ تاکو پاشا لە کارەکانی نەبووبێتـەوە، ئـەولیا نەچـووە بـۆ گـەڕان و نووسـین. ئەمـەش لـەوە دەچـێ کـە وەك کەسێکی فەرمی لەگەڵ پاشادا ئەم سەفەرەی کردبـێ.

لەکاتێکدا خۆی لە نووسینەکانیدا وا نالێ! هەروەك لە سەرەتای یاداشتنامەکەیدا بەم شێوەیە دەڵێ: ((من کە بەندەیەکی بچووك و بێ نرخ (ئەولیا)م ناوە و نیازی گەشت و گەڕانی دنیام هەیە، بەیارمەتی خوا یەکەم ڕۆژی مانگی جیمادی یەکەم ساڵی (١٠٦٥) شاری ئوسکودارم بەجێ هێشت و بە دوای مەلیك ئەحمەد پاشادا ڕووم کردە ئەیالەتی وان[٤١])). لەبەرامبەر ئەوەدا، لە لاپەڕە (١٥٠)دا خان عەبدال داوا لە پاشا دەکات ئەولیا بۆ چەند ڕۆژێکی تر لە بدلیس بمێنێتەوە، لێرەدا ئەولیا نووسیویەتی: ((پاشا ئیزنی دام و گوتی چەند ڕۆژێك بمێنەوە و پاشان زوو وەرەوە بۆ لام بۆ وان)). هەرچەند بۆ دوو کەسی وەك ئەولیا و پاشا، هەر دەبێ ئەو ئیز و ئیزدانە هەبێ، بەڵام لێرەشدا تارادەیەك شوێنگەی ئەولیا لەبەرامبەر پاشادا زۆر شلۆق دەبینرێ.

. لەدوای کۆتایی هاتنی شەڕەکە و پێش گەڕانەوەیان بۆ وان، لەباسێکی دیکەدا دەڵێ: ((کە لە پاشام بیست دەڵێ: خۆت حازرکە، دەتنێرم بۆ وڵاتی

---

[٤١] – سیاحەتنامە، لا: ٧.

عەجەم[٤٢])). ئـەوليا لـە خۆشـی ئـەم فرمانـەدا دەڵـێ: ((لــە خۆشــی ئــەوەی جــارێکی دیکــەش ئــەو وڵاتــە دەبینمەوە، جێم بە خۆم نەدەگرت[٤٣])). دواتر پاشـای عوسمانی هەروەك فەرمانبـەرێکی سـەربازی، یـان وەك نێردراوێــك ئامۆژگــاری دەکــات و ڕێ و شــوێنی بــۆ دادەنێ، تەنانەت فێری دەکات بە چ شێوەیەك مامەڵـە لەگەڵ ئەو کەسایەتییانەدا بکات کـە دەینێرێتـە لایـان، کە لە ڕاستیدا بـەناوی وەرگرتنـەوەی (٤٠٠٠٠) چـل هەزار سەر مەڕی (پنیانشیەکان) دەینێرێ، (کە ئەگـەر بەوردی بیخوێنینەوە ڕاستییەکی مێژوویی دیکەمان بـۆ ڕوون دەبێتەوە، ئەویش ئەوەیـە کـە دوای ڕووخانـدنی دەسەڵاتی عەبدال خـان، دیـارە عوسمانییـەکان گـوڕ و تینی خۆیان دەخەنەوە سەر ئەو دەسەڵاتانەی کـە بـە عەجــەم ناویــان دەهێنــێ و نــزیکن لــە فــەرمانڕەوایی عوسمانییەکانــەوە). پــێم باشــە هەنــدێ لــە گوتــەی ئەحمەد پاشـا بنووسمـەوە کـە چۆن قسـە بـۆ ئـەوليا دەکـات و دەڵـێ: ((ئـەوليا لەسـەر ڕێگـا کـە دەگەیتـە

---

[٤٢] – هەر ئەم سـەفەرەیە کـە لـە پێناسـەی بـەرگی چـوارەمدا نووسـراوە: (دواتر وەك ناوبژیوان دەنرێدرێت بۆ ئێران.)

[٤٣] – سیاحەتنامە، لا: ٣١٠.

فـەرمانڕەواکانی عەجـەم، بـە خۆشـی و زمـانی شـیرین لەگەڵیان بدوێ، کە گەیشتیتە (گەنجانی خـانی ورمـێ) خۆتی لەگەڵ ڕێکخە و هەتا ڕۆژێك زۆرتر ئەو چل هەزار سەرمەڕەی پنیانشیەکان وەرگریتەوە باشترە، چـونکە من بەم زوانە لە والێتی وان لادەبـرێم و دەمبەنـەوە بـۆ (ئەستەمبوڵ)...[٤٤])).

بەڕای من لێـرەدا هـیچ گومانێـك لـە سـاغکردنەوەی کەسایەتی (ئەولیا) نامێنێ، چـونکە زۆر بـە ڕاشـکاوانە پەیوەنـدی نێـوان هــەردوکیان دەردەکــەوێ" ئەگــەر ئەحمــەد پاشــا سوپاســالاری عوسمانییــەکان بــووە، ئەولیاش لە گەورە ڕاوێـژکارێك کـەمتر نـەبوە، ئەگـەرنا نــە بــەم شــێوەیە قســەی لەگەڵــدا دەکــات نــە ئــەم ئەرکەشی پێ دەسپێرێ[٤٥].

---

[٤٤] – سیاحەتنامە، لا: ٣١٢.

[٤٥] – هــەروەك لـە ژیاننامەکـەی ئـەولیا چـەلەبی و پێناسـەی نـاوەڕۆکی بەرگەکانی (سیاحەتنامە)دا هـاتووە، ئـەولیا بـۆ چارەسـەرکردنی هەنـدێك کێشە و ئاژاوە کە کەوتۆتە نێوان عوسمانییـەکان و هەنـدێ لایـەنی دیکـە، چەند جارێك ڕۆڵـی ناوبـژیوانی دیـوە. کەواتـە پـێش و دوای ئـەم شـەڕەی بدلیسیش، ئەم ئەرکەی پێ سـپێردراوە، کـە بێگومـان نیشـانە و پاسـاوی دڵسۆزیی ئەولیا چەلەبییە بۆ عوسمانییەکان و متمانەی ئەوانیشە بە ئەولیا چەلەبی.

دوای تـــاووتێکردنی کەســـایەتی ئـــەولیا چـــەلەبی، دەتوانین بڵێین: ئەویش هەر گەشـتیارێکی ئـارەزوو بـە گەڕان نەبوە، بـەڵکوو دپـلۆماسـێکی فـرە بڕواپێکـراو و خـاوەن ئـەزموونی عوسمانییـەکان بـووە و بابـەت و زانیـاری و نهێنـی هەسـتیاری پـتری لابـووە، تەنانـەت دەگونجێ ئاگـای لـە هـەموو پلانـەکان بـوو بـێ، بـەڵام هـەموویانی یاداشـت نـەکردوون، لەکاتێکـدا هـیچ دوور نییە دەفتەرێکی دیکەی لابووبێ و لە وێدا هەندێ شتی دیکـەی تۆمـار کردبـێ. کەواتـە دەکـرێ دوای ئـەم شـیکردنەوە و تاووتوێکردنـە، هـیچ گریمانەیـەکی وا نەهێڵینـەوە بـۆ سـاغکردنەوەی کەسـایەتی ئـەولیا چەلەبی و بەڕاشـکاوانە بڵێین ئـەویش: سیاسـەتمەدار، دیپلۆمـات یـان گـەورە بڕواپێکراوێکـی عوسمانییـەکان بووە، لەکاتێکدا مەرجیش نییە فەرمانبەر قەناعەتی بە هەموو ئەو بڕیار و یاسایانە بێ کە لە لایەن دەسـەڵاتی باڵاوە دەردەکرێن.

هەروەها ڕەنگە ئەحمەد پاشا، ئـەولیا چـەلەبی بۆ ئەوە بردبێ لەگـەڵ خۆیـدا کـە هـەموو ئـەو خزمـەت و ئـەرك و ڕووداوانـەی بـۆ بنووسـێتەوە، کـەوا (ئەحمـەد

پاشا) له پێناوی دەسەڵاتی عوسمانییەکاندا دەیکات و لەگەڵ خۆیاندا بیبەنەوە بۆ دەسەڵات و گەورەپیاوانی عوسمانی، بۆئەوەی پلەوپایەی خۆی پێ بەرز بکاتەوە، چونکە ئەولیا کەسایەتییەکی ناسراو و بڕواپێکراو و باوکی لێپرسراوی سکەی لیرەی عوسمانی بووە[٤٦]، جگەلەوەی کە خوشکەزای مەلیك ئەحمەد پاشای والی وان بووە، کە ئەویش زاوای سوڵتان موڕادی چوارەم بووە[٤٦].

بەڵام، هەر کامێکیان بووبێ و هەر چۆنێك بێ، واتە ئەولیا چەلەبی له هەر بەرگێکیاندا بووبێ، توانیویەتی کۆمەڵێك زانیاری و بەڵگە و ڕووداوی مێژوویی دەربارەی کورد تۆمار بکات و بگوازێتەوە، چونکە ئەگەر ئەو نەبوایە ئەو زانیارییانە زۆربەیان دەفەوتان، چونکە له ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەدا ئەو کتێبەی

---

[٤٦] – ئەم زانیارییە و هەندێك لەو زانیارییانەی کە لە سایتە تورکی و کوردی کرمانجی (لاتین)ەوە وەرگیراون، بە سوپاسەوە هاوڕێم مەزلوم مستەفا دۆغان، هاوکاری کردم.

[٤٦] – سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٩١.

نووسیوه، کە مێژوونووسێکی دیکە نییە زانیاری بۆ تۆمار کردبێن.

لەگەڵ ئەو تاووتوێکردن و شیکردنەوەی بۆ کتێبەکە کردمان، ناچاربووین بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە پشتی تەواوی پێ ببەستین، چونکە بڵێین و نەڵێن کتێبەکەی بە هەموو گریمانەکانەوە (واتە هیچ گریمانەیەك نییە کە پاساو بۆ ئەولیا بهێنێتەوە یاداشتێکی ناتەواو دەربارەی بابەتەکەی ئێمە بنووسێ، چونکە ئەو زانیارییانەی کە پشتمان پێ بەستوون بە دژی عوسمانییەکان دەگەڕێنەوە)" بەسەرچاوەیەکی بڕواپێکراو دادەنرێ و بۆ ئەم لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەیەی ئێمە مەبەستمانە، جێی پشت پێ بەستن و متمانەی تەواوە.

لەکاتێکدا وەك پێویست سەرچاوەی دیکەمان بەردەست نەکەوت و هەموو بەرگەکانی ئەم کتێبە و نووسەرەکەی، بەقسەی زۆربەی مێژوونووس و ڕۆژهەڵاتناسانی بیانی و نووسەران و توێژەرانی کورد، بە سەرچاوەیەکی ڕاست و بڕواپێکراو دادەنرێن. لەبەرئەوە هەوڵمان دا لەم نامیلکەیەدا ئەو شێوە

گێڕانەوە و تێکەڵییەی ئەولیا چەلەبی لێرەدا کورت و ڕێك بخەین و پێشکەشی ئێوەی بکەین، هەروەها هەندێ لە بابەتە شاراوە و نادیار و پرش و بڵاوەکان، بە شێوەیەکی شیاو و گونجاوتر لە بەرگ و ناونیشانێکی نوێ تردا، بخەینەڕوو و زیندووی بکەینەوە.

شێوازی نووسینی سیاحەتنامەکەی ئەولیا چەلەبی

لێرەدا پێویستە چەند خاڵێك سەبارەت بە شێوازی نووسینی ئەولیا چەلەبی و کتێبەکەی بخەینەڕوو:

- بەپێی ئەو هەڵسەنگاندنەی وا لە باسەکانی پێشتردا کردمان، دەکرێ ئەولیا لە یاداشتەکانیدا چەندوچوونی کردبێ، یان لەو باسانەی کە پاساوی تێدا هێناوەتەوە بۆ عوسمانییەکان، جێی متمانە و ڕاست نەبن، هەروەك د. سەعد بەشیر دەڵێ: ((هیچ سەرچاوەیەك نییە تا بەهۆیەوە بزاندرێ داخوا ئەوەی چەلەبی دەیڵێ ڕاستە یان تا چ ئەندازەیەك نووسینەکەی بابەتیانەیە، کەواتە پێویستە خوێنەر کە نووسینەکانی چەلەبی لەمەڕ پەیوەندییەکانی عوسمانی– کوردی دەخوێنێتەوە بزانێ کە ئەو بە

ڕەگەز تورك بووە و باوەڕێکی پتەوی بە سیاسەتی دامەزراوە تورکییەکەوە هەبووە[٤٧])).

- لەوەناچێ دەربارەی هەندێ کاروباری نهێنی بەتەواوی ڕاستییەکانی نووسیبێ، (بەتایبەتی مەسەلە هەستیارە سیاسییەکان[٤٨]). بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا هەندێکی هەر درکاندووە و لە زۆر شوێندا ڕاوبۆچوونی خۆی دەربڕیوە و هەستی پێ دەکرێ. لە زۆر شوێندا باس لە کوشتاری ئێزدییەکان و تالاّن و باج و خەراج دەکات، هەروەها لە شەڕی نێوان عەبدال خان و عوسمانییەکاندا، باس لە شێوازی مامەڵەکردن بە دیلە کوردەکانەوە دەکات، کە چۆنچۆنی سەر و مل و دەست و لاقیان پەڕاندوون و سووکایەتییان پێکردوون، لەگەڵ ئەو دەستەواژانەی کە ئەحمەد پاشا بەرامبەر بە میر و بەگ و سەرۆکە کوردەکان، بەکاری هێناوە...!!؟؟[٤٩] وەك خۆی نووسیونی، کە بۆ

---

[٤٧] – سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٩١.

[٤٨] – سەرچاوەی پێشوو، لا: ٩١، ٩٢.

[٤٩] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٤– ٢٦٩، و زۆر شوێنی دیکەش.

کارەکەی ئێمە پاساوی زانستین لە پێناوی دۆزینەوە و خوێندنەوەی هەندێ ڕاستیی نێو مێژووی کورد.

- تێکەڵی تەواو لە نووسینەکانیدا هەیە، لەبەرئەوە خوێنەر ناتوانێ بەتەواوی بچێتە نێو بابەتێکەوە، چونکە بە پچڕپچڕ و لە چەند شوێنێکدا باسی کردوون" نووسینەکە زیاتر لە شێوازی قسەکردن و گێڕانەوە دەچێ، نەك نووسینی کتێب. ئەمەش تاڕادەیەك سروشتییە، بەتایبەت لەوکاتەدا و بۆ ئەم کارەی کە ئەولیا ویستویەتی بیکات. (هەروەك لە باسی پێشتردا ئاماژەمان پێ کرد).

- لە زۆر شوێندا ڕاستگۆیی و ئەمانەتی نووسینی پاراستووە و زۆرێك لە قسە و وتوویژ و نامەکانی وەك خۆی نووسیوەتەوە، کە بێگومان هەندێکیان بە تاوان و سەرپێچییەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئەحمەد پاشا لەقەڵەم دەدرێن، کە بۆ گێڕانەوەی ئەم ڕووداوە (بەسەرهاتی عەبدال خان و میرنشینی بدلیس)، بە شێوەی ڕۆمان یان فیلم، کەرەسە و سوود و پێویستی تەواو دەدەن.

- دیارترین خاڵێك لەم کتێبەدا ئەوەیە کە دەتەوێت لەسەر بابەت یان باسێك هەڵوێستە بکەی، ئەوەندە پاڵپشت دەدۆزیتەوە کە پێت باشە زۆرێکیان وەك خۆی یاداشت بکەی، ئەمە گرفتێکی گەورەیە کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا تووشم هات، چونکە تاکە سەرچاوەی بایەخدارە بۆ ئەم کارە، هەروەها هەندێ وردەکاری و سەرنج و تیبینیم دەست کەوت و شیکردنەوەم بۆ کرد، کە زۆرێکیان بە پێچەوانەی هەندێ لە مێژوونووس و ئاگایانی ئەم بوارە بوون، لەبەرئەوە، لە هەندێك شوێندا ناچاربووم زۆرێکی بنووسمەوە و لە هەندێك شوێنی دیکەدا کورتەیەکم وەرگرتووە و بۆ هەردوو حاڵەتەکە پەراوێزم بۆ داناوە، لەبەرئەوەی ناکرێ خوێنەر لەیەك کاتدا، هەردوو کتێبەکە بەدەستەوە بگرێ، جگەلەوەی زۆرێك لە خوێنەران ڕەنگە ئاشنا نەبن بە کتێبی سیاحەتنامە یان گیریان نەکەوێ. هیوادارم ئەم شێوازەی کە بەکارم هێناوە، هەم زانستی و هەم جێگەی ڕەزامەندی و تێرکردنی خوێنەر بێ[٥٠].

[٥٠] – دەکرا ئەم خاڵەش لە (ڕێگرییەکانی بەردەم لێکۆڵینەوەکە)دا

- زۆر بــه ســەرنج و وردبینـــی، ڕووداو، دیمــەن، نامە، چیرۆك، قـەڵا، گـەرماو، بـازاڕ، ئەنـدازە ...تـاد، زۆرێــك لــە زانیارییــەكانی ئــەو ناوچــانەی ســەردانی كردوون، نووسیوەتەوە.

تەوەری سێیەم:

بەپێی توانا و سەرچاوەكان، وەك پێویستییەك بــۆ لێكۆڵینەوەكــە، هــەوڵ دەدەیــن لــە چــەند بوارێكی جیاوازدا چەند زانیارییـەك دەربـارەی ئـەم میرنشـینە بخەینـەڕوو، بەتایبـەت لـەو سـەرووەختەدا كە عەبدال خان، میری بدلیس بووە:

چوارچێوەی سیاسی

ئاماژەی پێكرابا، بەڵام لەبەرئەوەی دوای تـاوتوێكردنی كەسـایەتی ئـەولیا چــەلەبی و ســیاحەتنامەكە، دەگەینــە ئــەم ئەنجامــە، لەبەرئــەوە لێــرەدا ئاماژەم پێكرد، چونكە ڕەنگە لە سەرەتای لێكۆڵینەوەكەدا وەك بڕیارێكی پێشوەخت مەزەندە بكرایە.

لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا، هەندێ لە میرنشینە کوردەکان، هۆکارێکی گرنگ بوون بۆ هێشتنەوەی ناسنامەی گەلی کورد و چوارچێوە و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و شارستانی و ئابووری، تەنانەت لە بواری سیاسیشدا ڕۆڵێکی پڕ بایەخیان هەبووە، لە هەمان کاتدا هەمیشە بەربەستێکیش بوون بۆ بەرەنگاربوونەوەی دوژمنان و پاراستنی سامان و سەروەرییەکانی گەل. ئەگەر وەك پێویست نەیانتوانیبێ بەرەنگاری ڕووداوەکانی ڕۆژگاری سەردەمەکەیان ببنەوە، ئەوا لەهەمان کاتدا کۆمەڵێك ئەرکی نەتەوەیی و کەلتوورییان بەجێ گەیاندووە.

کەم بیستراوە گەلی کورد ڕاپەڕینی دژی ئەم دەسەڵاتە کوردییانە کردبێ، بەڵکو هەمیشە زۆرێك لە دانیشتوان، پشتگیر و هاوکاری ئەو میرنشینانە بوون[٥١]، لەبەرئەوە دەتوانین بڵێین کە زۆرێك لەو

[٥١] – بۆ خوێندنەوەی فرەتر دەربارەی ئەم باسە بڕوانە: سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، بەتاییەت لا: ٧٩.

میرنشـــیانە خـــاوەن چوارچـــێوەیەکی بڕواپێکـــراو و قبوڵکراو بوون لەناو دانیشتواندا[52].

میرنشـــینی بـــدلیس یـــەکێك بـــووە لـــە میرنشـــینە سەربەخۆ و بەهێزەکان کە لەلایەن بنەماڵە دێرینەکانی کوردەوە حوکمڕانی دەکرا، بەشـێوەیەکی ئـازاد لـەناو خۆیاندا مـیری تازەیـان لـەنێو بنەماڵـە حوکمڕانەکانـدا هەڵدەبژارد، بەبێ ئەوەی دەستتێوەردانی عوسمـانی و هـیچ دەســەڵاتێکی دیکــەیان بەســەرەوە بووبــێ[53]. تەنانەت عوسمانییەکان بۆیان نـەبووە یـان دەسـەڵاتی لابردنی هیچ میرێکیی بدلیسیان بەدەست نەبووە.

میرنشینانی (بدلیس)، توانیویەتی بـۆ ڕاگرتنـی ئـەو پارســـەنگانە، ماوەیـــەکی دوور و درێـــژ لـــە هـــەوڵی

[52] – گومان لەوەدا نییە هەندێك لە دەسەڵاتدارانی کورد، دژ بە گەل بوون، تەنانـەت هەنـدێکیان جـۆرە چەوسـێنەرێکی دیکـە بـوون، بـەڵام جـۆری دەسەڵاتەکان جیاواز بووە، هەندێکیان وەك سەرەکهۆز و دەرەبەگ و ئاغـا و کوێخا، مامەڵەیان لە تەك خـەڵکی دا کـردووە و بێگومـان بـاش نـەبوون. بەڵام ئەوانەی کەوا لە چوارچـێوە سیاسـییەکەدا کاریـان کـردووە، ڕەنگـە ئەگەر زەبر و زەنگیشـیان لەگـەڵ خەڵکدا کردبێـت، تاڕادەیـەك لـە پێنـاو ســەربەخۆیی و بەرژەوەنـدی قەوارەکــەیان بووبێــت...، کـە تاڕادەیــەك بەقازانجی قەوارەی نەتەوەی کورد گەڕاوەتەوە.

[53] – ســەرهەڵدان و ڕووخــانی سیســتەمی میرنشــینی لــە کوردســتان، سەرچاوەی پێشوو، لا: ٧٩.

هێشـــتنەوەی قـــەوارەی خۆیـــدا بـــێ، تەنانـــەت تـــاکو سـەرەتای سـەدەی بیسـتیش بـە یـەکێك لـە ناوچـە و شارە هەرە بـەرەنگاربووەکانی کوردسـتان لەبەرامبـەر دوژمنانـدا ئـەژمار دەکـرا. لـەم بارەیـەوە د. عەبـدوڵڵا عـەلیاویی دەڵـێ: ((لـە میرنشـینە کـوردە کۆنەکانـە، دەکەوتە باشووری ڕۆژئاوای گـۆمی (وان)ــە و ئازایانـە بـەرگری هـەوڵی عوسمانییـەکانی بـۆ پێشـێل کردنـی سەربەخۆیی دەکـرد و لەسـەدەی نۆزدەیەمـدا شـەریف بەگ میری میرنشین بـوو کـە پەیوەنـدی باشـی لەگـەڵ بـەدرخانی گـەورەی مـیری بۆتانـدا هـەبووە و چـووە پەیمانی پیرۆزەوە. پاش ڕووخانی میرنشینی بۆتان لـە سـاڵی (١٨٤٧)دا عوسمانییـــەکان توانییـــان پـــاش داکۆکییـەکی زۆر، شـەریف بـەگ بگـرن و بردیـان بـۆ ئسـتانە و حـوکمی میرنشـین درایـە کەسـێکی تـورك. بەمـەش فـەرمانڕەوایی ئـەم میرنشـینەش لـە سـاڵی (١٨٤٩)دا کۆتایی هات[٥٤])).

---

[٥٤] – د. عەبدوڵڵا عەلیاوایی، کوردستان لە سەردەمی دەوڵـەتی عوسمـانی دا، لێکۆڵینەوەیەکـە لـە بـواری سیاسـیدا، چـاپی دووەم، خانـەی چـاپ و بڵاوکردنەوەی ئاوێر، ناوی چاپخانە و ساڵ و شوێن، نادیارە، لا: ٢٩.

زۆربـــەی دانیشـــتوانی شـــاری بـــدلیس لـــە خێڵـــی (ڕۆژەکی) پێك هـاتبوو، کـە بنەماڵـەی میرنشـینەکەش هەر لەم هـۆزە بـوون، هــەر کاتێـك تـورك و فارســەکان ویستبێتیان کوردستان داگیر بکەن، دەبوایە لە پێشـدا لەگـەڵ فــەرمانڕەوایانی هـۆزی ڕۆژەکیـدا بەشـەڕ بـێن، چونکە بەبێ شکستی میرنشینی بدلیس نەیان توانیـوە چۆك بە هیچ دەسەڵات و هۆزێکی کورد بـدەن. چـونکە بەدرێژایی مێژوو، ڕۆژەکییەکان توانیویانە بەربەستێکی بەهێز و گران بن لەبەردەم هــەموو ئـەو شـاڵاوانەی کـە بۆیان کـراوە لـە لایـەن ئـاق قۆیونلووەکـان (١٤٧٩–١٤٨١) و عوسمانییـــــەکان (١٥٣٥–١٥٨٣)[٥٥]. تەنانەت تاکو سەرەتای سەدەی (٢٠)، ئـەم ناوچـەیە لە بەربەرەکانیدا بەردەوام بووە و تاکو یاخیبوونەکـەی

[٥٥] – مێـــژووی کـــورد لـــە ســـەدەی شـــازدەهەمدا، وەرگێڕانـــی لـــە ئازەربایجانییـەوە: شـوکور مسـتەفا، چـاپی یەکـەم، هـەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتـی ڕۆشـنبیری)، لا: ١١٧. هــەروەها بڕوانــە بابــەتێك بــەناوی (ڕاپــەڕینی بـدلیس سـاڵی ١٩١٣) لـە کتێبـی: د. عەبـدوڵڵا عـەلیاوایی، کوردستان لە سەردەمی دەوڵـەتی عوسمـانی دا، سەرچـاوەی پێشـوو، لا: ١٧٧– ١٨٠.

(مەلا سەلیم و شەهابەدین) کە دواتر مەلا سەلیم لە کونسۆلگەری ڕووسدا گیرا و لە سێدارە درا[56].

بەپێی کتێبی شەرەفنامە، فەرمانڕەوایی بدلیس لەم بەشانە پێکهاتووە، (ئەخلات، مووش، هۆزی ڕۆژەکی[57]). شەرەفخان لە سەرەتای باسەکەیدا بنەچەی خۆیان بۆ کیسراییەکان دەگێڕێتەوە[58]، لە هەمان کاتدا بەمشێوەیە باس لەم فەرمانڕەواییە دەکات: ((میرانی بدلیس نەوەی بەهواتن و دەگەڵ شاهانی ڕۆستەمدار و شیروان پسمامێ هەقن، هەتا ئەمڕۆ کە کلکەی مانگی قوربانی ساڵی هەزار و پێنجی کۆچە، وابوو بە حەوتسەد و شێست ساڵ فەرمانڕەوایانی بدلیس و دەورووبەرەکەی و حەول و حەوشەکەی و بودو نەبودی مشورخۆرانی ئەم خانەدانە سەرپەرشتی بوون و لەو ماوەیەشدا بیخەینەسەر یەك

---

[56] – سەرچاوەی پێشوو، لا: ١٣٨– ١٣٩.

[57] – شەرەفخان هەر لە دانانی کتێبەکەیدا ئەمانەی بەم ناوەوە تۆمار کردووە، بڕوانە: شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی، و: مامۆستا هەژار، ١٩٨١، کۆڕی زانیاری کورد، لا: ٨١٣.

[58] – سەرچاوەی پێشوو، لا: ٦٨٠.

(١١٠) ساڵێك لێـان سـێنراوە و نـامۆ و بیـانی پێـی ڕاگەیشتوون[٥٩])).

لەسـەر گوتـەی ئـەولیا چـەلەبی، بـەم شـێوەیە پوختەیەك لە مێژووی شاری بدلیس وەردەگرین: ((لە زەمـانی ئەسـكەندەری مەكدۆنی دروسـت كـراوە و لـە ناوی (بدلیس)ی خزمەتكاری ئەسكەندەرەوە ناونراوە، كە ئەسكەندەر خۆی ڕایسپاردووە ئەم قەڵایـە دروسـت بكـات[٦٠]. دواتـر دەڵـێ: (ئـەم قەڵایـەی كوردسـتان لـە چـەند شـاوە بـۆ شـایەكانی دوای خۆیـان ماوەتـەوە، فـەرمانڕەواكانی ئازربایجـان وەكـو (وێسـفی قـەرە قۆینلی) و (حەسەنە درێژی ئـاق قویـونلی) گرتویانـە و تێیـدا ماونەتـەوە. یەكـەمجار لـە سـەردەمی عەباسـییەكاندا (سـوڵتان ئەحـەدوڵلا[٦١]) لـە دەسـت ڕۆمییـە مەسـیحییەكانی دەرهێنـا، پاشـان (حەسـەنە درێژ) لـەوانی سـەند و سـاڵی (٨٦٨ ك) ئـەو حەسـەنە شـكا و ئـیتر كەوتـەوە دەسـت بنەماڵـەی (سـوڵتان

---

[٥٩] – سەرچاوەوی پێشوو، لا: ٦٨١.

[٦٠] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٣.

[٦١] – میرەكانی بدلیس، خۆیان بە بنچەی سوڵتان ئەحەدوڵڵای عەبباسی داناوە. سیاحەتنامە، لا: ٢٢٩.

ئەحـەدوڵڵا). پاشـتر لـە سـاڵی (٩٢٠ ك)دا کـە خـانی بدلیس سەری بۆ سەلیم خـان دانەوانـد، ئێـرە کرایـەوە بە حکومەت و بە سەربەخۆیی درایە دەست خۆیان. لە فەرمانـەکانی سـوڵتانیدا نازنـاوی (خـانی عالیشـان– خانی پایەبەرز)یان بۆ دەنووسرێ))[٦٢].

((دەوراندەوری قەڵای بدلیس (چوار هەزار) شەقاو و بەرزایی دیوارەکانی (هەشتا) و پانییەکـەی (١٠) گـەز دەبێ، ناو قەڵا (٣٠٠) ماڵی لێ بووە[٦٣])).

لەسـەردەمی عەبـدال خانـدا واتـە لـە ناوەڕاسـتی سەدەی حەڤدەدا، ((حکومـەتێکی سـەربەخۆ بـووە لـە ئەیالەتی واندا، داهاتەکەی بە فەرمانی سوڵتان بۆ خان بووە، لە رووتبەدا پایەی وەکو ئەیالەتی وان بووە و بە (دوو هـەزار) سـەربازەوە حکومـەتی بـەڕێوە بردووە[٦٤])).

ئەولیا چەلەبی لە چەند شوێنێکدا باس لە حکومـەت و میرنشـینە کوردەکـان دەکـات، لـە لاپـەڕە (٢٠٨– ٢٠٩)دا لـە باسـێکدا بـەناوی (ئـەو حکومەتانـەی کـە

---

[٦٢] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٥.

[٦٣] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٦.

[٦٤] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٦– ١٠٧.

لابردنیان بۆ نییە) و ئەم ناو و سەرباسانەی نووسیوە: (نیمچە حکومەتی هەکاری، مەحموودی، پنیانش، حکومەتی بدلیس). دواتر بۆ ناساندنی حکومەتی بدلیس دەڵێ: ((هی خانی پایەبەرز، عەبدال خانە کەلەمەو پێش باسمان کرد، عەشیرەتەکەی ڕۆژەکییانی پێ دەڵێن، ئەویش ئەوەندەی هەکاری عەسکەری هەیە[٦٥])).

هەر ئەولیا لە لاپەڕە (٩٧)دا لە باسێکدا بەناوی (شاری (جالندر) یا قەڵای کفندر)، دەڵێ: ((ئێرەش خاکی کوردستانە. لە ساڵی (٩٢٠)دا کە مامۆستای مێژوونووسان (شەرەفخان) سەری بۆ سوڵتان سەلیم دانەواند، سوڵتان ئەم قەڵایەی پێشکەش کرد و خستییە سەر حکومەتەکەی، ئێستا سەر بە بدلیس و لەژێر دەستی خانی بدلیس دایە و جێگای میراوە)).

بەپێی ئەم ئاماژانە و هی دیکەش، ئەم میرنشینە لە مێژووی کورددا بە یەکێك لە میرنشینە گرنگەکان دادەنرێ و چوارچێوەیەکی سیاسی تەواوی بەسەر

[٦٥] – هەر دەربارەی حکومەتی هەکاری لە لا (٢٠٩)دا دەڵێ: هەکاری دە هەزار تفەنگچی لەم بابەتەی هەیە و لەکاتی شەڕدا دەیگەیەنێتە چل هەزار، بەڵام ئەم دە هەزارەیان مەعاش خۆرن.

مێــژووی کــورد لـــه بــاکووری کوردســـتاندا هــەبووە، بەتایبــەتی لــه کــات و ســاتی عەبــدال خانــدا، هــەروەك گەڕیــدەی فەڕەنســی (تاڤێرنــیێ[٦٦]) لــەو ســەردەمەدا ســـــەردانی شـــــاری بدلیســــــی کــــــردووە و هێـــــزە ســـەربازییەکەی ســـەرنجی ڕاکێشـــاوە و بەپێچـــەوانەی ئەولیا چەلەبییەوە، ئەم گەڕیدەیە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتــەوە کــە عەبــدال خــان دانــی بەدەســەڵاتی شــای سەفەوی و عوسمانیدا نەناوە، بــەڵکوو شــای ئێــران لــە بەر خاتری شــوێنە ســتراتیژییەکەی ڕێــزی لێ گرتــووە، هــەروەها گروپێکــی مەســیحی بــەناوی (جــەزوێت) کــە ســـاڵی (١٦٨٥ز)دا شـــاندێکیان ڕەوانـــەی بـــدلیس

---

[٦٦] – ژان باپتیست تاڤێرنیێ TAVERNIER کوردناسێکی فەڕەنسییە و لە ١٦٣٢ دا هاتۆتە کوردستان. سەفەرنامەکەی بە ناونیشانی Les six voyages en Pers ، لە ساڵی ١٦٧٦ لە سویسرا چاپکراوە. زیاتر لە ٨٠ لاپــەڕەی تــەرخان کــردووە بــۆ کوردســتانی ســاڵانی ١٦٣٠. بڕوانـــە: کرۆنۆلۆژیـــای کوردســـتان– ٦٢٥ پ. م – ١٩٣٢ د. فـــەرهاد پیربـــاڵ، لـــە بڵاوکراوەکـــانی دەزگـــای چـــاپ و بڵاوکردنـــەوەی بـــەدرخان، ٢٠٠٧، هەولێر، چ (هاوسەر)، لا: ٤١.

کردووه، تێبینی ئەوەیان کردووه کە بدلیس هەر بەناو وەلائیان بۆ سوڵتان هەبووە[٦٧].

میر عەبدال خانی بدلیس کە پانتاییەکی فراوانی لەم لێکۆڵینەوەیە وەرگرتووە، بەپێی ئاماژەی د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر لە نێوان سالآنی (١٦٥٦-١٦٦٦ ز)دا میری بدلیس بووە[٦٨]، بەلآم بەپێی سیاحەتنامە، مێژووی میرایەتییەکەی پتر لە (٢٠)[٦٩] ساڵی خایاندووە.

---

[٦٧] - سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٩٢.

[٦٨] - مێژووی کورد لە سەدەی شازدەهەمدا، وەرگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە: شوکور مستەفا، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتی ڕۆشنبیری)، لا: ١٦.

[٦٩] - ئەحمەد پاشا لە سەرەتای ئامۆژگارییەکانیدا، دەڵێ: (ئەی خانی برام ساڵی (١٠٤٥ ک) کە (سوڵتان موراد خان) لێرە لێت میوان بوو ...). هەروەها شەڕەکەش لە ساڵی (١٠٦٥ ک)دا ڕووی داوە. کەواتە عەبدالخان کەمتر لە (٢٠) ساڵ میر نەبووە. بڕوانە: سیاحەتنامە، لا: ١٤٨.

پێکهاتەی سەربازی

ئـەم میرنشـینە خـاوەنی چوارچـێوەیەکی تایبــەتی بووە لە سوپا و پێشکەوتنی سەربازیدا. سـەبارەت بـە شێواز و چۆنییەتی پێکهاتەی سوپاکەی خان عەبدال، ئـەولیا لــە بابەتێکـدا بـەناوی (چـاوپێکەوتنی مــەلیك ئەحمەد پاشا و خانی پایەبـەرزی بـدلیس و میوانـداری گــەورە) ئــەم پارچــەیەی نووســیوە: ((لــەناو ئــەو بەردەڵانییەدا عەسکەری عەبدال خـان دەرکـەوت، کـە گەیشـتینە پێشـەوە خـان لـە ئەسـپ دابـەزی و بـەرەو پاشا هات، پاشـاش دابـەزی و باوەشـیان پێکـدا کـرد، پاش ماچـکردن و چاکوچـۆنی، خـان گـوتی: فـەرموون سواربینەوە لەم نزیکانـە بەرقـەلیانێك[٧٠] بخـۆن. پاشـا سوار بۆوە و ئەو سوپا گەورەیە کەوتەوە ڕێ و هەشت قات تـەپڵ لێـدرا، کاتێکمـان زانـی لـەناو ئـەو مێرگـەدا بەشێوەی عەجەمی و کوردی و تورکمانی سەرانسـەری

---

[٧٠] – بەرقــەلیان: قــاوەڵتی، نــانی چێشــتەنگاو، واتــە ژەمێــك لــە نێــوان خواردنی بەیانی و نێوەڕۆدا.

ئەو دەشتە بە ئۆبەی تورکمانی و خێوەتی عوسمانلی و ڕەشماڵی کوردی ڕازاوەتەوە))[٧١].

لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێ: ((خان حەفتا هۆز و عەشیرەتی لە ژێر دەست دایە، یەك لەوان عەلی بەگی هۆزی (مودەکی[٧٢])یە کە تەنیا خۆی حەوتسەد تفەنگ بە دەستی هەیە، هەر سەعاتێ خان ئارەزوو بکات دەتوانێ لەمانە حەفتا هەزار شەڕکەر کۆبکاتەوە))، هەروەها دواتر دەڵێ: ((ئەم ئەیالەتە (١٣) زەعامەت و (٢١٤) تیمارە، بەگی ئالا و گەورەی چەری و ویزباشی هەیە، بەپێی قانون خاوەنی سێ هەزار عەسکەری جبە لەبەرە کە لەژێر فەرمانی خاندا لەگەڵ ئۆردوی وان بۆ شەڕ دەچن))[٧٣].

[٧١] – سیاحەتنامە، لا: ٩٩.

[٧٢] – مۆدەکی (modeki) یان مۆتیکان (motikan) بە دیالێکتی (زازاکی) قسە دەکەن، لەوە دەچێت ناوەکەیان لە شاری مۆتکی (mutki)ەوە هاتبێت کە دەکەوێتە ڕۆژئاوای گۆمی وان، هەندێك خێڵی دیکە سەر بەم هۆزەن، وەك: کەیبوران، بۆیانلی، کوسان، ڕیتشابا، زیدان، ئەرکلیی و پیر مووسا. بڕوانە: القبائل الکوردیە، ویلیام ئیگلتون، ترجمە: احمد محمود خلیل، من منشوران (موکریان)، اربیل، ٢٠٠٦، م (وزارە التربیە)، لا: ١٢٨.

[٧٣] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٨.

هـەروەها لـە باسـی سـەرای خانـدا دەڵـێ: ((ئێـرە حەوتسـەد ژووری عەسـکەرەکانی خـانی لێیـە، ژێـری ژوورەکـان تەویلەیـە، چـوار دەروازەی هەیـە). دواتـر دەڵێ: (لـەم سـەرای دەرەوەیـەڕا تـا دەگاتـە مەیـدانی ناوەڕاسـت زۆر بـەرین و بـەر فراوانـە و یـەك بەردیشـی تێـدا نییـە، لمێکـی وردیـان لێ ڕۆکـردووە سـەربازەکان مەشـقی لێدەکـەن. چـی ڕمبـاز و هۆقـەباز و ئاگربـاز و پاڵەوانباز و شیشەباز و چـەمبەرباز و ئـەمجۆرە بازانـە هەن لێرە هونەرەکانی خۆیان دەردەخەن و خـەڵات لـە خان وەردەگرن))[٧٤].

د. سەعد بەشیر دەڵێ: ((لەکاتێکدا سوڵتان سـەلیم تـوانی میرنشـینی (چەمشـگەزەك)ی دێـرین لـەناوببات کەچی نەیتوانی بەڕێگەی هێرش و پـەلاماری سـەربازی میرنشینی سـۆران بڕووخێنـێ، وێـڕای ئـەوەی کـە ئـەو دەمە بەهێزترین دەسەڵاتداری جیهانیش بوو، هەروەها میرنشینی بدلیس توانی چەند جارێك دوای نەهێشـتنی

---

[٧٤] – سیاحەتنامە، لا: ١٢٠.

لەلایەن سوڵتانە عوسمانییەکانەوە لە نێوان سەدەی شازدە و حەڤدەدا خۆی دامەزرێنێتەوە[٧٥])).

[٧٥] – سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٨٣.

سنووری میرنشینەکە

هــەر ئــەولیا چــەلەبی دەربــارەی ســنووری ئــەم میرنشـینە لـە بابەتێکـدا بـەناوی (سـنووری ئەیالـەتی بـدلیس)، دەڵـێ: ((لای خۆرهـەڵاتی دەگاتـە (تـەختی وان) کە شوێنی سـەر میراوەتـی قـەراخ دەریـای وانـە، هـەر لـەلای خۆرهـەڵات قـەڵای (وەسـتان)ی هـەکاریش هەیـــە، لای بـــاکووری (شـــیروان)ە و لای قیبلـــە هاوسنووری (هێزان)ە، دیسان هەر لای قیبلە قۆناخێـك دور دەگاتە سنووری بەگی (زرقی)، لای خۆراوا بە سێ قۆنـاخ دەگاتـە بـەگی (حـەزۆ)ی سـەر بـە دیاربـەکر، هەروەها بە سـێ قۆنـاغ ئـەولاتر ڕووەو بـاکوور لەگـەڵ بـەگی (تـەرجیل) و بـە چـوار قۆنـاغ لەگـەڵ بـەگی (چیاقچـور)دا هاوسـێیە، لای ئەسـتێرەی دەشـتی (مـووش) و خـاکی (نـامرودان)ی ئەرزەڕۆمـە، لـەلای باکوورەوە بە سـێ ڕۆژ دەگاتـە (مـەلازگرد)ی سـەر بـە ئـەرزەڕۆم، لای بـاکووری خۆرهـەڵاتی سـنجاقێکی وان بـەگی (ئـەخلات)ە لـە ڕۆخـی دەریـا. تـەنیا لای

خۆرهــەڵاتی بــۆ پەیوەندییــە کــە ئــەویش دەریــای وانە[٧٦])).

بواری ئابووری و شارستانی

دیارە هەر لە کۆنەوە ناوچە و شاری بدلیس خاوەن شارســتانییەکی مــەزن بــووە" شــەرەفخان بــەم جــۆرە بــاس لــە بــدلیس و میرانــی بــدلیس دەکــات: ((مــیر شەمسەدین لە دەورانی دەستەڵاتی تورکمانـان سـکە و خودبە (خوتبە[٧٧]) بەناوی خۆیەوە بووە، ئێستاش زێڕ و زیوی مسقاڵی هەن پێیان دەڵێن شەمسەدینی، کـورد بۆ ودم هەڵی دەگرن منی هــەژاریش دیومــە، ســێ جـۆر سکەی دیشم دیوە کە سێ فەرمانڕەوای بـدلیس لێیـان داوە. ئــەو ســێ مــیرەش محەمــەد کــوڕی شــەرەف و شەرەف کوڕی محەمـەد و شەمسـەدین کـوڕ زیائـەدین، بوون).

---

[٧٦] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٧.

[٧٧] – تەنیا میرە خاوەن پایە و سەربەخۆکان لـە وتـاری نوێـژی هـەینی دا ناویان هاتووە، شەرەفخان مەبەستی ئەوەیە کە دەڵێ (خوتبە).

له ساڵی (٨١٠ ك- ١٢٠٨ ز)دا میر شەمسەدین تەكیەیەك و نەخۆشخانە و میوانخانە و مزگەوتێكی لە گۆك مەیدان بنیات ناوە بە شەمسییە بەناوبانگن[٧٨])).

د. بلەچ شێركۆ لەم بارەیەوە دەڵێ: ((كوردستان، چوار سەدە لەمەوبەر لە هەموو ڕوویەكەوە لە ئێستای پێشكەوتووتر بووە، چونكە لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە زۆر گەشەكردووتر بووە، هەروەها لەڕووی زانستی و ڕەوشتیشەوە بالاتر بووە، لەڕووی كۆمەلایەتیی و ئابووریشەوە، لە ئێستای چاكتر بووە[٧٩])).

دەربارەی پێشكەوتنی بواری ئابووری و شارستانی لە ناوچە و شاری بدلیسدا ، د. شەمسی محەمەد ئیسكەندەر پشت بەستن بە كۆمەڵێك سەرچاوە ڕوونی كردۆتەوە و دەڵێ: ((بە گوێرەی سەرچاوەكانی سەدەكانی (١٥- ١٦) میرنشینی بدلیس بە مەڵبەندی سەنعەتكاری و بازرگانی لە قەڵەم دراوە. ویلایەتی بدلیس جگە لە بازرگانانی ئازەربایجانی و

---

[٧٨] - شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی، و: مامۆستا هەژار، ١٩٨١، كۆڕی زانیاری كورد، لا: ٧٠٤.

[٧٩] - كێشەی كورد، مێژینە و ئێستای كورد، و: محەمەد حەمە باقی، چاپی دووەم، ١٩٩٠، چ (ڕەزائی)، تەورێز، لا: ٣٢.

ئێرانی و ئەرمەنی، بازرگانی ڕووس و چین و بولگار و هیندیشی لێ هەبوون. لەم سەردەمەدا میرنشینی بدلیس کارخانە و دوکانێکی زۆری سەنعەتکاریی و پیشەگەریی جۆربەجۆری لێ هەبووە. کە شەرەفخانی بدلیس بە (٨٠٠) کارخانە و (١٠٠) دوکانی دوو دەرگای گەورە و کارخانەی چەرمکاری و ژمارەیەکی زۆری خانووبەرەی کۆمەڵەکیی تێدا ڕۆنراون. بێجگە لەم کارخانانە و دووکانانەی باسمان کردن، ژمارەیەکی زۆر وردە سەنعەتکار و وردە پیشەگەر لە ماڵانیشدا هەبوون، کە زۆربەیان ژن بوون))[٨٠].

کاتێک بە وردی کتێبی (سیاحەتنامە) دەخوێنیتەوە، بۆت دەردەکەوێ، نەک هەر لە ناوچە و شاری بدلیس، بەڵکو لە زۆربەی ناوچەکانی باکووری کوردستاندا، کورد خاوەنی چوارچێوەیەکی سەربەخۆی شارستانی بووە. ئەولیا لە باسی دیاربەکردا دەڵێ: ((بازاڕی حەسەن پاشا، بازاڕی سوپا، بازاڕی عەتاران کە هەر کەس لێرەوە بڕوا بۆنی

[٨٠] – مێژووی کورد لە سەدەی شازدەهەمدا، وەگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە: شوکور مستەفا، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتی ڕۆشنبیری)، لا: ١٥١.

خـۆش دەبێـت، بـازاڕی دەلالان، بـازاڕی ئاسـنگەران، بـازاڕی چـەلەنگەران، بـازاڕی گەوهەرفرۆشـان، بـازاڕی زێڕنگەران، بازاڕی پێڵاودروان، بـازاڕی کورتـان دروان، بازاڕی قەزازان، بـازاڕی بـەزازان، بـە کـورتی (شێسـت) جۆرە بازاڕی تێدایە))[٨١]. دواتر لـە ناوەڕاسـتی هـەمان لاپەڕەدا دەڵێ: ((لە دیاربەکردا ئەو شـیر و دەمانچـە و قـــولنگ و تـــەور و تـــەوەرزین و خەنجـــەر و ڕمـــب و نوکەتیرانەی درووست دەکـرێن لـە دنیـادا بـەناوبانگن. ئاســـنگەر و وەســـتاکار و مســـگەرەکانی لـــە کـــاتی کارکردنــدا چەکوشــەکانیان لەســەر ئـاوازی مۆســیقا دادەوەشێنن و مەقامی سـێگا و حوسـێنی و ئیدیکـەی پێ لێ دەدەن و خۆشیان لەگـەڵی دەڵـێن. هـەر کـەس گوێی لێبـێ پێـی ڕۆشـتنی نامێنـێ، مزگـەرەکانیان لـە درووستکردنی قاپەکاندا و زێڕنگەرەکان لە کاری زێـڕ و بـەردی بەنرخـدا بێوێنـەن و وەسـتای قەڵـەمکاریان لـە وێنە و نیگارکێشاندا پێش مانی و بەهزاد کەوتوون)).

بەڵام ئـەو ڕێکـوپێکی و ڕێکخسـتنەی کـە لـە شـاری بدلیســدا هــەبوون، زۆر جیــاوازترن و وردتــر تۆمــاری

---

[٨١] – سیاحەتنامە، لا: ٤٩.

کردووه، ڕەنگە لەبەرئەوە بێ فرەتر لەوێ ماونەتەوە یان لە ڕاستیدا هەر وابووە، چونکە شاری بدلیس خاوەنی ئەم شارستانییانە بووە:

(سەد و دە میحرابی تێدابووە، تەواوی مزگەوتەکان (مافوورەی عەجەم و لبادی ئیسفەهانییان تێدا ڕاخراوە و سۆبەی گەورەی تێدا بووە کە بە پارەی (وەقف) ئاگری تێدا کراوەتەوە، فەقێ و مەلاکان خەریکی لێکۆڵینەوە و زانیاری بوون، زۆربەی مزگەوتەکان ئاوی سارد و گەرمیان هەبووە، تەنانەت ئاوی حەوز و ئاودەستەکانیش گەرم کراون، هەروەها دوای دەرس خەریکی یاری شەترەنج بوون[٨٢]). (حەفتا قوتابخانەی لێ بوە جگەلە چەند مەدرەسەیەکی ئاینی[٨٣]، شاری بدلیس (١٢٠٠) دوکانی تێدا بووە[٨٤]، جگە لە ناو سەرای خان کە (٤٠-٥٠) دوکانی تایبەتی تێدا بووە[٨٥]، لەسەر حەڤدە شیوی

[٨٢] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٩.

[٨٣] – سیاحەتنامە، لا: ١١٠.

[٨٤] – سیاحەتنامە، لا: ١١١.

[٨٥] – سیاحەتنامە، لا: ١٢٠.

ناو شاری بدلیس (١١) پردی زۆر قایمی لـێ بـووه[٨٦]، جگـه لـه کۆمـەڵێك بـازاڕی بـەناوبانگ و قەیسـەری و بازاڕی قەپان و خـان و سـەرا و گـەڕەکی گـەورە. ئـەم شارە لەو سەردەمەدا (٥٠٠٠) هەزار خـانووی خـۆش و ئـاوەدان کـە لـە (١٧) گەڕەکـدا کۆبوونەتـەوە[٨٧]. هەروەها (٥) گەرماوی بەناوبانگی لێ بووە جگەلـەوەی کــە (٦٠٠) مــاڵ گــەرماوی تایبــەتی خۆیانیــان هەبووە[٨٨]. هەر دەربارەی بوارێکی تری ئـابووری و لـە باسی (بـازاڕی قەپانـەکان)دا باسـی ئـەوە دەکـات کـە (گومرگ)یشیان هەبووە و کەس نـەیتوانیوە لـە نرخـی دیاریکراو، شتومەك بە گرانتر بفرۆشێ[٨٩].

دواتر هەر ئەولیا دەربارەی شارسـتانی ئـەم شـارە، باسی باخ و سەرا و کۆشکەکانی خان عەبـدال دەکـات، کە نموونەی شارستانی ئـەو سـەردەمەی گـەلی کـورد و شارێکی کوردستان نیشـان دەدەن، کـە بـە سـێ خـاڵ ئاماژەیان پێ دەکەین:

[٨٦] – سیاحەتنامە، لا: ١١١.
[٨٧] – سیاحەتنامە، لا: ١١٢.
[٨٨] – سیاحەتنامە، لا: ١١٥.
[٨٩] – سیاحەتنامە، لا: ١١١.

- دەربارەی باخی خان، چەند کورتە دێڕ و ڕستەیەك وەردەگرین. ((دارمیوەکانی بە ڕیزی هەندەسەیی چەقاون. تەنیا دار خورما و جەمبز و مۆزی تێدا نییە. لەناو ئەم باخەدا چەند کۆشکێك کراوە هەر یەکەی خەزێنەیەکی لێ خەرج کراوە، ئەوەندەش بە وەستایانە دروست کراون کە هیچ کۆشکێکیان لەوی دی ناچێ، ئەو حەوز و فیچقانەی لێرە بەرچاو دەکەون لە وڵاتی ڕۆمدا هاوتایان نییە، لە قەراخی حەوزەکان وردەچەو و زیخی ڕەنگاوڕەنگ بە نەخش ڕۆکراوە دەڵێی سەدەفکاری هیندستانە[٩٠]. هەر لە لاپەڕەی دواتردا دەڵێ: بۆ میوەجاتیش باخەوانی لە ئیسفەهان و تەورێز و نەخچەوان ڕاهێناوە و ئەم باخەی بە جۆرێك پێ ڕازاندۆتەوە کە وەختێ سوڵتان مورادی چوارەم هاتووە و چاوی پێ کەوتووە، لەسەرسوڕماندا دەمی داچەقاندووە)).

- دەریاچە دەستکردەکەی خان: ((لە پشت ئەم باخەوە بەرەو باکوور کانیاوی (تەقلەبان) هەیە، خان

٩٠ – سیاحەتنامە، لا: ١٢٦.

لای بــەرەوەی[٩١] ئــەو شــیوەی کــردووە بــە بەنــداو و دەریاچەیەکی گەورەی لێ پێك هێنــاوە، ناوەکــەی زۆر جـۆر ماسـی تێدایـە، خـان بـە دەسـتی خـۆی بەلـەمی جـوانی دروسـت کـردووە، هەنـدێ جـار مـاڵ و منـداڵی سـواردەکا و خــۆی ســەوڵ لێــدەدا و بەســەر ئــاودا دەگەڕێن[٩٢])).

- گەرماوی باخ: (ئەم گەرماوە خۆشەی خان لـە (خەزێنەیەوە بۆ (جامەخانـە) دەچـێ، سـێ لای ڕووی لەباخە و هەموو پەنجەرەکانی بەسەر باخـدا دەڕوانـێ، پەنجــەرەکانی شووشــەی نەخشــاویان تــێ گــیراوە، چوارچـێوەی پەنجـەرەکان بەنــەخش هەڵکەنـدراون و خانــەکانی عەجــەم لــە تــەورێزەوە بــە دیــاری بۆیــان نــاردووە، کــەلێنی چوارچـێوەکان بــە عەمبــەری خــاو پڕکراونەتەوە کە بـای دەرەوە لێـی دەدا بـۆنی خـۆش دێنێتــە ژوور. چــواردەوری ژووری جامەخانــە (جێــی خۆڕووتکردنــەوە)، کاشــی چــینی و فەخفوورییــە، بنمیچی گومبەزەکـەی و قەراخـەکانی ژوورووی لەسـەر

---

[٩١] – بەرەوە: خوارەوە.

[٩٢] – سیاحەتنامە، لا: ١٢٧.

کاشی چینی بە دەسخەتی محەمەد ڕەزای تەورێزی قەسیدە بەناوبانگەکەی فزولی لە بارەی حەمامەوە لێ نووسراوە. ناوەڕاستی جامەخانە لە سێسەد لاوە بە پلوسك ئاو هەڵدەڕژێ، بەردە مەڕمەڕەکانی تەختەکەی بە چەشنی فەرشی میری نەخشاون و هەر پارچەی لە ڕەنگێکە، لە ناوەڕاستی حەوزەکەدا فیچقەیێك ئاو هەڵدەداتە بن میچی سەرێ و لەوێوە دەڕژێتەوە خوارێ. هەر دواتر دەڵێ: ((کە لە جامەخانە چوویە ئەو دیو، ژوورێکی گەورەیە بە ناوی (ساردخانە)، گومبەزێکی گەورەی بەسەرەوەیە، ئاوی حەوز و پلوسکەکەی ناوەڕاستی شلەتێنە، تەواوی دیوارەکانی کاشی چینییە و وردە مەڕمەڕی تێدا ڕاخراوە و هەزاران چلچرای پێدا هاتۆتە خوار. لێرەوە دەچیتە ژووری گەرما و وادەزانی کەوتویتە ناو دەریای ڕۆشناییەوە، چونکو گومبەزەکەی ئەوەندە بەرزە سەری لە ئاسمانە و هیچ دیوار و شتی دیار نییە، دیوارەکانی لەسەر ئەو کۆڵەکانەیە کە ناویان بە بلوور و شووشەی ئەستوور و قەندیل و چلچرا پڕ کراوە و سەرەوەشیان یەکپارچە شووشەیە، ئەو شووشانە

کاتێ لەسەرەوە هەتاویان لێ دەدات، ژوورەوە دەبێتە ڕۆژی ڕووناک[٩٣])).

دواتر نووسیویەتی: ((بە کورتی بڵێم زمان و قەڵەم لە وێنەکێشانی ئەم سەرا گەورە و باخە بەهەشتە و گەرماوە بێ هاوتایەدا دەستەوستانە، ئەو وردەکاری و ناسکی و زەریفییەی تێیاندا بەخت کراوە، وێنەی نییە. من خۆم چل ساڵە خەریکی گەشتم شتی وام لە هیچ کوێیەك نەدیوە، وەستاکانی ئێرە، دەستیان داوەتە هەر کارێك ناتەواوییان تێدا نەهێشتۆتەوە، جا ئەم هەموو شتە چەندی تێچووە هەر خوا خۆی دەیزانێ.

کە (سوڵتان موراد)ی داگیرکەری بەغدا هاتۆتە ئەم گەرماوە خۆی بشوا، دەبینێ ئاوە ساردەکەی بۆنی گوڵاوی لێدێ و ئاوە گەرمەکەی بۆنی بخوور. کە ناچار دەبێ بڵێ: ئەرێ چ دەبوو ئەستەموڵی منیش گەرماوێکی ئاوای تێدا بوایە. مەلیك ئەحمەد پاشا

---

٩٣ – سیاحەتنامە، لا: ١٢٨– ١٢٩.

گوتوویەتی: وێنەی ئەم گەرماوە لە هیچ شوێنێکی دنیادا نییە[٩٤])).

کەواتە لەو کاتەدا، شاری بدلیس لە هەندێك بواری شارستانی لە شارێکی وەك ئەستەمبوڵ پێشکەوتوو تر بووە، کە ئەوکات پایتەختی یەکێك لە گەورەترین دەسەڵاتەکانی جیهان بووە.

بێگومان پێشکەوتنی بواری شارستانی و ئابووری و بازرگانی، ڕۆڵی باشی دەبێت لە بەرەوپێشچوونی بواری ڕۆشنبیری و زانستدا، هەر لەبەر ئەوە سەرەڕای باری ناجێگیری سیاسی ناوچەکە، کۆمەڵێك زانا و مەلای بەناوبانگ لەم ناوچەیەدا هەڵکەوتوون کە د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر بە وردی ناوی خۆیان و بەرهەمەکانیان دەهێنێ، کە زۆرێکیان بوونەتە سەرچاوەی زانست بۆ ناوچەکانی دیکەی کوردستان و تەنانەت لە وڵاتانی ئێران و ئاق قۆیونلووەکان و عوسمانییەکانیشدا پێگەی دیاریان هەبووە[٩٥].

---

[٩٤] – سیاحەتنامە، لا: ١٢٩– ١٣٠.

[٩٥] – مێژووی کورد لە سەدەی شازدەهەمدا، وەگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە: شوکور مستەفا، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتی ڕۆشنبیری)، لا: ١٥٤.

پێکهاتەی دانیشتوان

دەربارەی خەڵکی ئەم شارە ئەولیا دەڵێ: ((ئێرە پیرەمێردی ئەوەندە بەعومری تێدایە، پیاو واتێدەگا هێزی ئاخاوتنی نەماوە، کەچی دەبینی سواری ئەسپ دەبێ و شیر دەوەشێنێ و دەچێتە سەفەری بازرگانێتی و ڕاویش دەکا، تەمەنی ئاساییان دەگاتە شێست و حەفتا و بەعومرەکانیان دەگەنە سەد، کەچی ڕەنگیان سوور و سپی و لەشیان ساخە، لەبەرئەوەی نەتەوەی کورد موودارن، کوڕەکانیان لە تەمەنی (١٢)ساڵییەوە موویان لێ دێ و دەبنە پیاو، نازانم ڕێگا دەدەن ئافرەتیان بێتە بازاڕ یان نا؟ بەڵام ژنیان زۆر بەناموس و جوان و نازەنینن))[٩٦].

لەشوێنێکی تردا دەڵێ: ((خەڵکەکەی هەتا بڵێی زیرەك و تێگەیشتوون[٩٧]. هەروەها دەڵێ: ئەمانە وەك کوردەکانی دیکە ئازا و شەڕکەر نین، دەستوپێ سپی

[٩٦] – سیاحەتنامە، لا: ١١٢.
[٩٧] – سیاحەتنامە، لا: ١١٠.

و ڕدێـن بەخەنـە و چـاو بـەكلن، پـاك و خـاوێن و قسـە خۆشن[٩٨])).

بێگومـان ئـەم ئامـاژانـەی ئـەوليا، ئاسـتی بـژێوی و ڕۆشنبیری و ژیانی خەڵكی بدلیسـی ئـەو سـەردەمەمان بـۆ دەردەخـات، كـە لـە پلەوپایـەكی باشـدا بوونـە و ڕەنگدانەوەی چاكی هەبووە بەسەر ئادگار و ڕواڵـەت و تەمەنیاندا.

بەپێی یاداشتەكانی ئەولیا، لە شـاری بـدلیس چـەند جۆرە چین و توێژێكی نەتەوە و ئایینی هەبووە. ئەولیا دەڵێ: ((ئەو كاروانانەی دێنە ناو شار باج و گومرگیـان بۆ خانە و ڕەعییـەكانی عـەرەب و یەعقوبییـەكانی نـاو شار جزیە دەدەن بە خان[٩٩]. (بەپێی دەفتەری خان لە بدلیسدا (٤٣) هەزار ڕەعییەتی مەسـیحی هەیـە[١٠٠])). هەرچەند لەوێ دا باس لە ئێزدییەكان ناكات كە بەشێك بن لە دانیشـتوان، بـەڵام لـەكاتی سـەروداوی شـەڕەكە (خان عەبدال) بە تێكەڵی ئێزدییان ناودەبرێ و تاوانبار دەكـرێ، هــەروەها دوای گرتنــی قــەڵا ئـەولیا وابــاس

---

[٩٨] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٨.

[٩٩] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٧.

[١٠٠] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٨.

دەکات کە کلیلی قەڵا و دەروازەکانی بەدەست ئێزدییەکانەوە بووە. لەم بارەیەوە ئەولیا دەڵێ: ((ئەو کوردە یەزیدییانەی لەناو قەڵادا بوون، جارجار تۆپ و تفەنگیان داویشت و خەڵکیان دەکوشت))[101]. لە شوێنێکی تریشدا دووبارە دەڵێتەوە: ((یەزدییەکانی ناو قەڵاش دار و دیواری قەڵایان بە مۆم و نەوت داگیرساند و بە چراخان کردیانە ڕۆژی ڕووناك، هەتا خوا ڕۆژی کردەوە بە نەعرەتەی (خوا یەکە یەك) گرمەیان هات[102])). کەواتە دەبێ لە پێکهاتەی دانیشتوانی بدلیسدا پێڕەوانی ئاینی ئێزدی تێدا بووبێ.

هەروەها بەپێی ئەو یاداشتەی کە ژەنراڵ شەریف پاشای خەندان داویەتی بە کۆنگرەی ئاشتی پاریس لە ساڵی (١٩١٩)دا دەڵێ: ((لە هەرێمی بدلیس دا ڕێژەی کورد لە (٥٠٪) پێك دێنێ و ئەرمەن (٤٠٪))[103].

---

[101] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٤.

[102] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٥.

[103] – کێشەی کورد، مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمە باقی، چاپی دووەم، ١٩٩٠، چ (ڕەزائی)، تەورێز، لا: ١٢٣.

پێکــەوەژیانی چــەند چــین و توێــژێکی ئــایینی و نەتەوەیی لەناوچـەیەکدا، هۆکـارن بـۆ بـوونی کێشـە و ئاریشـــەی سیاســی و ئــایینی و کۆمەڵایــەتی، بــەڵام لەوەناچێت هیچ جۆرە کێشەیەکی لەمجۆرە هـەبووبێت لە بدلیسدا، چـونکە تاقێرنـێ و گروپـە مەسـیحییەکەی پێشتریش باسمان کردن، ئامازەیان داوە بـە ئاشـتی و پێکـەوە ژیـانی ئـەو گروپــە جۆربەجۆرانــە لەناوچــەی بدلیسدا، سەرەڕای ئەوەش پێشکەوتنی باری ئـابووری و شارسـتانی ناوچـەکە پاسـاون بـۆ نـەبوونی کێشـە و گرفتی نێوان چـین و توێـژە جیاوازەکـان. کـە ئەمـەش جۆرێك لە سەرکەوتنی بـواری بـەڕێوەبردن و سیسـتمی میرنیشنەکە دەرخات.

هەر ئەولیا دەڵێ: ((مەلای وایـان هەیـە لـە چـەرخی خۆیدا بێهاوتایە))، هەروەها دەربارەی زانستی پزیشکی دەڵــێ: ئـەم ناودارانـەیان هەیـە: (مــەلا میسـێ، مـەلا ڕەمــەزان، قــەرە سـنجاه، گــەنجالی و ســاریلی زادە، حەکیمی چـاکن، چـونکو ئێـرە کوردستـانە و بـێ قـڕە نابـێ برینکـاری چاکیشـی هەیـە). نزیکـەی دوو هــەزار کەســی بــەدین و خۆپــارێز و دنیانەویســتی تێدایــە.

دەربارەی شاعیرانیش دەڵێ: حەوت شاعیرم ناسی کە دیوانی شیعریان هەیە، وەك: (کاتب چەلەبی) نووسەری دیوانی خان، (مەلا ڕەمەزان چەلەبی)، (جەنەتی چەلەبی) و (گەنجێ چەلەبی)، کە دوایینەکەیان دیوانێکی ئەوەندەی دیوانی خەمسەی نیزامی هەیە[١٠٤])).

دەربارەی جلوبەرگیان دەڵێ: ((ئەگەرچی ئێرە کوردستانە، بەڵام لەناو نۆکەرانی خان و پیاوماقووڵاندا کەوڵی سمۆرلەبەر زۆرە، ناوەنجییەکانیان لەو (شیاق)ە لەبەر دەکەن کە لە شاری مەعدەنی نزیك شیروان دروست دەکرێ، گەلێکیان چۆقەی سمۆر و کەنتۆش لەبەردەکەن. جلکی دەستکورتەکانیان (بوغاس)ە. وەکو لە برادەرانم پرسی، بیستوومە ئافرەتانی ئێرە جلکی سپی لەبەردەکەن و پەچە دەگرنەوە و تاسکڵاوی زێڕ و زیو لەسەر دەنێن و بەرگیان هەمووی ئاوریشمە. کۆیلەکانیان زۆربەیان گورجی بوون، چونکە گورجستان کەوتۆتە باکوور و

---

١٠٤ – سیاحەتنامە، لا: ١١٣.

لێیەوە نزیکە[١٠٥])). هەروەها دەربارەی زمانیان دەڵێ: ((ئەمانە هەرچەندە لە کوردە کۆنەکانن، بەڵام لەناو خۆیاندا زۆر بە ناسکی و ڕەوانی دەئاخەون، جۆرە وشەیان هەیە کە کوردەکانی دیکە تێی ناگەن، کەچی ئەمان هەر دوازدە شێوەی کوردی بە باشی دەزانن[١٠٦])).

هەروەها دەڵێ: ((بەپێی دەفتەری خان، بدلیس (١٠٠٠٠) دە هەزار باخی هەیە، خەڵکی ئێرە بە گەورە و پیاوماقووڵ و ورد و درشتەوە، ساڵی هەشت مانگ لەناو باخەکاندا دەژین، هەموو باخێك حەوز و فیچقە و پلوسك و خانوێکی خنجیلەی تێدایە، باخاتەکە وڵاتێکی داگیر کردووە و لێکتر بڵاون، باخە هەرە خۆشەکانی بەدەست مەسیحییە یاقوبییەکانەوەیە کە دیواری نیمچە بڵند و قوللەیان بۆ کراوە و هەر یەکەی نیمچە قەڵایەکە، باخی وایان هەیە ساڵی (٢٠٠٠) قروش داهاتیەتی[١٠٧])). هەروەها لە دامێنی هەمان لاپەڕەدا دەڵێ: ((خانووەکانی ئەم ناوە

---

[١٠٥] – سیاحەتنامە، لا: ١١٨.
[١٠٦] – سیاحەتنامە، لا: ١١٤.
[١٠٧] – سیاحەتنامە، لا: ١١٩.

(خانووی هاوینەیان) پێ دەڵێن، سەرت سوڕدەمێنێ، هەر دەچیتە ژووری، لووتت پڕدەبێ لە بۆنی خۆش و بە چاوپێکەوتنی ئەم ژوورە ڕازاوانە دڵت دەکرێتەوە. درەختی باخەکان لەسەر شێوەی شەترەنج نێژراون. ئەمانە جگەلە باخ و پێکهاتەکانی ناو سەرا یان قەڵای خان)). لە بابەتێکی دیکەدا دەربارەی خان دەڵێ: ((خان زۆر ڕێزی مەلایان و زانایان دەگرێ، ئەوانەی بە خۆیاندا ڕادەپەرموون لە وڵاتانەوە دێنە بدلیس و خان دەیان دوێنێ، ئەگەر بۆی دەرکەوێ کە بەڕاستی زانا و خوێندەوان، خانوو و ماڵ و باخچە و کەنیز و خەڵاتیان دەداتێ و لای خۆی جێگایان دەکاتەوە، هەر لەبەر ئەوەشە شیوی بدلیس بۆتە مەڵبەندی هەموو جۆرە زانین و هونەرێك و هەر کەس شتێکی مەبەست بێ یا گیروگرفتێکی ببێ، لە بدلیس ڕێگای چارەی خۆی دەدۆزێتەوە[108])).

بێگومان ئەو باس و ئاماژانەی ئەولیا چەلەبی دەربارەی ناوچە و شاری بدلیس، لەسەردەمی عەبدال خاندا، نیشانەی پێشکەوتن و شارستانی ناوچەیەکی

---

[108] – سیاحەتنامە، لا: ١٢٥– ١٢٦.

کوردستانن، کە هیچ دوور نییە ئەو زنجیرە شەڕ و شۆڕانە نەبوایە، درێژەی دەبوو و ڕەنگدانەوەی باشتری لێدەکەوتەوە، بەڵام دیارە دوای کارەساتی عەبدال خانیش، عوسمانییەکان وازیان لێ نەهێناون و هەر بەردەوام بوون بۆ شکست و چۆکپێدانی ناوچەی بدلیس[١٠٩].

---

[١٠٩] – سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٩٤.

میر عەبدال خان

٩٩٥ـ ١٠٩١ ك/ ١٦٠٥ـ ١٧٠١ ز[١١٠]

بێگومــان لەبــەر کــەمی سەرچــاوەکان، نــاتوانین بەتەواوی باس لە مێژووی ژیـانی کەسـایەتییەك بکـەین کە پتر لە (٣٠٠) ساڵ لەمەوبـەر ژیابێ، بـەڵام هـەوڵ دەدەیـن تیشـکێك بخەینـە سـەر کـەمێك لـە ژیـان و تەمەنی ئەم میرەی کورد.

خــان عەبــدال خــان، کــوڕی شەمســەدینی کــوڕی شــــەرەفخانی بدلیســــییە[١١١]. دەتـــوانین بــــەپێی

---

[١١٠] – دیاریکردنی ساڵی (١٦٠٥ ز) بۆ لـەدایکبوونی عەبدالخان، لەسـەر ئاماژەی ئەولیا چەلەبییە کە دەڵێ: لەو کاتـەدا عەبدالخان تەمـەنی (٧٠) ساڵ بووە (سیاحەتنامە، لا: ١٤٢). هەروەها دیاریکردنی سـاڵی (١٧٠١ ز) لـە گوتـەی بـەڕێز (عـادل بـەگ محەمـەد سـەعید بـەگ شـەرەفخان) وەرگیراوە کە لە نامەیەکدا بۆ مامۆسـتا عەبدولڕەقیب یوسـفی نـاردووە و بەڕێزیشی لەنامەیەکدا بۆ بەندەی نووسیوە.

[١١١] – هەرچـەند مامۆسـتا عەبـدولڕەقیب یوسـف لـە کتێبـی (تابلۆکـانی شەرەفنامە)دا، وەزارەتـی ڕۆشـنبیری، ١٩٩٨، سلێمانی، چ (وەزارەت)، لــە لا (١٤)دا نووســیویەتی کــە عەبــدالخان کــوڕی زیائــەددینی کــوڕی شەرەفخانە، بەڵام دواتر لە نامەیەکدا کە لە بەرواری (٢٠٠٧/٢/١٢)دا بۆ بەندەی نووسیوە، ئاماژە بە نامەکەی (عادل بـەگ محەمـەد سـەعید بـەگ شەرەفخان) دەکـات و عەبـدالخان دەکـات بـە کـوڕی (شەمسـەددین) نـەك زیائەددین.

گێڕانەوەکـەی ئـەولیا چـەلەبی بـەم شـێوەیە بـاس لـە ئاکـار و ئادگـاری بکـەین: ((کورتــە بـالاً، مـل کـورت، ڕەشــتاڵە، لــوت بــەرانی، چاوشــین، قســە خــۆش، دەموچاو ڕوون، گوێچـکە بچـووك، سمـێڵ پـڕ و ردێنـی تۆپە، گوڕ و توند و تۆڵ، دەنگ گەورە و ناوشان پان، دەستی شێرانە و باسکی مەردانە، ناوقەد باریك و لـنگ درێژ، هەڵسوکەوتی نەرم و بـە ئەسـپایی[١١٢]))، بـووە، هەروەها لاقێکی کەمێك لەنگ بووە[١١٣].

هــەروەك (ئــەولیا چــەلەبی) باســی عەبـدال خــان دەکـات، وادەردەکـەوێ کـە لـە هـەموو زانسـتەکانی: ئـەدەب، هونـەر، پزیشـکی، سـەربازی و ڕاووشـکاردا، بلیمــەت و توانایــەکی سەرســوڕهێنی هــەبووە. لــە باسـێکدا بەناونیشـانی (عەبـدال خـانی هونەرمەنـد)، ئەولیا دەڵێ: ((یەکـەم شـت لـە فەلسـەفە و زانیـاری و سـەیر و عەجاییبـدا و لـە کیمیـا و سـیمیا شـارەزایە))، داوی باس و خواسی (جالینۆس و بوقرات و سـوقرات و فیلوس))[١١٤]. ئەولیا چەلەبی لەوان بە مەزنتر بـاس لـە

---

[١١٢] – سیاحەتنامە، لا: ١٤١– ١٤٢.

[١١٣] – سیاحەتنامە، لا: ١٢٥.

[١١٤] – سیاحەتنامە، لا: ١٢١.

عەبدال خان دەکات. هەروەها لە چەند شوێنێکی دیکەدا نووسیویەتی: ((پیر و پەککەوتەی هەشتا ساڵە یا تلیاك کێشێکی ماڵوێران بێتە لای دەرمانی دەکا و دەیخاتە گەرماو، هەتا چاکی دەکاتەوە. ئەو نیوە مردووانە زیندوو دەبنەوە و دەگۆڕێن و بە پیاوێکی دیکەی ڕوومەت سور و گورج و گۆڵ، مەسیحایەتی وای زۆرە. خۆ لە برینکاریدا هەر وێنەی نییە، ئەوانەی سەرسم دەدەن یا دەکەونە خوار و لاقیان دەشکێ یا لە جێ دەچێ، دەستی بیان گاتێ بە حەوت ڕۆژ دەیانخاتەوە سەر پێ و بە لاقی خۆیان دەڕۆن.

ئەوەندەش دەست ڕاستە کە پێ دەخاتە سەر ڕکێف و دار تەقڵەی جلیت، یا گۆچانی گۆیێن بە دەستەوە دەگرێ، ڕۆستەمی زەمانی خۆیەتی.

بەیتاڵ نامەی خوێندۆتەوە و لە دەرد و ئازاری وڵاخان باش دەزانێ. ڕاوکەر و نیشان ئەنگێوێکی بێ هاوتایە.

لە دەرمانکردنی چاودا ئەوەندە شارەزایە ئەو کەسەی چل ساڵ لەمەوبەر چاوەکانی ئاوی ڕەشی هێنابێ، خان میلێکی زۆر باریك دەخاتە ژێر چاوی،

ئاوه ڕەشـەکەی لێ خـاڵی دەکـات و چـاوی کـابرا ڕوون دەبێتەوە.

جگـە لـە مانـە، لـە زانیـاری بەننابیشـدا شـارەزایە، زۆربەی شوێنەکانی ئەم سەرا گەورەیە خۆی نەخشـەی کێشـاوە. لەبــەرگ تێگرتنــی کتێــب، وێنەکێشــان و خەتخۆشـیدا دەسـتێکی بـاڵای هەیـە. لـە شـاعیریدا شـیعرەکانی هاوتـای شـیعری حالـەتی عـەزمی زادەن. ئەوەندە زانایە کتێبێکی عەرەبی بەدەستەوە دەگرێ و چی تێدایە بە فارسی دەیڵێتەوە، لە تورکی و فارسـیدا خاوەن بەهرەیە. ئەو شـیرەی خـان بـە دەسـتی خـۆی دروستی دەکات، قەت دەمی لە هەڵگەڕانەوە نایێ.

جارجـار لـە سـورمەی بـاش، سـەرزین دەچـنێ و دەینەخشێنێ، یەکی بە دوو هەزار قروش دەفرۆشێ.

سەعاتسازێکی بلیمەتە، سەعاتی ڕۆژانە و مانگانـە و ساڵانە و سەعاتی سەر بورج و سەعاتی ژمـارە و زێـڕ و سەعاتی ورياکەرەوە خۆی دروستیدەکا بە جۆرێـك کـە دەسـتکردەکانی (جـان پەترۆکشـێر)یان ناگاتـێ. خـان لەسەر نقێمی ئەنگوستیلەکەی سەعاتێکی ئەوەندە ورد و جوانی داناوە کە زیاتر لە کاری جادوو دەچێ.

لە هونـەری مۆسـیقا و گۆرانیـدا هـەر باسـی نـاکرێ، مەقامی ڕاست و دووگا زۆر بـاش دەزانـێ و لـە گـوتنی زەجەل و زیکر و تەسـنیف و مورەبـەعات و وارسـقی و سەرچیادا وەستایەکە کەس نایگاتێ. هەرچەند دەنگی زۆر زلە، بەڵام کە دەسـت دەداتـە ئـامێرێکی مۆسـیقا، شیعری حافز بە بیست و چوار ئوسـوڵەوە دەڵـێ، مـەل بە ئاسمانەوە ڕادەگرێ.

لە جۆلاییشدا زۆر شارەزایە، بـەرماڵێکی دەسـکردی خۆی پێشکەشی مەلیك ئەحمەد کرد کە وێنەی مەگـەر لـە میسـر و ئیسـفەهاندا دەسـت بکـەوێ. خـەڕاتیش دەزانـێ، کەوچـکی خـڕی نـاو مەرەکـەب، داری قەڵـەم لەسـەر قرتانـدن، سـێپای ژێگـر و کلچـۆکی چـاوی ئەوەنـدە ورد و بـە نـە خـش دروسـت دەکـا، کـە شارەوشار بە دیاری دەنێـردرێ. جـۆرە تـیری هـەکۆ و پیشـڕۆ و هـی دی دروسـت دەکـا کـە لـە کـاری جـادوو دەچـێ، تەنانـەت لـە سـەد و پـەنجا تەڵـەزمی قـامیش جـۆرە تیرێـك دروسـت دەکـا کـە لـە نووکەکەیـەوە تـا دەگاتە پەیکانی ناوەکەی هڵۆڵە.

له تەپڵ لێداندا وەستایەکە دەتوانێ لە نێوانی چوار تەپڵ دابنیشێ و دەست بگەیەنێتە هەر چواریان و بە شێوەیەکی ڕێك کاری چوار تەپڵ کوت بەجێ بێنێ.

خوای گەورە ئەوەندە هۆش و زیرەکی و وریایی و زانایی و تێگەیشتنی داوە بەم پیاوە کە لە سەدان پیشە و هونەر و وەستاییدا کەسی ناگاتێ، جەمشیدێکە بۆ خۆی، ئەگەر تەواوی زانیارییەکانی ئەو لێرەدا باس بکەین دەبێتە کتێبێکی زل)) [115].

ئەولیا، لە شوێنێکی دیکە لە ژێر ناونیشانی (شێوە زمانی کوردەکانی ڕۆژەکی)دا دەڵێ: ((سەروەری گەورەمان جەنابی (عەبدال خان) پیاوێکی شاعیر و قسە ڕەوان و نووسەر و زانا و لە هەموو هونەرێکدا وەستایە، قەسیدەیەکی بە تورکی و شێوەی ڕۆژەکی داناوە کە لێرەدا دەینووسم، هەواکەی لەسەر مەقامی سێگا دەگوترێ)) [116].

چیرۆك و بەسەرهاتی (خان عەبدال) بابەتێکی زۆر گرنگە و پێویستە هەڵوێستەی لەسەر بکرێ. لەو

---

[115] – سیاحەتنامە، لا: ١٢٢– ١٢٣.

[116] – سیاحەتنامە، لا: ١١٨. ئەو هۆنراوەیە کە لە پێشتردا باسمان کرد و مامۆستا سەعید ناکام پێی لاواز بووە و وەرینەگێڕاوە.

سەردەمەدا عەبدال خان میر یان خانی بدلیس دەبێ، ئەم ئەحمەد پاشایەش هەر لە شاری (ئوسکودار[١١٧])ەوە بەخۆیی و لەشکرەکەیەوە ڕوودەکەنە ئەیالەتی وان. بێگومان ئەم سەفەرەی ئەحمەد پاشای عوسمانی، بۆ بردنی خێر و بێر و نوقڵ و نەبات نەبوە بۆ خەڵك و میر و میرنشینەکانی کوردستان، بەڵکو بۆ سەپاندن و نوێکردنەوەی دەسەڵاتی عوسمانی بووە، جگەلە وەرگرتنی باج و خەراج ...، گۆڕینی والییەکان و ئەیالەتەکان، لە پێناوی مەرام و خواستی ئیمپراتۆری عوسمانیدا.

جگە لە ئەولیا چەلەبی گەشتیاری فەڕەنسی (ژان باتیست تاڤێرنێ) کە لە نێوان سالانی (١٦٣٢–١٦٦٨)دا نۆ جار سەفەری بۆ ولاتانی ڕۆژهەلات کردووە و لە کتێبەکەیدا (گەشتنامە[١١٨]) کۆمەڵێك زانیاری دەربارەی میرنشینی بدلیس و عەبدال خان نووسیوە. تەنانەت دیارییان گۆڕیوەتەوە کە لەوە

---

[١١٧] – هەرچەند ئەولیا (ئوسوکدار) بە شار ناودەبات، بەلام ئێستا گەڕەکێکە لە شاری ئەستەمبوڵ.

[١١٨] – زۆر هەولّم دا کە ئەم (گەشتنامەیە)م وەگیر بکەوێ، بەلام بەداخەوە دەستم نەکەوت.

دەچێت دیارییەکان هەر (کتێب) بووبن، واتە کتێبیان گۆڕیوەتەوە[119]. هەروەك د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر دەڵێ: ((چونکە ئەو عەبدال خانەی کە میری بدلیس بووە و ژان باتیست تاڤێرنێ بە دیداری گەیشتووە لەگەڵ زانست و شارستانێتیدا سەر و ساختی زۆر خۆش بووە و کتێب و کتێب خڕکردنەوەی زۆر مەراق بووە))[120].

هەر دەربارەی عەبدال خان، مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف دەڵێ: ((کەم بلیمەتی وەك عەبدال خان لە مێژوودا هەن، هیچ شوێنێك شك نابەین بەرهەمی زانستی و هونەریی عەبدال خانی لێ بن، ڕەنگە لە شەڕی نێوان ئەو و مەلیك ئەحمەد پاشادا فەوتابن. من کە هاوینی (١٩٧٧) چووم بۆ بدلیس، لەم ڕووەوە لە

---

١١٩ – دیارە هەندێك لەو کتێبانەی کە ئەولیا لە هەڕاجکردنی کتێبخانەکەی عەبدالخاندا باسی دەکات هەندێکیان ئەوروپایی بوون و زۆر وێدەچێ کە لەم چەند سەفەرەی ئەم گەشتیارەدا (تاڤێرنێ) عەبدالخان داوای هێنانی کتێبی لێ کردبێت. هەروەها دەکرێ بەهۆی گەڕان بە شوێن کارەکانی (تاڤێرنێ)دا سەرەداوی هەندێ لە بەرهەمەکانی عەبدالخان لە مۆزەخانەکانی ئەوروپا بەگشتی و فەڕەنسا بەتایبەتی بدۆزرێنەوە.

١٢٠ – مێژووی کورد لە سەدەی شازدەهەمدا، وەگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە: شوکور مستەفا، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتی ڕۆشنبیری)، لا: ١٦.

عادل بەگی شەرەفخانم پرسی، کە مرۆڤێکی ڕووناکبیر و کوردپەروەرە و ئەوسا کتێبێکی لەسەر بدلیس دادەنا، گوتی: هیچ بەرهەمێکی دیار نییە و بیستوومانە دیوانە شیعرێکی لە دیاربەکر هەبووە. هەروەها گوتی: نازناوی (عادل) بووە و (کەژخان)یشی پێدەڵێن، چونکە چووتە چیا و لە حکومەتی عوسمانی یاخی بووە، داوام کرد گۆڕەکەیم پێشان بدات، کەچی گوتی: گۆڕەکەی لە بدلیس نییە، لەبەرئەوەی عەبدال خان لە ئەستەمووڵ لەسێدارە دراوە. پاش گەڕانەوەم عادل بەگ نامەی لەم بارەیەوە بۆ نووسیم کە تێیدا دەڵێت: ناوبراو ساڵی (١٠٩١ ك)دا خنکێنراوە. ئەمجا من دەڵێم: دوور نییە عەبدال خان لەبەردەستی شەرەفخاندا فێری وێنەکێشی بووبێ، چونکە کە شەرەفخان کۆچی دوایی کردووە، عەبدال خان حەڤدە ساڵان بووە و ئەوسایش منداڵ لە چوار ساڵیدا فێری خوێندن دەکرا، بەتایبەت منداڵێکی زیرەکی وەك عەبدال خان[١٢١].

---

[١٢١] – تابلۆکانی شەرەفنامە، وەزارەتی ڕۆشنبیری، ١٩٩٨، سلێمانی، چ (وەزارەت)، لا: ١٥.

له هەردوو کتێبی (معجم اعلام الکرد[١٢٢])ی د. محمد علی الصـویریکی و (مشـاهیر الکـرد و کردسـتان[١٢٣])ی خوالێخۆشـبوو محەمـەد ئـەمین زەکـی، نـاوی (عەبـدال خان) هاتووە، کە کتێبی یەکەم لە دووەمی وەرگرتووە و ئەویش لە کتێبی ئەولیا چەلەبی وەرگرتـووە، بـەڵام ئەمین زەکی ناوی شەش میری بـەو نـاوە هێناوەتـەوە کــە شەشــەمیان (مــیر عەبــدال خــانی بــدلیس)ە و بۆچوونی خـۆی خسـتۆتە سـەر، دەڵـێ: ((کـوڕە بـرای شـەرەفخانی بدلیسـییە، مـیری بـدلیس بـووە و مـەلیك ئەحمەد پاشا والی بەغداد ساڵی (١٠٦٥)ی کۆچی بـە سـوپایەکی گـەورەوە هێرشــی کردۆتــە سـەر، خــان نەیتوانیوە بەرەنگاریان بێ، لەبەرئەوە بدلیسـی بـەجێ هێشتووە لەگەڵ ماڵ و منداڵەکانی کـە ئـەولیا چـەلەبی هاوڕێی ئەو مەلیك ئەحمـەدە بـووە و بـە چـاوی خـۆی زوڵم و زۆری ئەحمەد پاشای دیوە، کە کردیە سەر مـیر عەبـدال و پشـتیوانەکانی)). دواتـر بـاس لـە کتێبخانـە

---

[١٢٢] – معجم اعلام الكرد، في التأريخ الأسلامي و العصر الحديث في كردستان و خارجها، بنكەی ژین، السليمانية، ٢٠٠٥، م (حمدي)، ص: ٤٥١.

[١٢٣] – مشاهير الكرد و كردستان، الجزء الثاني، اعداد: رفيق صالح، بنكەی ژین، السليمانية، ٢٠٠٥، م (شڤان)، ص: ٢٨٣– ٢٨٤.

بەنرخەکەی دەکات و دەڵێ: (پاشا دەستدرێژی کردە سەری لە پێناو سامانەکەیدا). لە تەنیشتی نووسیوەتی (ئەولیا چەلەبی). لەڕاستیدا ئاماژەکردن بەناوی عەبدال خان لەم کتێبەدا، ئەوە دەردەخات کە مامۆستا ئەمین زەکی کتێبی سیاحەتنامەی خوێندۆتەوە، بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە ئەوەیە کە ئەو ڕستەیەی بەناوی ئەولیا نووسیبێ! بەڕای من دانانی ناوی ئەولیا لەو شوێنەدا وەك سەرچاوەیەکە بۆ وەرگرتنی زانیارییەکان، چونکە وەك ئێمەش باسمان کرد لە هیچ شوێنێکی دیکەدا وەك (سیاحەتنامە) باس لەو میرە نەکراوە، ئەگەرنا دیارە مامۆستا ئەو کتێبەی خوێندۆتەوە و گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی کە ئەو شەڕە لە پێناوی تاڵان و سەروەت و سامانی عەبدال خاندا کراوە، نەك ئەولیا ئەو نهێنییەی بە ڕاشکاوی درکاندبێ لە کتێبەکەیدا.

لەدامێنی ئەم باسەدا، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە پێشکەوتنی زانست و زانیاری لە کوردستاندا بەگشتی و لە باکوور بەتایبەتی، شتێکی نامۆ نەبووە، بەڵکوو پێش سەردەمی عەبدال خانیش لە زۆر ناوچەدا

داهێنـانی نـوێ لـە دروسـتکردنی سـەعات و داینـەمۆی ئـاو، هـەبووە. ئـەوەتا (ئـیبن ڕەزازی جزیـری) کـە لـە سـەدەی دوانـزەی زاییینیـدا ژیـاوە، خـاوەنی کۆمـەڵێك داهێنان و بەهرە و توانای زانستی بـووە[١٢٤]، کـە هـیچ دوور نییە ئەم پلەوپایە زانستییە درێژەی کێشابێ و لە سـەدەکانی شـانزە و حەڤـدەدا لـە ناوچـە و شـاری بدلیس، فراوانتر بووبێ و پێشکەوتنی فرەتری بەخۆوە دیبێ، بلیمەتێکی وەك عەبدال خان کە لە بنەماڵەیەکی زانا و دەسـەڵاتداری ناوچـەکە بـووە، گەیشـتبێتە ئـەو ئاستەی کە ئەولیا بەم شێوەیە باسی بکات.

لە کۆتایی باسی عەبـدال خـان دا، دەڵـێین: وەك لـە بەڵگەنامە مێژوویـیـەکان و سەرچـاوەکاندا هـاتووە، لـە مێژووی کورددا کەسـێك یـان بەتایبـەت تـر، میرێکمـان نـــەبوە لێوەشـــاوەیی و پلەوپایـــەی زانســـتی و بەهرەمەنـدی و بلیمـەتی لـە عەبـدال خـان لـە پێشـتر بووبـێ، تەنانـــەت لـــەم شـــەڕە قـــورس و گـــران و

[١٢٤] – بڕوانە: عبدالرقیب، یوسف، الدولة الدوستکیة في کردستان الوسـطی، الجزء الثاني، القسم الحضاري، الطبعـة الثانیـة، ئـاراس، ٢٠٠١، م (وزارة التربیة)، اربیل، ص: ٢٠٩. هەروەها بڕوانە پاشکۆی وێنـەکان کـە وێنـەی هەندێك لە دروستکراوەکانی (ئیبن ڕەزازی جزیری)مان خستۆتە ڕوو.

چارەنووسسازەشدا کە تووشی هـاتووە، زۆر بـە ژێـری مامەڵەی کـردووە. (دواتـر ئـەم ڕاسـتییەمان باشـتر بـۆ ڕوون دەبێتەوە).

هۆکارەکانی شکاندنی سەروەریی میرنشینی بدلیس

لەسەرەتای دەستپێکردنی گەشتەکە و نووسینی سیاحەتنامەدا، ئەولیا هیچ جۆرە زانیارییەکی دەربارەی نیاز و مەبەستی سەفەرەکەیان نەنووسیوە، بەڵام وەك دواتر دەردەکەوێت هەر لە شوێنی دەرچوونیانەوە سەفەرەکەیان لە پێناوی مەبەستێکی دیاریکراودا بووبێ.

لەبەرئەوە لێرەدا هەوڵ دەدەین بە چەند خاڵێك، وردەکارییەکانی ئەم شەڕە بخەینەڕوو:

□- هەروەك پێشتر ئاماژەمان بە نووسینێکی (شەرەفخان) کرد دەربارەی سەروەری و مێژووی دێرین و میرانی ئەم شار و ناوچەیەی کوردستان، هەروەها ئاماژەکەی د. بلەچ شێرکۆش، بۆمان دەردەکەوێ کە هەر لەکۆنەوە خاوەنی شارستانی و ئاوەدانی و پێشکەوتن بوون. کە ئەمە گریمانەیەکی

تــــەواوە بـــۆ شەڕپێفرۆشـــتن و شکســـتپێخواردن و لـــەناوبردنی لەلایـــەن دەســـەڵاتێکی وەك دەوڵـــەتی عوسمانییـەکان. ئەمـە لەکاتێکدا بـەپێی پێگـەی ئـەم میرنشـینە لەچوارچـێوەی پەیوەنـدی بـە دەسـەڵاتی عوسمانییەکانـــەوە، بۆیـــان نـــەبووە عەبـــدال خـــان لابـەرن[١٢٥]، هـەر لەبەرئـەوە شـەڕیان پـێ فرۆشـتووە. بەڵام دیارە نەیانتوانیوە و لە دەسەڵاتیاندا نـەبوە ئـەو ئامانجەی دیکـەیان جێبـەجێ بکـەن، واتـە لادانـی ئـەو بنەماڵەیە لە دەسەڵات، هـەر لەبەرئـەوە دوای هـەڵاتنی عەبدال خان، کوڕەکەیان لە شوێنەکەی دانـاوە. بـەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرەڕای ئەوەی ئەو خانە بلیمەتەیان لـــە دەســـەڵات دوورخســـتۆتەوە و کۆمـــەڵێك ئاکـــامی دیکـــەیان وەك: تـــاڵان و چـــاندنی تـــرس و لـــەرز و پەرتەوازەکردنی هۆز و دەسەڵاتە کوردییەکان و ...تاد خستۆتەوە، ئاکامێکی دیکەشیان هێناوەتە دی ئەویش پووکاندنـــەوە و لاوازکردنـــی دەســـەڵات و میرنشـــینی بدلیس بووە.

---

[١٢٥] – سـەرهەڵدان و ڕووخـانی سیسـتەمی میرنشـینی لـە کوردسـتان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهـەر کرمـانج، چاپی یەکـەم، سـلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا:٨٨.

-- هەر لەکۆنەوە میر و دەسەڵاتدارانی بدلیس، پەیوەندییەکی تەواویان هەبووە بە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان، بەڵگەشمان بۆ ئەوە، پەیوەندی پتەوی عەبدال خان بووە بە ئێزدییەکانەوە، کە ئەمە بۆ خۆی بەڵگەی هەستی نەتەوایەتی و ڕەتکردنەوەی ئەو دەسەڵاتە بەناو ئایینییەی عوسمانییەکان بووە، چونکە لە زۆر شوێنی کتێبی سیاحەتنامەدا باس لە پەیوەندی نێوانیان دەکرێت و تەنانەت ئەوانەی کە عەبدال خان پشتی پێبەستوون و کلیلی قەڵای پێ سپاردوون، ئێزدی بوون[١٢٦]. هەروەها دەربارەی پەیوەندی نێوان میرەکانی بدلیس و شاکانی ئێران، شەرەفخان لە زۆر شوێندا ئاماژەی پێ دەکات، هەروەك دەڵێ: ((کاتێ بابی خاوەن ناوی منی هەژار، چارەنووس پاڵی پێوەنا و لە نیشتمانی دڵگیر و زێدی باوباپیرانی هەڵوەدا بوو، کەوتە عەجەمستانەوە، کچی (ئەمیر خان موسلو)ی خواست کە ئەو ژنە دایکی منە[١٢٧])). دواتر لە شوێنێکی دیکەدا دیسان باس لە

---

[١٢٦] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٥.

[١٢٧] – شەرەفنامە، لا:٧٧٧.

وازهێنــانی بــابی دەکــات لــە خزمــەت (شــا)دا کــە شەرەفخان لە تەمەنی دوازدە ساڵیدا دەخاتـە شـوێنی ئــەو[128]. کەواتــە پەیوەندییــەکی پتــەو هــەبووە لــە نێوانیاندا، کە ئەمەش گریمانەیـەکی دیکەیـە بۆئـەوەی کـە لەلایـەن عوسمانییەکانـەوە شـەڕ بـەو بنەماڵـە و میرنشــینە بفرۆشــرێ، چــونکە هــەردوو دەوڵــەتی عوسمــانی و ســەفەوی بــۆ ماوەیــەکی دوور و درێــژ دوژمنی سەرسەختی یەك بوون. هـەر دەربارەی ئـەم پەیوەندییە، ئەولیا لەلاپەڕە (١٩١)دا دەڵـێ: ((بـەڵام گەلێك لـە خانـەکانی کوردسـتان، وەکـو (شـەرەفخانی بدلیس) کە لەلایەن شا تەهماسبەوە تـاجی لەسـەر نـرا بوو، دەستیان کردبوو بە ڕێگـری و ئـازاردانی کـاروانی موسڵمان و ڕێبواران)). هـەروەها لـە لاپـەڕە (١٢٨)دا لەباسـی گەرماوەکـەی خانـدا دەڵـێ: ((چوارچـێوەی پەنجـەرەکان بـە نـەخش هەڵکەنـدراون و خانــەکانی عەجـەم لـە تـەورێزەوە بـە دیـاری بۆیـان نـاردووە)). تەنانەت لە چواردە کوڕەکـەی خـان، سـیانیان ناویـان (ئیسماعیل، حەسەن و حوسێن) بووە، ئەمـەش جـۆرە

---

[128] – سەرچاوەی پێشوو، لا: ٧٧٩.

وەفا و ئەمەكدارییەكی خان بووە بۆ سەفەوییە شیعە مەزهەبەكان. بەڵام لە كاتی ڕۆشتنی ئەحمەد پاشادا لە بدلیس، یەكێك لەو هەنگاوانەی خان دەینێت بۆ دوورخستنەوەی شەڕ، ئەو دوو كوڕەی پێشكەشی پاشا دەكات كە ناویان (حەسەن و حوسێن) بووە، وەك ئەوەی خان ویستوویەتی بە پاشا بڵێ: من پەیوەندی سەفەوییەكان لە پێناو عوسمانییەكاندا دەكەمە قوربانی، كە دیارە لەو سەردەمەدا دەسەڵاتی سەفەوییەكان لە كوردستاندا كز بووە و دەسەڵاتی عوسمانییەكان لە برەودا بووە (چونكە دوای شەڕی چاڵدێران بووە)، كە ئەمەش جۆرە بلیمەتییەك و وریاییەكی خان دەردەخات بۆ خۆ لادان لەم شەڕە كۆكوژی و خۆكوژییەی چاوەڕێی دەكرد. هەر دەربارەی ئەم بۆچوونە د. سەعد بەشیر دەڵێ: ((ئەمە دوای ئەوەی ناوبراو (سوڵتان موورادی چوارەم) بەغدای داگیركرد و سەفەوییەكانی شكست پێدابوو، ڕەنگە عوسمانییەكان ئەم هەڵوێستەی عەبدال خانیان وا لێكدابێتەوە كە هەڵچەرخانە بە ڕووی دەسەڵاتەكەیان

یــان بــە دەرفـــەتیان زانـــی دوای شكســـت پێـــدانی سەفەوییەكان نینۆكەكانی ببڕن[129]))

- ئـەو هـەموو سـەروەت و سـامان و خـەزێنـەی خان هـەیبووە، پارووییـەكی چـەور بـووە نـەك هـەر بـۆ ئەحمەد پاشا، بەڵكوو بۆ سوڵتانەكانی ئەستەمبوڵیش، ئەی ئەگەر شەڕی پێنەفرۆشن چۆنچۆنی بتوانن داگیری بكەن و تاڵانیی بكـەن؟! هـەروەك لـە هەنـدێ شـوێندا (ئـــەولیا) یـــان دەمـــاری ئـــایین گرتوویـــەتی یـــان خودپەرستی پـاڵی پێـوە نـاوە كـە نـاڕەزایی بەرامبـەر دەسكەوتی (ئەحمەد پاشا) دەربـبڕێ. چـونكە لـە زۆر شـــوێندا هەســـتی پێـــدەكرێ، هـــەروەكو لـــە لاپـــەڕە (٢٩٣)دا دوای ناردن و وەرگرتنی هەندێ دیاری خـانم سوڵتان بۆ ئەحمەد پاشا، ئەولیا دەڵێ: ((پاشـاش كـە دیارییـەكانی وەرگـرت خـۆی كـڕ كـرد)). هـەروەها لـە لاپـــەڕە (٢٩٧)دا بـــەمجۆرە دەڵـــێ: ((پـــارەی شـتومەكەكانی دیكـە لـە پاشـا بـەولاوە كـەس لێـی نەپرسییەوە و شتە زۆر گرانەكان هەر خۆی زیادی كرد

---

[129] – سـەرهەڵدان و ڕووخـانی سیسـتەمی میرنشـینی لـە كوردسـتان، و: جەوهەر كرمانج، چاپی یەكەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٨٤.

و لەسەر خۆی دەنووسی و کەس شتی بەنرخی دەست نەکەوت، تەنانەت منیش کەس لێی نەپرسیم)). کەواتە دەربڕینی ئەولیاش لەپێناو خۆیدا بووە، نەك لەبەر ویژدان و ئایین.

- ناوچەی بدلیس و فەمانڕەوایی ئەو کاتەی ناوچەکە، شوێنێکی ستراتیژی بووە و جێگەی مەترسیی بووە بۆ عوسمانییەکان[130]، هەروەك مامۆستا هەژار دەڵێ: ((وێدەچێ جیهانگەڕی فەڕانسی (مسیۆ بارن تاوانیە) بووبێ کە لە نێوانی سالآنی (١٦٣٥– ١٦٦٠)دا چاوی بە میرێکی بدلیس کەوتووە)، کە مامۆستا هەژار پێی وایە هەر عەبدال خان بووە کە ئەو گەڕیدەیە چاوی پێ کەوتووە و دەربارەی ئەوێ چەند یاداشتێکی تۆمارکردووە کە ئێمە تەنیا ئەوەندەی وەردەگرین: (لەڕاستیدا میرێکی زۆر بە بڕشتە، ئێرانی و تورکی لێی دەترسن و دیاری بۆ دەنێرن، چونکە زۆرباش لە دەستی دێ ڕێگەی نێوان حەڵەب و تەورێز ببەستێ، عوسمانیش بە

[130] – هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد، ئەو ناوچەیە جگەلە شوێن و هەڵکەوتە جوگرافییەکەی، لە زۆربەی بوارەکاندا تێردا خاوەنی چوارچێوەیەکی سەربەست و تایبەت بە خۆی بووە.

بدليسدا نەبێ ڕێگەیان نییە بچنە وان. دۆڵی بدلیس لە هەموو شوێنی دنیا سەخترە دە کەس بیگرن هەزار کەسیان دەڕۆست[131] نایە، دوو کەژی ڕژدی هەڵەموت دەوری بدلیسیان گرتووە، قەڵاش لەو ناوەندەدایە و لەسەر کێوێکی خڕلوس هەڵکەوتوو و تەنیا ڕێیەکی بۆ دەچێ و بە سێ شوورە دەورە دراوە، دوانیان نێوانیان هەراوە و شوورەی سێیەم تەنگەبەرە و کۆشکی میری دەناودایە. بۆ سەرکەوتنی ئەم قەڵایە دەبێ ئەسپ زۆر بەکاربێ، بەڵام هەر میر و میراخوڕ دەتوانن بەسواری بیچنێ. سەرەڕای قەڵای قایمیشی دەتوانێ بیست تا بیست و پێنج هەزار سوار و زۆریش پیادەی چەکدار ئامادەکا[132])).

- عوسمانییەکان پێش چوونیان بۆ بدلیس، زانیویانە و ئاگادار بوون کە بدلیس شار و شوێنێکی پێشکەوتووە، بەتایبەت بنەماڵەی عەبدال خان کە زۆربەیان ناسراو بوون و وەك توێژێکی ڕۆشنبیر ناوبانگیان هەبووە، بەتایبەت باپیری (شەرەفخان)،

---

[131] – دەڕۆست نەهاتن: پێ نەوێران، لەبەرامبەر یەکتردا نەبوون (لەهێز و دەسەڵاتدا).

[132] – شەرەفنامە، لا: ٧٨٨– ٧٨٩.

هەروەك زانیمـان و دواتـریش بۆمـان دەردەكـەوێت كـە عەبدال خانیش كەسێكی هونەرمەند و نووسەر و شاعیر و بلیمـەت بـووە، كـە ئەمـەش هۆكـارێكی دیكەیـە بـۆ شەڕپێفرۆشـــــتنی لەلایـــــەن عوسمانییەكانـــــەوە و وێرانكردنی ئەم پێگە پێشكەوتوو و پڕ بایەخەی كورد، كـــە بێگومـــان لـــە مەســـڵحەتی ئـــەوان نـــەبووە و نەهاتۆتەوە.

- بێگومان و بەبێ چەندوچوون، هـەموو كاتێـك نـــاڕێكی كوردەكـــان لـــەنێوان خۆیانـــدا[١٣٣] ســـەری شۆڕشـــەكانی خـــۆی گرتۆتـــەوە، بەتایبـــەت شـــەڕی گـەورەی نێـوان عەبـدال خـان و سـوپای عوسمـانی، شەڕێكی تەواوی كورد بە كورد بووە. چونكە زۆرێك لـە خێڵ و هۆزە كوردەكان بوون كە دووزمانی و شەڕانگێز بوون، لەكاتێكدا شەڕەكە لەسەر حسابی ئەوان كـراوە، كە لە كتێبی سیاحەتنامەدا زۆر بـە ڕوون و ئاشـكرایی ئەو ڕاستییە ڕوون دەبێتەوە. لەشوێنێكدا دوای ناردنی

---

[١٣٣] – دووریش نییە ئەم پاساو یان هۆكارە دووربێت لە ڕاستییەوە، بەڵكو ئەولیا ویستبێتی هۆكاری شەڕەكە بخاتە سەر شانی ئەوان ...؟! لەلایەكی دیكەوە مەرج نییە ئەو پیاوماقوڵ و ئاغایانەی باسیان دەكات (كورد) بـوو بن، بەڵكوو ڕەنگە (تورك) بووبن.

هەڕەشــەكانی پاشــای عوسمــانی بــۆ خــان عەبــدال، خانیش بـە شـێوەیەكی زۆر جـوان وەڵامـی دەداتـەوە، بـەڵام ئـەولیا دەڵـێ: ((پیاوماقوڵانی وان كـێچ كەوتـە كەوڵیانــەوە و تێكــڕا گوتیــان (قوربــان ئــەوە دەتــان خلافێنــێ، خــوا دەیزانــێ ڕۆژێــك دێ ئێمــەش وەكــو محەمەدی مەلازگرد مـاڵوێران دەكـا و پاشـانیش وەكـو شـەرەفخانی باپیری لـە تەنگانـەدا ڕوو دەكاتـە وڵاتـی عەجەم. چونكو ئەمانە لـە كۆنـەوە دوژمنـی خانـەدانی عوسمانین، هەتا ئەم سوپایە لێرە خڕبۆتەوە و هەلمان بــۆ هەڵكــەوتووە، بــا هەڵكوتینــە ســەری و لــەناوی بـەرین)). بەدوایـدا ئـەولیا دەڵـێ: ((ئەوەنـدەیان لـەم قســانە بــە گــوێی پاشــادا خوێنــد و چــوونە ژێــر كلێشەیەوە، تابڕیاری چـوونە سـەر بدلیسـی دا[١٣٤])). بێگومان ئـەو خـەڵك و حەشـاماتە زۆرە بیانـەوێ خـان لەناوبـەرن، پاشـاش لـە خـوای دەویسـت و دەیزانـی براوەی یەكەم و دووەم هەر خۆیـەتی و دۆڕاویـش هـەر ئــەوانن! ئەمــە جگەلــەوەی هــیچ دوور نییــە خــۆی ئاغاكانی فێری ئەم جـۆرە قسـانە كردبێـت و ئـەولیاش

---

[١٣٤] – سیاحەتنامە، لا: ٢٣٤.

لێی بێئاگا بووبێ، چونکە ئاغاکان واتە (پیاوە تورکە عوسمانییەکان لە کوردستاندا). هەروەها لە بابەتێکدا بەناوی (هۆی لەشکر کردنە سەر خان) ئەولیا دەڵێ: ((هەموو پیاوماقوڵ و ئاغاکانی وان و بەگە کوردەکان لەوێ کۆبوونەوە، پاشا ڕای ئەوانی وەرگرت، تێکڕا لە دەست خان هاواریان لێ هەستا و گوتیان (کابرایەکە بێدین، خوانەناس، داوێن پیس، ئەستێرەوان و درۆزنێکە چلساڵە خوێنی حەڵاڵە) ئەو خەڵکە بێویژدانە ئەم هەموو بوختانانەیان بە خان کرد کە ئاگای لە هیچ نەبوو[١٣٥])).

- پێدەچێ لەو سەردەمەدا میرنشینی بدلیس یان بنەماڵە و کەسایەتی عەبدال خان، پەیوەندییەکی دۆستانەیان نەبووبێت لەگەڵ بەگ و سەرەك هۆزە کوردەکانی (وان)دا، چونکە لەلایەك کە ئەحمەد پاشا نامە بۆ عەبدال خان دەنێرێ بۆئەوەی ئەویش وەك هۆزە کوردەکان هاوکاری بکات لە لابردنی پاشماوەی گڵکۆی (تەیمووری لەنگ)دا، بێگومان ناچێ و لە وەڵامێکدا دەڵێ: (ئەسپی ئێمە لە وان ئاو ناخواتەوە).

---

[١٣٥] – سیاحەتنامە، لا: ٢٢٥.

هەروەها بەپێی گوتەی ئەولیا زۆربەی پێکهاتەکان و هێزەکانی ناوچەی وان، زۆر بە تاسەوە بوون لە بەرەنگاربوونەوە و هاوبەشییان لە شەڕەکەدا. ئەم هۆکارە مەرجیش نییە وابووبێ، چونکە ئەولیا چەلەبی هەر گوێبیستی ئەو سەرەکهۆزانە بووە کە لە کۆڕەکانی والی عوسمانیدا دانیشتوون و ئامادەییان هەبووە، کە مەرج نییە ئەوانە نوێنەری هەموو هۆز و خەڵکی ناوچەکە بووبن، ئەگەر لەکاتێکدا ئامادەش بووبن، ڕەنگە نەیانوێرابێ هیچ جۆرە موداخەلەیەك بکەن.

- لەسەروو هەموو ئەم خاڵانەوە کە باسمانکرد، پاشا بۆخۆی دوای تەوابوونی هەموو کارەست و ڕووداوەکان، کە دیارە ئەولیاش لێی بێخەبەر بووە و ڕەنگە زۆر جار لە ناخی خۆشیدا ئەم پرسیارەی کردبێ، کە ئایا پاشا بۆ بوو بە هۆکاری سەرەکی ئەم شەڕە، یان لە بنچینەدا و هۆکاری ئەم شەڕە چی بوو؟! هەر لەبەر ئەوەشە کە ئەولیا چەلەبی لە زۆر شوێندا دەڵێی سەری لێ شێواوە، چونکە زۆرجار

بەرەی خان دەگرێت[١٣٦]، بەڵام لێرەدا هەندێ لە ڕاستییەکان بەتەواوی دەردەکەون. چونکە لە دوای شەڕەکە و لە بابەتێکدا بەناوی (هۆی ڕاستەقینەی ئەم شەڕە) ئەولیا دەڵێ: ((لەپاش هەموو شتێك مەلیك ئەحمەد پاشا پێی گوتم، (ئەولیا) دەزانی لە بناخەوە ئەم شەڕەم بۆ کرد؟ گوتم ناوەڵڵا نازانم، پاشا گوتی ساڵی (١٠٤٨) کە سوڵتان مورادخان بەغدای گرت، لە گەڕانەوەیدا خانیی بدلیس نەهات خەزا پیرۆزانەی لێبکات، مورادخان زۆر دڵی ڕەنجا و بە منی گوت: ئەحمەد وەك قەرزی خوا لەسەرت فەرز بێ کە تۆڵەی

[١٣٦] – لە لاپەڕە (٢٤٦)دا دەڵێ: چونکو ئەو بەگە کوردانەی نەهاتبوون، بۆ کن پاشا، مەترسیی دەستوەشاندنیان لێدەکرا، دەشترسایین نەوەکو خانیی بتلیس کە زۆر زیرەکە شەبەیخونمان بکاتە سەر، بەڵام خوا ئاگای لێیە ئەو خانە پایە بەرزە بێ ئازار و بێوەی بو، لە حاڵێکا ئەو ئاگای لە هیچ نەبوو، تاقمێك پیاوخراپی زمان لوس هێندەیان بە گوێی پاشادا خوێند، تا ئەم شەڕەیان پێ نایەوە، خانیش چاری نەما، غیرەتی باپیرانی خۆی ڕەچاوکرد و سی چل هەزار عەسکەری لە خۆی کۆکردەوە. هەروەها لە لاپەڕە (٢٣٢)دا، پێش خوێندنەوەی نامەی عەبدالخان دەڵێ: ...پاشان، ئەم نامەیەی بۆ پاشا نارد کە گەوهەری لێ دەباری. هەر لێرەدا و لەبەرامبەر ئەم ڕستەیەدا وەرگێڕ (مامۆستا سەعید ناکام) لە پەراوێزدا نووسیویەتی: ئەم ڕستەیەی (گەوهەری لێ دەبارێ) بە جوانترین هەستی ڕێز و بە گەورە گرتنە کە ئەولیا چەلەبی بەرامبەر بە دوژمنی دەوڵەتەکەی بەکاری هێناوە.

مــن لــه خــانی بــدلیس بســتێنیتەوە...[137] ؟؟!!)).
کەواتە هەروەك پێشتر گوتمان، والی عوسمانی هەر بەو نیـاز و مـرازە ئـەم سـەفەرەی کـردووە. هـەروەها د. سـەعد بەشـیریش دەربـارەی ئـەم بۆچـوونە دەڵـێ: ((هێـرش و پـەلامارە سـەربازییەکەی تـورك بـۆ سـەر شاری بدلیس پێشتر نەخشەی بۆ کێشـرا بـوو، زۆر لـە مێژیش بوو بڕیاری لەسـەر درابـوو، ئـەم شـاڵاوەش لـە ئـەنجامی ئـەو ترسـە زۆرەی تـورك بـوو لـە زیـادبوونی دەسەڵاتی میری بدلیس کە کاتی خۆی سوڵتان موراد‌ی چـوارەمی لـە دیاربـەکر نەخوێنـدبۆوە و پشـت گـوێی خستبوو)).
- ئەمـە جگەلـەوەی کـە لـە زەمـانی سـوڵتان سلێمانی قانوونییەوە، تورکە عوسمانییەکان فێربوون، پشـتی میرێکـی لاوازیـان دەگـرت بـۆ لـەناوبردن یـان لاوازکردنـــی میرێکـــی بـــەهێز، بێگومـــان دواتـــر لاوازەکەشیان تێك دەشکاند[138] .

[137] – سیاحەتنامە، لا: ٢٧٠.
[138] – د. بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد، مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمــە بــاقی، چــاپی دووەم، ١٩٩٠، چ (ڕەزائــی)، تــەورێز، لا: ٣٣. هەروەها سەرهەڵدان و ڕووخانی سیسـتەمی میرنشـینی لـە کوردسـتان، د.

هەنگاوەكانی دەستپێكردنی جەنگ

هەروەك گوتمان خان عەبدال، زانیویەتی كە پاشای عوسمانی بە خۆڕایی نەهاتووە، لەبەرئـەوە بـە هـەموو شـێوەیەك هـەوڵی داوە ئـەو بەڵایـە لـە خـۆی و میرنشـینەكەی بـەدوور بگرێـت، هەرلەبەرئەوەیـە كـە پاشای عوسمانی بـە خـۆیی و لەشـكرەكەیەوە دەبێتـە میوانی خان عەبـدال، دوای پێشـوازی و میوندارییـەكی (١٠) ڕۆژەیـی بێوێنـە، كـە پاشـا دەیـەوێت بـەرەو عەیالـەتی وان بـڕوات، عەبـدال خـان كۆمـەڵێك دیـاری گرانبەها پێشكەش بە سـوڵتان دەكـات[139]، سـەرەڕای ئـەو هـەموو پێشـوازیی و دیـاریی و خزمەتـە، خـانی بلیمەت و وریا، دوو كوڕی خـۆی (حەسـەن و حوسـێن) پێشكەش بە سـوڵتان دەكات كـە یـەكی قورئانێـك لـە باخـەڵیان دەردەهێـنن و پێشكەشـی سـوڵتانی

سەعد بەسیر ئەسكەندەر، و: جەوهـەر كرمـانج، چاپی یەكـەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٨٣.

[139] – دواتر لە بابەتێكی دیكەدا باس لە دیارییەكان دەكەین.

دەکـــەن[١٤٠]. هــــەروەك وەرگێـــڕ لــــە پــــەراوێزدا نووسیویەتی: ((عەبدال خان کە پیرەپیـاوێکی هێجگـار ژیر و دوربین بووە، لە نیازی خراپ و ویستی دەروونـی ئـەو پاشـا چاوچـنۆکە گەیشـتووە و دەیزانـی چـەند ئیرۆیـی بـە وڵات و دەم و دەزگاکـەی دەبـات و ئـەم جیاوازییـە زۆر قووڵـەی نێـوان خـۆیی و ئـەو، واتـە (ئەحمەد پاشا) لەمەڕ زانیـاری و خوێنـدەواری خـان و ئـاوەدانی و پێشـکەوتوویی بـدلیس لـەلاییێك، لەگـەڵ پاشـایەکی کۆنەسـەدری ئـەعزەم و زاوای سـوڵتانی ئەسـتەمبوڵ کەلـە هێـز و دەسـەڵات بـەولاوە هـۆی شـانازییەك شـك نابـا، لەسـەر دڵـی بـووە بـە گـرێ و هەرچەند خزمەتی بکات و دیـاری بـداتێ و دۆسـتایەتی لەگەڵدا بەتین بکات، تەمی ئیرۆیی لە دڵ ناڕەوێتەوە و هـەتا دەسـتێکی ناپیاوانـەی لێنەوەشـێنێ گرێـی ڕقـە ڕەشەکەی ناخی دانامرکێتەوە))[١٤١].

هەر لەبەرئەوە خان ئـەو دوو کـوڕەی خـۆی بـە دوو قورئانـەوە پێشـکەش بـە سـوڵتان دەکـات، بۆئـەوەی

---

[١٤٠] – سیاحەتنامە، لا: ١٤٦، ١٤٧.

[١٤١] – سیاحەتنامە، پەراوێزی ژمارە (١٣)، لا: ١٤٧، ١٤٨.

لەلایـەنی ئـایینی و مرۆڤایەتییـەوە، بچـێتە دڵیـەوە و خـۆیی و دەسـەڵات و سـوپا و شانوشـكۆكەی، لـەم ئاشووبە بەدوور بگرێت.

بەڵام دیارە ئەحمەد پاشا بە بەرنامە و نیاز و مرازی تایبەتەوە هاتۆتە ناوچەكە، هەر لەبەرئـەوە سـوپاكەی هـەمووی نەبردۆتـە نـاو شـاری بدلیسـەوە، چـونكە لـە لاپەڕە (٩٩)دا و لە باسكردنی یەكـەم دیـداری پاشـا و خاندا لە نزیك شاری بدلیس، كە خـان بـەرقلیانێكی لـە دەرەوەی شار بۆ ئامادە كردوون، باس لـە سـێ هـەزار عەسكەری پاشا دەكات. بەڵام دواتـر بـۆ ماڵئـاوایی لـە لاپـەڕە (١٤٧)دا دەڵـێ: ((تۆغـەكانی پاشـا و دوازدە هـەزار سـوپاكەی دەركـەوتن و چـوونە قۆنـاخی ڕێـی ئووا)).

پاشای عوسمانی لەسەردانەكەیدا بـۆ شـاری بـدلیس مەبەستی سەربازی هەبووە، چـونكە دیـار و ئاشـكرایە كـە بـە مەبەسـتی پشـكنین و شـارەزابوون لـە توانـا و دەسـەڵاتی میرنشـینەكە، ئـەو سـەفەری كـردووە، تەنانـەت دوور نییـە نەخشـەی سـەربازی بـۆ هـەموو شـەڕەكەش دانابـێ، چـونكە لـە پـێش دەسـتپێكردنی

شەڕەکە و لەکاتێکدا یەکێك لە دیلە کوردەکان باس لە هێز و توانای عەبدال خان دەکات... کە قسەکانی تەواو ناکات لە سەری دەدەن، بێگومان دیلەکە مەبەستی ترساندنی هێزی عوسمانییەکان بووە، بەڵام لەبەرامبەردا ئەولیا دەڵێ: ((پاشا خۆی ژمارەی سوپا و هێزەکانی عەبدال خانی دەزانی و لێی نەدەترسا ...[١٤٢]))، کەواتە ئەوان بەو نیازە سەردانی خانیان کردووە.

هەروەها کە چوونەتە بدلیس، ئەولیا باسی ئەوەی نەکردووە کە سوپایان بردبێتە ناو شار و تەنانەت هیچ جۆرە نمایش و چالاکییەکی سەربازییان کردبێ! بەڵام لە چوونە ژوورەوەیان بۆ ناوچەی وان، چونکە مەبەستێکی دیکەیان هەبووە، ئەحمەد پاشا هەر لە سەرەتاوە دیارە بە نیازی ئەو شەڕانگێزییە دەچێتە ئەوێ. ئەولیا چەلەبی هەندێ نمایشی سەربازی و بەڵگەنامەی تۆمار کردووە، کە جوان ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن.

---

١٤٢ – سیاحەتنامە، لا: ٢٤٦.

لـــه لاپـــەڕە (١٨٢ و ١٨٣ و ١٨٤)دا بـــه وردی نووسراوە و بەشـەکانی سـوپا کۆمـەڵێك چـالاکییان بـە جلوبـــەرگی تایبـــەتی خۆیانـــەوە نوانـــدووە، کـــە زۆر جیـاوازی هەیـە لەگـەڵ ئـەوەی لـە بـدلیس کردوویانـە. چونکە پاشا کە دەگاتە بدلیس و بـەناو شـاردا دەڕوات زێـــڕ و پـــارە دەبەشـــێتەوە[١٤٣]، بـــەڵام لـــە وان بەپێچەوانەوە، هەر لەسەرەتاوە بە سیاسەتی تۆقاندن و کوشـــتن و...تـــاد، دەســـتپێدەکەن[١٤٤]. کـــە ئەمـــە ڕووداوێکی پێچەوانەیە و دیـارە پاشـای عوسمـانی دوو مەبەستی هەبووە، یەکـەمیان ئـەوەبووە کـە سـەرنج و سۆزی خەڵکی شاری بدلیس بەلای خۆیدا ڕاکێشێت بـۆ ئەوەی کە شەڕەکەی بەرپاکرد پشگیری خـان نەکـەن، هەروەها لە کردەکەی شار و ناوچەی وانـدا، مەبەسـتی کۆکردنـــــەوەی ســــوپا و تـــــرس و کەمکردنـــــەوەی بەرەنگاربوونەوە بووە.

ئەمانە و زۆر بابەت و سەرنج و تێبینی دیکـە کـە لـە تـەوەر و باسـەکانی تـردا باسـکراون، ڕاسـتی هـەنگاوی

---

[١٤٣] – سیاحەتنامە، لا: ١٠٢.

[١٤٤] – لە بابـەتی دواتـردا باسمـان لـە هەنـدێك لـەو سیاسـەت و ڕووداوانـە کردووە کە لە ناوچەی واندا کردوویانە.

ئەو سەفەرە دەسەلمێنن، کە ئەحمەد پاشا بەنیازی بووە، چونکە هەر خۆی کە هاتۆتە ناوچەکە پتر لە (١٢٠٠٠) چەکداری لەگەڵدا بووە.

لە ڕاستیدا ئەحمەد پاشا جگە لەو هۆکارەکانەی پێشتر باسمان کردن بەناوی (هۆکارەکانی شکاندنی سەروەریی میرنشینی بدلیس)، چەند هەنگاوێکی ناوە بۆ بەرپابوونی شەڕەکە و کۆکردنەوەی سوپا و ...تاد، کە هەوڵ دەدەین بە چەند خاڵێك دیارییان بکەین:

- هەر لەو قسانەی کە ئەحمەد پاشا بەناوی ئامۆژگارییەوە بۆ عەبدال خانی دەکات، هەست بە کۆمەڵێك ڕق و کینە و بزووتنەوەی شەڕ دەکرێ[١٤٥].

- لەگەڵ گەیشتنیان بۆ ناوچەی وان، کۆمەڵێك بڕیاری کوشتن و سەربڕین دەردەکەن[١٤٦].

- هەر بە گەیشتنیان بۆ وان، (مەلیك ئەحمەد پاشا) بەناوی کۆکردنەوە و خڕکردنەوەی ئەو گڵ و

---

[١٤٥] – قسەکانی ئەحمەد پاشا دوو لاپەڕەیە (١٤٨–١٥٠)، لە هەندێك شوێندا چەند کورتەیەکمان لێ وەرگرتووە و بۆ لێکۆڵینەوەکە بەکارمان هێناوە.

[١٤٦] – دواتر لە بابەتێکدا بەناوی (تاوان و تالان و تۆقاندنی عوسمانییەکان لە کوردستاندا) بە وردتر باسیان دەکەین.

خۆڵـەی گوایـە (تـەیمووری لـەنگ) لەبـەردەمی قـەڵای وانــدا کۆیکردۆتــەوە ! داوای کۆمــەك و یارمــەتی لــە زۆربــەی ناوچــە کوردنشــینەکان دەکـات و ســوپایەك بـەناوی ســوپای کوردســتان بـۆ ئـەو مەبەسـتە پێـك دەهێنێ[١٤٧]. لەوە دەچێت پاشا لە بیانویـەك گـەڕابێت بۆ کۆکردنەوەی سوپای کوردستان، چونکە زانیویـەتی ئەو سوپایەی لەگەڵیدایـە دە ئەوەنـدەی دیکـەش بێـت سـەرکەوتنیان مسـۆگەر نییـە...، جگەلـەوەی چـەند سـوپا کۆبکاتـەوە لـە مەترسـی هێـزی بەرامبـەر کـەم دەکاتەوە، لەبەرئەوە بەبیسـتنی ئـەو هەواڵـە یەکسـەر بڕیار دەدات سوپاکەی لەو شوێنە مـۆڵ بێـت و دەڵـێ: ((بـا بـەگی بیسـت و حـەوت سـنجاقی وان بـێن و بـۆ خزمــەتی ســوڵتان لــە فرێدانــە دەریــای ئــەم گلّــەدا یارمەتیمان بـدەن[١٤٨])). دواتـر ئـەولیا دەڵـێ: ((پاشـا قەڵەمی بەدەستەوە گـرت و بـۆ هـەموو بەگـەکانی ئـەو سـنجاقانەی سـەر بـە وانـی نووسـی: ئەگـەر لـە ژێـر فــەرمانی پادشــای مەکــە و مەدینــەدان، وەرن لــەوان

---

[١٤٧] – سیاحەتنامە، لا: ١٨٩.

[١٤٨] – هەمان لاپەڕەی پێشوو.

یارمەتی قەڵاکەی بدەن)). ئەم فرمان و بڕیارە خێرایە، نە لەو بەڕێزە دەوەشێتەوە و نەکاری ئەویش بووە، چونکە بەدرێژایی یاداشتەکەی ئەولیا هەر باسی کوشتن و تالان و وەرگرتنی دیاری ئەحمەد پاشای کردووە، نەك کارێکی باشی ئاوا زەحمەت، کەواتە مەبەست هەر لە کۆکردنەوەی سوپا بووە، هەر لەبەر ئەوەشە عەبدال خان و کۆمەڵێك لە بەگ و سەرەك هۆزە کوردەکان، یارمەتی نانێرن. جگەلەوەی بەدرێژایی مێژووی دەسەڵاتی عوسمانییەکان لە کوردستاندا، چ کارێکی باشی ئەوەندە گەورەیان کردووە تاوەکو ئەحمەد پاشا لەو کات و ساتەدا بیکات، لەلایەکی دیکەوە ئەمە چ پەیوەندی بە مەکە و مەدینەوە هەیە، سەرەڕای هەموو ئەوانە کاری خێر بە زۆر کراوە؟!

بێگومان لە زۆر شوێنی دیکەدا کە پێشتر باسمان کردووە، هەست بە شەڕانگێزی (ئەحمەد پاشا) دەکرێت لەبەرامبەر عەبدال خاندا، بەڵام خاڵێکی دیکە هەیە و پێوستە هەڵوێستەی لەسەر بکەین، دوای هەموو ئەو هۆکارانەی باسمان کردن، ئەحمەد پاشا

نامەیەك بۆ عەبدال خان دەنێرێ و دەنووسێ: ((هەی لە دەوڵەتی عوسمانیدا لە هەموو کەس سووکتر، تۆ کە ناوت عەبدال خانە، چەتەیەکی گومڕای سەرلێشێواوی، شەرمت لێ هەڵگێراوە و ناموس و شوورەییت لانەماوە، بە درۆ خۆت لە بنەچەی (سوڵتان ئەحەدوڵڵای عەبباسی) دەژمێریت و بەوە بایی بووی، کەچی لەعنەتی خودات لە خۆت بارکردووە، لەگەڵ بێگانە و ڕافزی و یەزیدییەکاندا تێکەڵ بوویت و کابرایەکی لە دین وەرگەڕاوی، شانبەشانی گۆرانیبێژ و قەشمەر و وشکەڕن و دمبەگژەنان هەڵدەستی و دادەنیشی، بە لەعنەت بی هەتا ڕۆژی قیامەت[١٤٩])). ئەمە سەرەتایەکی نامەکەیە و ئەم چەند سەرنجەی لەسەر دەنووسین:

---

[١٤٩] – دوور نییە، ئەو چەند ڕۆژەی پاشای تورك میوانی عەبدالخان بووە، خان خۆی وا نیشان دابێت کە ئاگای لە دنیای میرنشینی و پلە و پایە نییە و هەر خەریکی کەیف و سەفا و گۆرانی و ...تاد، ئەمەشی وەك هۆکارێك بەکارهێنابێت بۆ ڕەواندنەوەی هزری نەتەوەیی یان کوردانەی خۆی لە خەیاڵی پاشادا. چونکە لە گەشتنامەکەدا باسکراوە کە چەندین نمایشی جادوویان پێشکەشی پاشا کردووە. بڕوانە: سیاحەتنامە لا: ١٠٠– ١٠٣، هەروەها لا: ١٣١– ١٤١.

- ئەحمەد پاشا یان هەر والییەکی عوسمانی، کە خۆیان بە میراتگری ئاییني داناوە، چۆن بەم شێوەیە و بەبێ ناوی خوا و پێغەمبەر نامە دەنووسێت؟! کە ئەمە بەتەواوی دەری دەخات ئەمانە بەهیچ شێوەیەك بڕوایان بە ئایین نەبووە، بەڵکو هەمیشە ئایینیان بۆ سەروەری خۆیان بەکارهێناوە[١٥٠].

- جگەلە ئایین، ئەم ئەحمەد پاشایە زۆر بەبێ ئەدەب و ڕەوشت و ڕێز، نامەکەی نووسیوە، چونکە گەورە پیاوان یان نامە بۆ کەسێك نانووسن یان ئەگەر نووسییان بەوپەڕی ڕێزەوە بۆی دەنووسن. بەڵام جوان دیارە مەبەستی ئەوەبووە کە هەست و غیرەتی عەبدال خان ببزوێنێ و تووڕەی بکات[١٥١]، بۆئەوەی ئەو شەڕە تاڵانکارییەی لە کیس نەچێ.

---

[١٥٠] – بڕوانە بەشی یەکەم لە کتێبی: ڕەدووکەوتن لە کەلتووری کوردیدا، لێکۆڵینەوەی: بوار نورەدین، ئینستیتیوتی کەلەپوری کورد، سلێمانی، ٢٠٠٥، چ (شڤان)، لا: ٣٩– ٥١.

[١٥١] – لە پێش شەڕەکەدا ئەولیا لە شوێنێکدا دەڵێ: (خانیش چاری نەما غیرەتی باپیرانی خۆی ڕەچاو کرد و سی چل هەزار عەسکەری لە خۆی خڕکردەوە.) لا: ٢٤٧–٢٤٨.

- گـەورە پیـاوان، ئەگـەر یـەكێك لـە خۆیـان پایەبەرزتر و بەڕێزتر نەبێ، یان هاوشانی خۆیان نەبێ، میوانی نـابن، ئـەی ئەگـەر عەبـدال خـان بـەو شـێوەیە بـووە، چـۆن بۆتـە میـوانی؟! یـان هـەروەك گوتمـان میوانداریيەكی دوژمنكارانە بووە.

- ئەگـــــەر ئەحمـــــەد پاشـــــا مەبەســـــتی چارەســـەركردنی كێشـــەكە ببوایـــە (هەرچـــەند هـــیچ كێشـەیەكی واش لـە ئـارادا نـەبوە)، دەبوایـە زۆر بـە جوان و نەرم و نیانی نامە بۆ عەبدال خان بنووسێ.

دواتـر پاشـا لـە نامەكـەی دا دەڵـێ: ((شـەرتبێ لـە دەوڵـەتی عوسمانیـدا بـە جۆرێكـت تـەمبێ بكـەم وەك گوارە بكرێتە گوێچكەت و خۆت و ماڵ و منـداڵت وەكـو دیلی بەزێڕكراو ببنە كۆیلەی عوسمانییـەكان...)) ئـەم بەشـەش لەنامەكـە هەڕەشـە و بڕیـاری پێشـوەختە و بێگومان جێگەی قبوڵكردن نییە لەلایەن كەسێكی وەك عەبدال خان. بەڵكو ئاشكرایە ئەحمەد پاشا بەم نامەیە ویسـتوویەتی شـەڕەكە مسـۆگەر بكـات، نـەك كێشـەكە چارەسەر بكات. چونكە هەر لەگەڵ ئەم نامەیـەدا نامـە

بۆ (ئاوخچی مستەفا پاشا)ی ئـەرزەڕۆم دەنێـرێ، کـە هەر لەوەدەچێ بەنیازی سوپا کۆکردنەوە بووبێ.

لـە کۆتـایی نامەکەشـدا دەڵـێ: ((جـا لەگـەڵ ئـەم نامەیــەی منــت پێگەیشــت ڕامەوەســتە بــە خــۆت و فەرمانــدەکانی هاوڕێتــەوە وەرە خزمــەت ســوڵتانی عوسمـانی، ئـەو مـەڕ و ماڵاتـەی تالآنـت کـردووە [152] بیانـدەوە بـە خاوەنـەکانیان و خـۆت لـە تـەختی وان ئامـادەی موحاکەمـە بـە،...)). دیسـان ئـەم گوتانـە کەمێك هەڵوێستە وەردەگرن، یەکـەمیان بەشـێویەکی زۆر بێڕێزیـی بانگهێشـتی عەبـدال خـان دەکـات و وەك فرمانێــك بەســەریدا دەســەپێنێت کــە بگاتــە وان، دووەمیان داوای فەرماندەکانی هـاوڕێی دەکـات، باشـە ئــەوە گوتمــان عەبــدال خــان تاوانبــار بــوو، ئــەی فەرماندەکانی بۆ؟! ئینجا دەڵێ: وەرە خزمەت تەختی سوڵتانی عوسمانی، لەلایەك ئەو سوڵتان نەبووە بـەڵکو والی (دیاربـەکر) بـووە. ئینجـا دەیخاتـە بـەر سـەنگی

---

[152] – یەکێك لەو تاوانانەی دەخرێتە پاڵ عەبدالخان، بردنی مـەڕ و مـاڵاتی (محەمەد بەگی مەلازگرد)ە، کە لە ڕاستیدا وەك مـافێکی میرنشـینەکە، لـە کاتی وەرگرتنی (مەڕانە)دا لێیان بـووە بـە دەمـەقاڵێ و کێشـە، کـە دواتـر عەبدالخان لە وەڵامی نامەکەدا ڕوونی دەکاتەوە...

محاکەمــەوە؟! ســەرەڕای هــەموو ئەوانــەش، بــەپێی پێگـــــەی دەســـــەڵاتی عوسمانییـــــەکان بەســـــەر میرنشـــینەکەی عەبـــدال خـــان دا بۆیـــان نـــەبووە بـــەو شێوەیە فرمانی بەسەردا بکەن و مـیر بگـۆڕن، کەواتـە دەبێ شەڕی پێ بفرۆشن ئینجا ئەو میرە لـە دەسـەڵات دوور بخەنەوە[153]، هەر لەبەرئەوەشـە کـە کوڕەکـەیان لە شوێنی داناوە.

هەموو ئەو سەرنج و تێبینییانـەی لێـرەدا باسـکران، تەنیا بۆ ئەوەبوون کە بەهەر شێوەیەك بێت شەڕی پێ بفرۆشــن و ئــەو جەنگــە دەســت پــێ بکــەن، ئەگــەرنا عەبدال خان بەشێوەیەکی زۆر جوان، بـەڕێز، پڕشـکۆ، ئــەدەبی، وریایانــە و ...تــاد، وەڵامــی ئەحمــەد پاشــا دەداتـــەوە. کـــە هـــەروەك ئـــەولیا چـــەلەبی پـــێش خوێندنــەوەی نامەکــە نووســیویەتی: ((پاشــان ئــەم نامەیــەی بــۆ پاشــا نــارد کــە گەوهــەری لێ دەبــاری))، چـونکە عەبـدال خـان بەشـێوەیەکی هێنـدە ڕێکوپێـك و هاوسەنگ نامەکەی نووسیوە کە بەڕاسـتی حسـابی بـۆ

[153] – ســەرهەڵدان و ڕووخــانی سیســتەمی میرنشــینی لــە کوردســتان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهــەر کرمــانج، چــاپی یەکــەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٨٨.

هەموو شتێك كردووە، هەر لەبەرئەوەیە ئەولیای بە دەنگ هێناوە.

لەپێناو سەلماندنی ئەو پێناسەیەی بۆ نامەکە کردمان، هەروەها وەك وەفا و یادگارییەك، چونکە ئەمە دڵۆپێکە لە دەریایەکی گەورەی زانیاری عەبدال خان کە تاکوو ئێستا بۆ ئەرشیڤی ئەدەبیات و مێژووی کورد ماوەتەوە، پێویستە کەمێك نامەکە تاووتوێی بکەین و وەك خۆی و بێ دەستکاری لێرەدا بنووسینەوە[١٥٤]: ((***لەپێش هەموو شتێکدا سوپاسی ئەو خوا بێ هاوتایە دەکەم کە هۆشی تەواوی داوە بە ئادەمیزاد و بە پاکترین و بەرزترین گیانلەبەران سەربەرزی کردووە و کردوویەتە سەرپشك بۆ هەڵبژاردنی چاکە و خراپە، بۆئەوەی سوود و زیانی خۆی لێك جیا بکاتەوە و بەفڕ و فێڵی درۆزن و دووڕوو و شۆفاران هەڵنەخەڵەتێ، ئەوانەی دەبنە فەرمانڕەوا جڵەوی کاروباری خەڵك بە دەستەوە دەگرن، ئەو ئەرکە بەبێ لادان لەڕێ و بەبێ***

[١٥٤] – بێگومان لەکاتێکدا ئەو نامەیەی نووسیوە لە هیچ لایەك و بوارێکدا بارودۆخی تەواو نەبووە...، چونکە زۆر باش زانیویەتی کە چارەنووسێکی قورس چاوەڕێی خۆیی و میرنشین و نەتەوەکەی دەکات.

چـاوەڕوانی دەسـکەوتی تایبـەتی بـەرن بـەڕێوە و لــە فرمانەکانیاندا پرسیار بکەن.

ئەوە ڕەوایە منێك ئەوەندەی پوشـێك تـاوانم نـەبووبێ تەنیا لەسەر گومانێك ئەو دەریا سوپایەت خڕکردۆتەوە و شەڕم پێ دەفرۆشی؟ داخوا ڕۆژی قیامەت بەرپرسی ئـەم کردەوەیەت نابی؟ شاری بدلیس بکەوێتە بەر تالان و بڕ و ماڵ و منداڵی کوردان لە ژێر پێی زوڵم و زۆردا بپلیشێتەوە تۆ چۆن وەڵامی سوڵتان دەدەیتەوە؟ ئەو کاتەی لە ماڵی من میوان بووی و ئەو هەموو بەڵێن و گفتـە باشـانەت بـۆ هەڵڕشتم چەند زوو لە بیرت چوونەوە، بۆچی نەیانگوتووە پیاوی مەرد هەر بەڵێنێ بدا بەجێی دێنێ؟ ئەو ڕۆژەی بـە منت گوت (خانی برام ئیشاڵلا سـنجاقی (موش)یشـت بـۆ دەخەمە سەر بدلیس و تۆڵەی چاکەکانت دەکەمـەوە...) منیش بەم بەڵێنەت دڵم خۆش بـوو، تـۆ ئـارەزووت وابـوو کەلــە ســەردەمی فــەرمانڕەوایی تــۆدا هــەموو کــەس بحەسێتەوە، ئەم لەشکر هێنانەت خەڵك حەساندنەوەیە؟ ئیدی ئەم خەڵکە چۆن دەحەسێتەوە و پەنا بۆ کێ بەرن؟ جارێکی دی پێت گوتم (کاکە خان، تۆ چرای داگیرسـاوی گەورەی سوڵتان مـوراد خـانی، سـاڵی شـەڕەکەی (روان) زۆرمان نان خواردی و وا دیسان لەو نانـەت دەخۆینـەوە،

بۆیە بە دڵ حەزدەکەم هەر لە خێر و خۆشیدا بیت و دوعای خێر بۆ (سوڵتان محەمەد خان بکەی).

کوردەکان لە هاویندا دێنە هەواری (مەلازگرد)، پیاومان دەچێ سەرژمێری مەڕەکانیان دەکات و بەپێی قانوون مەڕانەیان لێ وەردەگیرێ، کەچی (محەمەد بەگ) سوپای لەگەڵ خۆی هێنا بوو خاوەن مەڕەکانی گرتە بن باڵی خۆیی و ڕێی مەڕدانەی لێ گرتن، لەم بەربەرەکانییەدا بەگژ یەکدا چووین و چەند کەسێکی تێدا ڕۆیی، بەڵام بۆ ئەم لێکدانە ئێمە فتوای هەر چوار مەزهەبمان وەرگرتووە و لامانە.

یەنیچەرییەکانیش، ویستوویانە باجی میری لە کوتاڵەکانیان بستێنن نەیاندا و بە شێوەی ئاژاوە هێرشیان هێنایە باخی من و چەند پیاوێکیان لێ بریندار کردم و ئەم هەرایەش لە قەباڵەی شەرعیدا نووسراوە کەوا بۆم ناردن.

جا ئەگەر ئەوانە سەرەڕای ئەو کردەوە ناقانونییەی خۆیان هاتوون درۆ و دەلەسەیان هەڵبەستووە، تۆ ئەم هەموو قسە ناشیرینانەت بۆ من نووسیوە، منیش سەرەڕای ئەوەی هیچ تاوانێك لە خۆمدا شك نابەم، دیسان داواتان لێدەکەم ئەم نامەیەم بە (تۆبە) و پاشگەزبوونەوە دانێن و لێم خۆش بن، چونکو دۆستایەتی و خۆشەویستی

پێشوومان زۆره و ئێوەی وەزیری خەلیفەی پێغەمبەرن و لەسەرتان پێویستە هەمیشە لانی دادکاری بگرن و قەول و بەڵێنی خۆتانتان لە بیر نەچێتەوە.

بەپێغەمبەری خوا و هەر چوار یارەکەی و بە سەری سوڵتانی مەزنتان سوێند دەدەم لەناو خەڵکادا مەمشکێنن و ڕووشکێنم مەکەن، وا ئەم نامەیەم بە (زەینەڵ ئاغا)ی خۆمدا ناردە خزمەتتان کەچی پێویست بێ بۆ ئاشتبوونەوەمان لەگەڵ شکاتکارەکاندا یارمەتیم بدەن. ئیدی هەر خۆش بن)).

ئەم نامەیە هەروەك ئەولیا دەڵێ گەوهەری لێ دەبارێ، چونکە:

- لەم نامەیەدا، عەبدال خان توانای زانیاری خۆی دەرخستووە و بەشێوەیەکی ئەدەبی و ئایینی و زانستی، دەرگای بەسەر قسەکانیدا کردۆتەوە.

- هۆکاری ئایینی و دونیایی، وەبیر ئەحمەد پاشا هێناوەتەوە، بۆئەوەی دادوەری بکات و لە ڕاستی لانەدات، هەروەها بە گوتەی درۆزن و دووڕووان تێنەکەوێ. ئەمە ئاماژەیەکە بۆئەوەی خان ویستویەتی بزانێ ئەگەر مەسەلەکە دووزمانییە، پێویستە بۆی

ڕوون بکاتەوە. لەهەمان کاتدا ئاگاداری دەکاتـەوە کـە ئـەو کەسـانەی لـە پلـەی سـەرەوەن دەبـێ وریـا بـن و زۆرداری نەکەن.

ئەم دوو خاڵەی سەرەوە گریمانەی یەکـەمی عەبـدال خانە، یان بڵێین جوانترین و پـڕ ڕێزتـرین ئاخاوتنـە لـە بەرامبـەر کەسـێکی وەك والی عوسمـانی و لـەو کاتـەدا، بەکاری هێناوە.

- لەپـــەرەگرافی دووەمـــدا، یەکســـەر دەچـــێتە چەقی مەسەلەکە و خۆی بە بێتاوان و والی بـە تاوانبـار دادەنێت، بـەوەی کـە سـوپای کۆکردۆتـەوە و (شـەڕی پێ دەفرۆشێ).

- ئینجـا جـوانتر مەبەسـتی پـەرەگرافی یەکـەم ڕوون دەکاتــەوە پێــی دەڵــێ: ((داخــوا ڕۆژی قیامــەت بەرپرسی ئەم کردەوەیەت نابی؟)) واتـە دیـارە تـۆ لـە خوا ناترسیت ئەگەرنا واناکەیت.

- دواتر دەڵێ: (شاری بدلیس بکەوێتە بەر تـالان و بڕ و ماڵ و منداڵی کوردان لـە ژێـر پێـی زوڵـم و زۆردا بپلیشێتەوە تـۆ چـۆن وەڵامـی سـوڵتان دەدەیتـەوە؟) لێرەدا ویستوویەتی پێشی پێ بگرێت، وەك ئەوەی کـە

عەبــدال خــان ئــەم پەرەگرافــەی بــۆ دوو مەبەســت بــەکارهێنابێت: یەکــەمیان بــۆ ئەوەیــە بــە دەســەڵاتی گەورەتر بیترسێنێ. ئەمە گریمانەیەکە بەکاری هێنــاوە بۆئەوەی بەڵکو (ئەحمــەد پاشــا) ترســی ســوڵتانەکانی بکەوێتە دڵــەوە. دووەمیــان: واتــە ســوڵتانەکان لــە تــۆ باشــترن، ئەمــەش هــەر بــۆ ترســاندنی والی بــەکاری هێناوە.

- پاشان دەیەوێ دەماری پیاوەتی والی بگــرێ، لەلایەك میواندارییــەکی خۆی بیردەخاتــەوە کــە نمــەك حــەرام بــووە بەرامبــەری، لەلایــەکی دیکــەوە مــەرجی پیاوەتی وەبیر دێنێتەوە. هــەردوو گریمانەکــە هــەم لــە شانوشــکۆی کــەم نەکردۆتــەوە، هــەمیش قســـەی پێویستی پێ گوتووە.

- ئینجا قسە و فــڕ و فیشــاڵەکانی بۆ دێنێتــەوە کــە دیــارە لــە دیوەخــانی خــان، یــان لەیــەکێك لــە مزگەوتــەکانی بــدلیس دا، کــە گوایــا ئەحمــەد پــاش گوتویەتی مەبەست و پــەیامم حەساندنەوەی خەڵکــە، ئینجــا خــان دەڵــێ: (ئــەم لەشــکر هێنانــەت خــەڵك حەساندنەوەیە؟!)

- خانی بەڕێز ڕاستی ئاژاوەکان ڕوون دەکاتەوە، کە وەك مافێکی میرنشینەکە ئەو ئاژاوەیە دروست بووە، واتە ئەگەر چۆکیان بدایە بۆ خواستی ئاژاوەگێڕەکان، شکۆمەندی میرنشینی دەگرتەوە. ئینجا دواتر باس لە فتوای شەرعی میرنشینیش دەکات، کە لەگەڵ پەیامنێرەکەیدا بۆی ناردووە.

- دواتر خان بەراوردێکی زۆر جوان دەکات، یان تەرازوویەکی دادگەری ڕۆدەنێ و دەڵێ: (جا ئەگەر ئەوانە سەرەڕای ئەو کردەوە ناقانونییەی خۆیان هاتوون درۆ و دەلەسەیان هەڵبەستووە، تۆ ئەم هەموو قسە ناشیرینانەت بۆ من نووسیوە، منیش سەرەڕای ئەوەی هیچ تاوانێك لە خۆمدا شك نابەم، دیسان داواتان لێدەکەم ئەم نامەیەم بە (تۆبە) و پاشگەزبوونەوە دانێن و لێم خۆش بن)، واتە سەرەڕای تاوان و لەیاسا دەرچوونی ئەوان و قسە ناشیرینەکانی جەنابتان، من داوای لێبوردن دەکەم. ئەم پەرەگرافە زۆر هەڵدەگرێ، ڕاستە خان لێرەدا و دواتریش سەری پڕ ڕێز و زانستی خۆی دانەواندووە بۆ ئەو پاشایە، بەڵام ئەمەش جۆرێك بووە لە دپلۆماسییەت بۆ

دوورخستنەوەی ئاگری ئەو شەڕە لە خۆی و میرنشینەکەی.

لێرەدا ئەوەندەی دیکە ڕوون دەبێتەوە کە پاشا بەهەموو شێوەیەك ویستوویەتی ئەو شەڕە بکات، ئەگەرنا نامەکەی عەبدال خان، هەموو مەرجەکانی یەکلایی کردۆتەوە و ئاشتی و تەبایی و ئاشتبوونەوەشی تێدا بووە، سەرەڕای ئەوەش بە ڕوونی ڕاست و ناڕاستی دەرخستووە. ئەمە جگەلەوەش کە لە پێش دەسپێکردنی شەڕەکەدا عەبدال خان ڕێگەیەکی دیکەش دەگرێتە بەر بۆ نەکردن و ڕوونەدانی ئەم کارەساتە، کە هەڵدەستێت بە ناردنی دەستەیەك مەلا و پیاوماقوڵانی شاری بدلیس بۆ لای پاشای عوسمانی، چونکە ئەولیا دەڵێ: ((ئەو ڕۆژە دەستەیەك مەلا و پیاوماقوڵانی شاری بدلیس هاتنە خزمەت پاشا و پاش بەڵێندانی (چەند سەد) کیسە، تکای ئاشتبوونەوەی لەگەڵ خانیان کرد، پاشا تکای نەگرتن[155]))، دیارە عەبدال خان لەم هەنگاوەدا دوو شتی ڕەچاو کردووە، کەسایەتییەکان و

---

[155] – سیاحەتنامە، لا: ٢٥٤.

دراوێکی زۆر، بەمەبەستی نەکردنی ئـەم شـەڕە، بـەڵام هەر بێسوود بووە.

تاوان و تالان و تۆقاندنی ئەو سەردەمەی عوسمانییەکان لە کوردستاندا

بێگومان مێژووی مرۆڤایەتی پڕە لە سزا و تاوانی دەوڵەت و ئیمپڕاتۆرەکان، لەپێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانیان. جگە لە باس و خواسی تایبەت بەم لێکۆڵینەوەیە، لە دەیان سەرچاوە و بەڵگەنامەی مێژوویيدا، ڕەفتاری نامرۆڤانەی عوسمانییەکان لە مێژووی دەسەڵاتدارێتییان ڕەنگی داوەتەوە. ئەمە جگە لەوەی تا بە ئێستاگەش دەگات زۆرێك لە حکومەت و دەسەڵاتە ناوەندییەکانیش دەیان جۆر توندوتیژی بەرامبەر بە هاووڵاتیانیان بەکاردەهێنن.

دەربارەی ئەو ڕەفتارە نامرۆییانەی کە لە کات و ساتی لێکۆڵینەوەکەدا کراوە، یان بەواتایەکی دیکە، ئەوەی پەیوەندی بە زەمەنی لێکۆڵینەوەکەمانەوە هەیە، پێمان باشە هەر لەو سەرچاوەیەدا واتە

(سیاحەتنامە)، چەند زانیاری و ڕووداوێك بخەینەڕوو کە لەلایەك پەیوەندی بە بابەتەکەمانەوە هەیە، لەلایەکی دیکەوە بەپێویستی دەزانین کەمێك لەو چەمکانەی لەم کتێبەدا نادیارن، بخرێنەڕوو.

هەروەك لە چەند شوێنێکی دیکەدا ئاماژەمان بە شێوازی نووسین و یاداشتەکانی ئەولیا چەلەبی کردووە، لەم تەوەرەشدا دەربارەی تاوانی عوسمانییەکان، هەوڵ دەدەین کۆمەڵێك زانیاری پچڕپچڕ کە بە قەڵەمی خۆیان بۆ مێژووی مرۆڤایەتی تۆماریان کردووە، بە چەند خاڵێك بچنین:

- دەربارەی کوردە ئێزدییەکان، کۆمەڵێك زانیاری تۆمار کراوە، کە دەکرێ وەك بەڵگەنامەی مێژوویی هەڵبدرێتەوە، هەرچەند لە لاپەڕەکانی (٧٩، ٨١، ٨٠، ٨٥)دا کۆمەڵێك ڕووداو دەگێڕێتەوە کە پەیوەستە بە ئێزدییەکان، بەڵام لە لاپەڕە (١٤٩)دا (ئەحمەد پاشا) بەتەواوی دان بە تاوانەکانی خۆیدا دەنێ بەرامبەر بە ئێزدییەکان، لەهەمان کاتیشدا وەك هەڕەشەیەك بۆ خان بەکاری دەهێنێ. چونکە قسە بۆ خانی بدلیس دەکات و دەڵێ: ((ساڵی (١٠٤٨) کە

مـراد خـان بەغـدای گـرت و گەڕایـەوە دیاربـەکر، تـۆ نەچـووی خـەزا پیرۆزانـەی لێ بکـەیت و چـاوت پێـی بکەوێ، سوڵتان لەمـە زۆر تـووڕە بـوو بـە منـی گـوت: (ئەحمەد تۆڵەی من لە (وێسف) فەرمانڕەوای (مـزوری) و عەبدال خانی بدلیس بستێنەوە. ئـەو کۆچـی دوایـی کـرد و نـەما، مـن بـە والی دیاربـەکر مامـەوە، سـوپام کـۆکردەوە و چـوومە (وێسـف خـان) فـەرمانڕەوای (مزوری) لە (عەمادییە)، حەوسـەد کەسـم لێ کوشـت و خـۆیم گـرت و بـە دیلـی هێنامـە دیاربـەکر، پاشـان بەرەڵڵام کرد و حکومەتەکەشیم دایەوە بە خـۆی، پـێم وایە ئەوەت ئاگـا لێیـە، پاشـان لەسـەر فـەرمانی مـراد خان سـوپام خڕکـردەوە بێمـە سـەر تـۆ، هـەتا قـەڵای میافارقینیش هاتم. ڕیشسپی کەوتنە نێوانمـان، حـەفتا کیسە و گەلێك تاڵانی دیکەم لێ وەرگـرتن و چاوپۆشـیم کرد و ئەو سوپا گرانەم بردە سـەر کـوردە پرچـنەکانی (چیای شەنگار)، نزیکەی دە هەزارم لێ کوشـتن و زۆرم بـە دیـل گـرتن و تـاڵانێکی بـێ ژمـارم چـنگ کـەوت و گەڕامـەوە دیاربـەکر، ئەمەشـیان خـۆت ئـەیزانی[١٥٦])).

[١٥٦] – سیاحەتنامە، لا: ٢٥٤.

لـەم پـەڕەگرافـەدا چـەند شـتێکی تـر ڕوون دەبێتـەوە بۆمان: کە دەڵێ (وێسف خانم) بەرەڵڵا کرد، دیارە باج و خـەراج و تـاڵانێکی زۆری لێ وەرگرتـووە لەبەرئـەوە بەرەڵڵای کردووە. کە دەڵێ سوپام کۆکردەوە و بێمە سـەر تـۆ، ئـەمیش جگەلـەوەی هەڕەشـە و وەبیرهێنانەوەیە، لەهەمان کاتدا لەوەدەچێت ئەو کاتە خان و بدلیس بەهێز بووبن و نەیوێرابێ بەسەریدا بدا.

- جگەلـە مەبەسـتی سـەربازی و تۆقانـدن لـە ناوچەکەدا، بەمەبەستی تاڵانێکی ئاشکرا هاتوون، واتـە بۆئـەوەی خـەڵکی ئـەو ناوچـەیە بترسـێنن و دیـاری و سەروەت و سـامانیان بـۆ بهێـنن. بـۆ سـەلماندنی ئـەم بۆچوونە لەلاپـەڕە (١٨١)دا ئـەولیا دەڵـێ: ((خـەڵکی وان بەجارێك زراویان ڕژا، ئەو هـەموو سـوپای وانـە تـا دەگاتـە (دیاربـەکر) و (حـەزۆ) و (بـدلیس[١٥٧]) لەگـەڵ پێشوازکەران لەو ناوەدا هێقیان کردبۆوە) دواتر دەڵێ: (دەنگ بڵاوبۆوە کە فـەرمانی کوشـتنی سـەدان پیـاوی

---

[١٥٧] – لێرەدا و لە شوێنێکی دیکەدا ئاماژە بە هێزی بدلیس دەکات، بـەڵام ڕوونی ناکاتـەوە کـە بۆچـی هێـزی بدلیسـیان لەگەڵـدا بـووە، ڕەنگـە خـان هەروەك کارەکانی تری لە پێناو دوورە پـەرێزی و نوانـدنی وەفـا بـۆ پاشـا ئەمەی کردبێت، یان ڕەنگە ئەمەیش جۆرە دابێکی باوی ئەو کاتە بووبێت.

گـەورە و مـاقوڵی وان دەرچـووە[158]، بۆیـە خـەڵك لـە ترسی گیانی خۆیان ئەم هەموو دیارییانـەیان هێنـابوو، شـــتەکە ئەوەنـــدە زۆر بـــوو، ئاغـــا و دەس و پێوەندەکانیشی تێر کرد، فەرمان دەرچوو کـە بـەیانی زوو بچـینە نـاو شـار)). ئـەم پەڕەگرافـە زۆر زانیـاری پێویست دەدا بەدەستەوە، جگەلـە وەرگرتنـی تـاڵانی بـێ شـەڕ بـەناوی دیـاری و نانـەوەی دڵـەڕاوکێ لـەناو دانیشـتوانی ناوچـەکەدا، هـەروەها سـەرەتایەکە بـۆ پەیداکردن و دروستکردنی ترس و تۆقاندن، لەلایەك بۆ چـۆکدادانی فەرمانـەکانی کـە پاشـا بەتەمایـە دواتـر دەریـــان بکـــات. لەلایـــەکی دیکـــەوە بەمەبەســـتی لاوازکردنی توانای خەڵك بۆ بەرەنگار بوونەوە، واتە بـۆ ئەو شەڕەی بەتەمایەتی کـە بیکـات لـە بەرامبـەر خـان عەبدال دا.

- لەلاپەڕە (١٨٧)دا پاش نـانخواردن و هەنـدێ شـتی دیکـە، دەڵـێ: ((فـەرمانێکی سـوڵتان هـەبوو بـۆ کوشتنی حەوت کەس و فـەرمان درا بگیرێـن، چـواریان

[158] – لێرەدا وەرگێـڕ نووسـیویەتی: ئـەم هەواڵـە بـە مەبەسـتی تۆقانـدنی چەند کەسانێك بووە، تا هەرچییەکیان بۆ هەڵدەسوڕێ بـەناوی دیارییـەوە بۆ پاشای بهێنن و ملی خۆیان لە شیری سەربڕ ڕزگار بکەن.

لــەناو خەڵکــدا ڕایــان کــرد و ســێیان هــەر لــەوێ کــوژران[159])). لــەدامێنی هــەمان لاپــەڕەدا دەڵــێ: ((سەردەرکەوان دەسخەتی سوڵتانی هێنا دایە دەست (عەلیە فەندی غینایی زادە) و ئەویش بە دەنگی بەرز بۆ هەموو لایەکی خوێندەوە کە حەفتا کەس فەرمانی لەسەردانیان دەرچووە و پێویستە کەللەکانیان بۆ سوڵتان بنێردرێ. لەم حەفتایە چل و پێنجیان حازر بوون بە قۆڵ بەستراوی هێنرانە خزمەت پاشا، پرسیاری تاوانی ئەمانەی لە خەڵکەکە کرد، هەموو گوتیان (ماڵ کاول بوون، شار بە تۆپ دران و خوێنی ئەم هەموو کوژراوانە لە ئەستۆی ئەمانەیە)، پاشا گوتی (من ئەمڕۆ وەکیلی سوڵتان و سەرداری مەزنی ئەوم، لەمانە حەوتیان بەرەڵا دەکەم، بەڵام عیلاجی ئەم سی و هەشت کەسەی دیکەتان بۆ دەکەم. دەی سەربڕ، لایان بەن)، دەسبەجێ سەگوان و ساریجە بەرەو قەڵایان بردن، یەکیان هەر لە ڕێگا گیانی دەرچوو)). دواتر دەڵێ: ((ئەو شەوە لەلایەن تاوانبار و

[159] – دیارە ئەوانە خەڵکی ناسراو و ناودار بوون، ئەگەرنا چۆن وا بە ئاسانی دەست نیشان کران و گیران؟!

گوناهکار و ئەو کەسانەی دەیانویست لەسـەر فـەرمانی میری بمێننەوە، هەشسەد کیسە پارە بۆ پاشا هـات)).

هەروەك وەرگێڕ لە پەراوێزدا دەڵێ: ((ئـەم هەڕەشـە و تۆقاندن و دەنگوباسە ترسێنەرە هەمووی بە مەبەستی دەسکەوتی پاشا و ڕووتاندنەوەی خـەڵك بـووە، دیـارە باشیش سەرکەوتووە...)).

- سەرەڕای هەموو ئەو خاڵانەی باسمـان کـردن، هەڵگیرساندنی ئەو شەڕەیە کە جگـە لـەوەی تـاوانێکی هەرە گەورە بووە، هەروەها پـتر لـە (٢٠٠٠) کەسـی تێدا کوژراوە[١٦٠].

[١٦٠] – بۆ زانیاری زیاتر خوێنەر دەتوانێ کەڵك لە لاپەڕەکانی (٢٣٦) تاکو (٢٦٢) لە کتێبی سیاحەتنامە وەربگرێت.

شێوازی جەنگ

هەروەك لەباسی پێشتردا ئاماژەمان پێکرد، ئەو شێوازی تۆقاندن و ترس چاندن و کوشت و کوشتارەی کردوویانە لە واندا، بێگومان بۆ ئەوە بووە کە لایەنگرانی خان، یان بەواتایەکی تر دوژمنانی دەوڵەتی عوسمانی کەمبکەنەوە، ئەگەر بۆ ناو سوپای عوسمانیش نەیەن، نەوێرن بچنە بەرەی خان و پشگیری بکەن، چونکە تاکو کۆتایی شەڕەکەش لە چەند شوێنێکدا ئەحمەد پاشا نیگەرانی و دوودڵی خۆی دەردەخات لە پێکهاتە کوردییەکان و لەوە دەترسێت لە ناکاو لە کاتی شەڕەکەدا هەڵبگەڕێنەوە. ئەولیا لە لاپەڕە (٢٥٢)دا دەڵێ: ((هەروەها لە پێش دەستپێکردنی شەڕەکە، پاشا دێتەوە ناو خێوەتەکەی خۆیی و ئاغاکانی وان کۆدەکاتەوە) پێیان دەڵێ: (ڕۆڵەکانم ئاغاینە، دەزانم ئێوە بەڵێنتان داوە خوێنی خۆتان لە پێناوی دەوڵەتدا بڕێژن و تا ئێستا چەند شەڕی مەردانەشتان کردووە، بەلام با پێتان بڵێم،

گریمـــان ئـــەو کوردانـــەی لـــەناو ئێمـــەدان هـــەموویان هەڵگەڕانەوە و دەستیان دایە شیر و وێکـڕا پـەلاماریان دایـن و منـیش بـانگم کـردن– دەی تورکـە غازییـەکانم ئێوە چ دەکەن؟[١٦١])).

هەر لـە چوارچـێوەی ئـەم فرتوفێڵانـەدا کـە پاشـای عوسمـانی کردوویـەتی بـۆ سـەرکەوتن لـەم جەنگـەدا، ئـەولیا لـە لاپـەڕە (٢٥١)دا دەڵـێ: ((بـۆ ڕۆژی دوایـی دەرکەوانێکی ئەسـتەموڵ هـات دەسـتخەتی موبـارەکی سـوڵتانی هێنـابوو کـە دەڵـێ: (هەرچـی سـەگوان و ساریجەی ئەیالـەتی وان هەیـە یـەکێکیان لێ مەهێڵـە و هەموویان سەربڕە) کە ئەمە خوێندرایەوە، پاشا گـوتی (فـەرمانی سـوڵتان لەسـەر سـەرم) و لـە ساریجەکانی خـۆی سـەد کەسـێکی لێ کـردن بـە ئاغـای ژوورەوە و گوتی (ئیشاڵڵا پاشان فەرمانی سوڵتان بـەجێ دێـنین) چونکو بۆ شەڕ دەچوون چاوپۆشیی لێکردن)). نـەك هـەر ئـەم پەرەگرافـە بـەڵکو زۆربـەی پەرەگرافـەکان، شێوازی نامرۆییانە و ناپاکیی ئەو تاقمە نیشان دەدات،

---

[١٦١] – سیاحەتنامە، لا: ٢٤٩– ٢٥٠.

که هەموو جۆرە پلانێکیان بەکارهێناوە بۆ بردنەوەی ئەم هاوکێشەیە.

دەربارەی پێکهاتەی سوپای عوسمانی، گوتراوە که لەشکری عوسمانی لە هێرشەکەیدا لەنیوەی سەدەی حەڤدە بۆ سەر شاری بدلیس لەو هێزانە پێکهاتبوو کە لە دیاربەکر و ئەرزەڕۆم و وانەوە هاتبوون. کە هەمیشە ئەو ئۆردووگا سەربازییانە بۆ سەرکوتکردنەوەی میرنشینەکانی بدلیس و جەزیرە بەکاردەهاتن.[١٦٢]

دوای ئەم هەموو چەندوچوونە، لە یەکەم ڕۆژی مانگی ڕەمەزانی ساڵی (١٠٦٥)ی کۆچیدا، بە هێزێکی گەورە لە سوپاکەی خۆیی و کوردەکانی وان و یەنچەرییەکان و بەگی مەلازگرد و بەگی بایەزید، کۆدەکاتەوە، کە چل هەزار چەکدار دەبن و هەڵدەکوتنە سەر خان،[١٦٣] بەشێوەیەك ڕەنگە لە کەم شەڕانگێزیی مێژوویی لەمشێوەدا، سەرەتا، نامە

---

[١٦٢] – سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٩٧.

[١٦٣] – سیاحەتنامە، لا: ٢٣٧.

گۆڕینەوە، قۆناغ، ڕووداوەکان و هەموو ئەو دیمەن و بەسەرهاتانە نووسرابێتەوە، ڕووداوەکانی نێو ئەو شەڕە، ئازایەتی و بلیمەتی و بوێریی و نەترسیی و مەرد و ڕەندیی ئەو کوردانە، بە جۆرێك بووە، جێی سەرسوڕمانی ئەولیا بووە و لە چەند شوێندا دەڵێ: ((لە تەواوی دنیادا خەڵکیی ئاوا ئازا و بەجەرگم نەدیوە)).

بێگومان کۆمەڵێکی زۆر لە کوردەکان چوونەتە پاڵ هێزی عوسمانییەکانەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا کۆمەڵێکی دیکە لە بەرەی خان ماونەتەوە، هەروەك لە زۆر شوێنی سیاحەتنامەدا ئاماژەیان پێکراوە، بەڵام لە ڕاستیدا عەبدال خان خۆشی زانیویەتی کە پێیان ناوێرێت و شەڕەکە ناباتەوە، کەواتە هۆز و بەگ و پێکهاتە کوردییەکانی دیکەش لە ئاکامی دوای شەڕەکە ترساون و زانیویانە ئەو پاشا عوسمانییە دوای شەڕەکە تۆڵەیان لێدەکاتەوە، لەبەرئەوە هەندێکیان هێزێکی کەمیان بۆ دڵنیایی و پاڕانەوەی دوای شەڕەکە بۆ عوسمانییەکان ناردووە، هەرچەند نەك ئەوان بەڵکو

ئەوانەی کە لە تەك ئەحمەد پاشاشەوە بوون، جێی دڵنایی و متمانە نەبوون.

دەربارەی کارەساتی دوای شەڕەکە کە بەسەر ئەو سەرەك هۆزانەی هاوکاریی و پشتگیری والی عوسمانیان نەکردبوو، ئەولیا دەڵێ: ((لە گەڕانەوەماندا خەبەریان هێنا کە لە بەگە ناپیاوەکانی کوردستان ئەوانەی نە خۆیان هاتبوون نە یارمەتییان ناردبوو، وەکو (بەگی شیروان) و (هێزان) و (کارنی) و (سعرد) و (زریقی) و (کەسان)، هاتوون دەیانەوێ پاشا ببینن، پاشا گوتی تازە پاش چی؟ مانگا مرد و دۆ بڕا، ئیدی هاتنی ئەم نامەردانەم بۆ چییە، بابڕۆن ئەم یاخییانە ملیان بشکێنن. ئاغاکانی وان وێکڕا هاتنە زمان و هاواریان کرد پاشا بۆ خاتری خوا مەهێڵە دەرچن، پاشا گوتی ئەمانە بەگی سوڵتانن لە ئەیالەتەکەی مندا، پێشتریش یارمەتییان ناردبوو، بەڵکو نەهاتنیان هۆیەکی بەجێی هەیە، بەڵام ئەوانەی نەهاتوون و یارمەتیشیان نەناردبوو پێویستە شتێکیان لێ بکرێ، ئێوە فکرێکیان لێ بکەنەوە) هەموو گوتیان ئیشەڵڵا ئەوانیش بەدەردی خان دەبەین.

لەم بەگانە یەکەم کەس بەگی شیروان هاتە ژوور و دوای ئەو بەگی هێزان و کارنی و سعرد و زریقی و کەسان هاتن. بەگی هێزان لە ئاستی خۆیەوە دەلەرزی، پاشا پێش ئەوەی تەماشایان بکا پاش دەقیقەیەك گوتی (ئەمانە چین؟) دەرکەوان گوتی (گەورەم ئەمە بەگی شیروانییە و کوڕی تەتاری پێدەڵێن) پاشا گوتی (ئێ چەلەبییەکی بە زوڵف و ڕیشە، بیانوە ژنانەکەی دیارە، خان ڕیشی پێ هێشتۆتەوە و ئەویش لەبەر خاتری خان نەهاتە یارمەتیمان. ئەدی ئەمە کێیە؟ گوتیان ئەمەش بەگی هێزانە، پاشا گوتی (بەڵێ دیارە کچ حەز بە شەڕە شیر ناکا و لەناوچەکاندا قەڵخان هەڵدەبژێرێ. ئەوی دی کێیە؟ گوتیان بەگی کارنییە، پاشا گوتی (هەی پیری بێ دین تۆ لە ژێر کێوە بووی نەهاتی؟) بەمشێوەیە هەریەکە و توانجێکی تێگرتن و قسەیەکی ناخۆشی پێگوتن ... [١٦٤])). لەکاتێکدا ئەمانە لەو بەگانە بوون کە هێزیان ناردووە، بەڵام خۆیان نەهاتوون، چونکە ئەولیا دەڵێ: ((لە کوردەکانی وان کوڕی (تەتار بەگی

[١٦٤] – سیاحەتنامە، لا: ٢٧١.

شیروان لەگەڵ کوێخا و سێ هـەزار چـەکداری گەیشـت، ((کوێخا وێسـف) خـەڵاتی دانـێ و کردنـی بـە یـەدەگی لەشـکر، پاشـا لـەوەی کـە بـەگ خـۆی نـەهاتووە زۆر تووڕە بوو، بەڵام بەسەر خۆی نـەهێنا، هـەر ئـەو ڕۆژە کوێخای بەگی هێزان بە پێنج هەزار چـەکدارەوە هـات، نێردران بۆ لای خانی پاپش کران بـە قـەڕەوڵ، دیسـان بەگی کارنی کوێخای خۆی و دوو هەزار کەسی نـاردبو، ئەویش کرا بە قەڕەوڵی لای دزەخان، بـەگی سـعردیش دوو هــەزار کــەس و کوێخاکــەی گەیشــتن کــران بــە قــەڕەوڵی بــەردی چــیاکان[١٦٥])). لەگــەڵ ئەوەشــدا متمانەی پێ نەکردوون و هەر یـەکێك لـەو چـوار بەگـە، یەکی ئاغایەکی تورك و دووسەد عەسکەری بەسـەرەوە داناون و ئاگاداری کردوونەتەوە کـە وریـابن نـەوەك لـە کــاتی شــەڕدا هەڵبگەڕێنــەوە و دەســتیان لێ بوەشێنن[١٦٦] .

ئەمانە بەگەکانی (شیروان و هێزان و کارنی و سعرد) بوون، لەکاتێکدا ئەو هاوکارییانەشـیان نـاردووە ئینجا

---

[١٦٥] – سیاحەتنامە، لا: ٢٥٢.

[١٦٦] – هەمان لاپەڕی پێشوو.

بەو شێوەیە مامەڵەی لەگەڵدا کردوون، ئەی دەبێ ئەوانەی هەر لەبەری خان بوون و هیچ هاوکارییەکیان بۆ نەناردووە، چی لێ کردبن؟! لەبەرئەوە دەتوانین بڵێین کە زۆرێك لە ڕووداوە دڵتەزێن و تۆقێنەرەکان ئەولیا خۆی لێ لاداون و نەینووسیونەتەوە.

بەڵام دیارە بەگ و هۆزەکانی (گەڕگەڕ، زریقی، کورلاك، مەکس، کەسان، ئاغاکیس، بەنی قتوور، بەردەع، ئەرەجك، شوگەر، چۆپانلو و دالەگەر) لە بەرەی خان بوون و هیچ جۆرە هاوکارییەکیان بۆ سوپای عوسمانی نەناردووە[١٦٧]، کەواتە دەبێ ئاکام و چارەنووسی ئەوان چۆن بووبێت کە ئەولیا بە هیچ شێوەیەك باسیان ناکات؟!

هەر چۆنێك بێت پاشا لە ڕۆژی چوارشەممە ڕێکەوتی (٢٤)ی ڕەمەزانی ساڵی (١٠٦٥) کۆچی، بەم شێوەیە سوپاکەی ڕێکدەخات، ((فەرماندەکان هاتنە خێوەتی پاشا دوعای بۆ کردن و هەر یەکەیانی ناردە ئەو جێیەی بۆی دیاری کراوە، تفەنگچییەکان هەر بە شەو چووبوونە ناو ئەو بۆسانەی بۆیان دانراوە،

---

[١٦٧] – هەمان لاپەڕی پێشوو.

لەناوەنـدی سـوپادا لای پاشـا یەنیچـەریە سـەر بـە تەپلەکان و سەگوان و ساریجە و چەکداری پیادە تێکڕا (٨٠٠٠) کەسـێك مـابۆوە، (٨٠٠٠) عەسـکەری هەڵبژاردە لەگەڵ بـەگی مـەحموودی بـۆ قـۆڵی ڕاسـت، (٦٠٠٠) لەگـەڵ بـەگی مـەلازگرد بـۆ قـۆڵی چـەپ، شـەرەف بـەگی بایەزیـد بـە (٦٠٠٠) کەسـەوە بـۆ ناوەنـد، بەگـەکانی (ئـەرجیش، عادلجـەوار، مـووش، تەکمان، قوروجان، پاسین، عونیك و خەنـەس بـۆ لای ڕاسـت. کـارنی، هیـزۆن، سـعرد، مەکـەس، شـروی و کەسان بۆ لای چەپ ڕۆیشتن. (١٢٠٠٠) عەسکەری هەکاریش بوونە چەرخەچیی پاشا واتـە لـە بـەردەمی ئـاڵای پاشـادا بوونـە پێشـڕەوی سـوپا، فەرمانـدە کوردەکانی دیکەش بە (١٠٠٠٠) عەسکەر و هـەموو خزمەتکارەکانەوە وەکو مەیتەر و پینەچـی و عـەکام و چراچـی و ئوردوچـیی و بازاڕچـییەوە لـە دواوە بوونـە بنکڕی سوپا...[١٦٨]) هەروەها دەربارەی چـەکەکانیان دەڵێ: (شەش فەوج یەنیچـەری و جبەچـیی و تۆپچـیی کـە تێکـڕا (١٢٠٠٠) پیـادە بـوون و (٢٨) پارچـە

[١٦٨] – سیاحەتنامە، لا: ٢٥٥.

ئالآیان هەڵکردبو، (٥٠) تۆپی شاهانە و (١٠) تـۆپـی کوڵومبـورنی و (٤) تـۆپـی بـالێرمۆزی کـە عەسـکەری هەڵبژاردەی باشلی و داشلی و حەسەنی و حوسێنی بە ئاسـپایی لەملاولـەولای تۆپەکانـەوە دەڕۆیشـتن و (٣٠٠٠) پیـادەی فیـدایی لـە پشـتیانەوە دەهاتن[١٦٩])).

بێگومان ئێمە بەتەواوی ئاگامـان لـە خـان نییـە کـە چۆن چۆنی ویستویەتی بەرەنگاری ئەم شەڕە ببێتەوە و تووشـی چـی و چـۆن بـووە ڕووداوەکـان؟! چـونکە ئەولیا لە دوورەوە باس لە هێزی خان دەکات و دەڵـێ: ((پەنا بە خوا پیرە (عەبدال خان) کە غیرەتی باپیرانی خۆی لە دەست نەدابوو و مەتەرێزێکی وای ڕێکخستبوو کێوەکـانی بـدلیس، وەکـو سـەددی ئەسـکەندەر قـایم کردبو، (لێرەدا باس لە پێکهاتەی ناوچەکە دەکـات کـە چەند سەخت بووە) دواتر دەڵـێ: (لـە لوتکـەی بـەرزی دەدێوانەوە تا دەگاتە گردی دێوان پەسـت کـە مـاوەی تـۆپ هاوێـژێك دوورە نێـوانی ئـەم دوو کێـوە دۆڵێکـی تەسکە، ئەمبەرئەوبەری ئەو دۆڵە کوردەکانی ڕۆژەکـی

[١٦٩] – سیاحەتنامە، لا: ٢٥٦.

وەکو مێروله خەریکی کنه و هەڵکەندنن، حەوت چین سەنگەری یەك لەژوور یەکیان لێداوە و هەر سەنگەرە ئاڵای تایبەتی خۆی بەسەریەوە دەشەکێتەوە و ئەم کێوی دەدێوانە بۆتە یەکپارچە باخچە گوڵی ڕەنگاوڕەنگ، هەموو سەنگەرەکان ڕوویان لە ئێمەیە و بەسەر ڕێی ئێوادا دەڕوانن بە جۆرێك کەس بڕستی جوڵانەوەی نییە، ئەو دۆڵە کە تاقە ڕێگای شاری بدلیسە کراوە بە سەددی ئەسکەندەر و ئەوەندە قایم کراوە مەلی پێدا نافڕێ، لەسەری دەدێوانی گەورە وەزیری خان (چاکرانی[١٧٠]) بە سەد و پەنجا ئاڵا تفەنگهاوێژەوە هێزەکەی خۆی بە جۆرێك چین لەسەر چین دامەزراندووە، کردویەتی بە سەددی قەهقەها، لە دەدێوانی خواریش (عەرەب خەلیل ئاغا) بە عەسکەرەکانیەوە خۆی داگرتووە ![١٧١])) دوای ئەمە نووسیویەتی: (پاشا کە ئەمەی دی تێگەیشت کە ڕاستەوخۆ ئەمانە لە گرتن نایەن ...)

---

[١٧٠] – لە چەند شوێنێکی دیکە بە (چاکراغا) ناوی هاتووە، نازانم لێرەدا بۆ بە (چاکرانی) نووسراوە؟!

[١٧١] – سیاحەتنامە، لا: ٢٤٣.

دواتر دەڵێ: ((کە لەو سەرەوە تەماشای بدلیسمان کرد پەنا بەخوا شار هەر چوار دەوری وەکو دەریا لە شەپۆلی چەکدار جمەی دێ، قەڵای بدلیسیش هەموو بورج و شوورەکانی تۆپی لێ دامەزراوە و عەسکەری بێ ژماریان پێوە دیارە، هەموو ددانە بورجەکانی بە ئاڵای ڕەنگاوڕەنگ ڕازاوەتەوە[١٧٢])).

لەشوێنێکی دیکەدا ئەولیا دەربارەی ترسی خۆیان لە سوپای خان، دەڵێ: ((ئێوارە پاشا لە دانیشتنا گوتی: کوڕە ئەو خانە نامەردەی من میوانی بووم و ناسیم وای خۆ پیشاندام کە تەنیا لە تەڕدەستی و چاوبەستی دەزانێ کەچی وا دەرکەوت کەلە هونەری شەڕیشدا شارەزایە و گاڵتەی پێ ناکرێ، وادیارە لە زۆر لاوە بۆسەی ناوەتەوە. باخێرا جارچی بەناو سوپادا جار بدەن هەر کەس بچێ تالان بێنێ دەیکوژم[١٧٣])). دواتر ئاگر کردنەوە، چوونە دەرەوە لە خێوەت، دەنگەدەنگ، تفەنگ هاویشتن و سواربوونی ئەسپ قەدەغە دەکات.

---

[١٧٢] – سیاحەتنامە، لا: ٢٤٤.

[١٧٣] – سیاحەتنامە، لا: ٢٤٥.

لە ڕۆژێکی دیکەدا پاشا بە هەزار کەسەوە لەگەڵ ئەولیادا دەچن بۆ تەماشاکردنی سەنگەرەکانی خان، دەڵێ: ((بە چاوی خۆمان دیمان کە چەند گابەردی زلی بەقەد فیلێك و ئەوەندەی گومبەزی گەرماوەکان یەك لە تەنیشت یەك داندراون و لە پەنایانەوە چاڵی وا قووڵی لێ هەڵکەندراوە بنی دیار نییە و بەجۆرێك ئەو ناوەیان بە کۆسپ و ڕێبەند تەنیوە کەس نەتوانێ لێی تێپەڕێ، بۆ ئەوەی پێشی چوونە بەرەوەی لەشکری عوسمانی بگرن، هەزاران فێڵ و تەڵەکەی نەبیستراویان بەکارهێناوە، بۆ بەرهەڵستی داری بڕاویان خستووەتە سەر ڕێ و دۆڵی بدلیسیان کردۆتە بەندەرگەی چالندەر، مەتەرێزی چین لەسەر چین و هەر چینە و بە جۆرە شەڕکەرێکی تایبەتی پڕ کراوە، کەواتە ئەو هەواڵانەی لە بارەی بدلیسەوە دەمان بیست ڕاست دەرچوون، بێجگەلەو فڕوفێڵانە گرد و دۆڵ و چیا و ملەی بدلیس هەمووی داخراوە و لە زارکی دۆڵی بدلیسدا بە هەزاران تفەنگی لەسەر پێ خۆی مات

داوە، قەدپاڵ و سەروەکان پڕن لە ڕەشماڵ و خێوەتی هەمە ڕەنگ[١٧٤])).

دەربارەی ئازایەتی و بوێری پیاوان و چەکدارانی خان، ئەولیا کۆمەڵێك ڕووداو و دیمەنی گێڕاوەتەوە، کە نیشانەی خۆبەختکردن و خەباتی خەڵکی ئەو ناوچەیەن لەپێناوی بەرەنگاربوونەوەی ئەو هێزە بیانیەی لە سەر خاکی خۆیان و بەبێ بیانوو شەڕی پێ فرۆشتوون. یەکێك لەو ڕووداوانەی باسی دەکات جەنگاوەرێکی کورد بووە کە خۆی گەیاندۆتە خێوەتەکانی پاشا و ویستوویەتی وەك خۆبەخشێك ئەو پاشا عوسمانییە لەناوبەرێ و ئاگرەکە بکوژێنێتەوە. ئەولیا دەڵێ: ((لە پڕ دیتم ئەسپ سوارێکی ڕەسەن بە دەستێك قەڵخانێکی چینی و کەوڵە بەوری بە دەستەوەیە و بە دەستەکەی دی شیرێکی ڕۆنی پێیە، تەنافی خێوەتەکانی سەر ڕێگا هەڵدەبڕێ و دێ، هەر گەیشتە پێشەوە نەڕاندی (کوا ئەحمەد پاشا؟) کە ڕوانیم کوردێکە دەڵێی دێو و درنجە. گوتم (پاشات بۆ چییە؟) بە کوردی گوتی (ئەم

---

[١٧٤] – سیاحەتنامە، لا: ٢٤٨.

ڕمبەی لە ورگی ڕۆدەکەم). دواتر ئەولیا خێوەتی کوێخا وێسفی فەرماندەی سوپای عوسمانی، لێ دەکا بە خێوەتی پاشا و ئامـاژەی پێ دەکـا، کـوردەش هەڵدەکوتێتە سەری...، ئەولیا دەڵێ: (کابرا باوەڕی کردبو کە کوێخا وێسف پاشایە وەکو بروسکە هەڵیکوتایە سەری و پلارێکی نێزەی تێ گرت، کوێخا وێسف لە ترسی ڕۆحی خۆی بۆ کونێك دەگەڕا لێی دەرباز بێ و هاواری دەکرد وەرن ئەمەم لە کۆڵ کەنەوە، نێزە بەر سەرینی کوێخا کەوت و بڵاوی کرد و تێیدا مایەوە، کوردە شێری بەدەستەوە گرتبو هەرچی دەهاتە بەری لەتی دەکرد، تا ئەو هەموو خەڵکەی لێ خڕبوونەوە و برینێکی کاریگەریان لێکرد، بەڵام ئەو وەکو سەگی هار دەستی دەوەشاند، بیست کەس لە هاواڵەکانی ئەم کوردە، لە دەوروپشتی خێوەتی پاشا خۆیان مات کردبوو چاوەڕوانیان دەکرد بۆ ڕزگارکردنی برادەرەکەیان، دەستە و نێزە هاتنە پێشەوە، لەبەر خێوەتی پاشادا چەند سەد کەسێك کۆبوونەوە و کوردەکانیان خستبوە ناو خۆیان، پاش شەڕێکی گەرم و خوێناوی عەسکەرەکان توانیان ئەو بیست کوردە

بکوژن و کەللەکانیان لەبەر خێوەتی پاشا هەڵواسن. خوا ئاگادارە بە درێژایی ئەو گەشت و گەڕانەی بە دنیادا کردومە و چەند ئازا و بە جەرگم دیوە، هێشتا کەس نەگەیوەتە ئەم کوردانە بۆ چاوقایمی و بێ ڕەزایی)). هەروەها دواتر دەڵێ: ئەمانە نانخۆر و پێشمەرگەی تایبەتی خان بوون، دیارە پەیمانیان داوە بەخان و ویژدانی خۆیان کە بەو شێوەیە کۆتایی بەژیانیان بهێنن، کە بێگومان جگەلەوەی دوور نەبووە پاشا لە پلانێکی ئاوهادا بکوژرێ، چونکە ئەولیا دەڵێ: ((کە پاشا بەمەی زانی وازی لە گەڕان بەناو خێوەتەکاندا هێنا و زرێشی لە خۆی نەدەکردەوە[175])).

یەکێك لە پلانەکانی ئەحمەد پاشا، خاوکردنەوەی دەمارگیری کوردەکان بووە بە دواخستنی شەڕەکە، چونکە چەند ڕۆژێك هەر بەو شێوەیە ماونەتەوە و خەریکی کۆکردنەوەی هەواڵ و زانیاری بووە لە بەرەی خان، بۆئەوەی کاتی تایبەتی بۆ دیاری بکات، بەڵام باش زانیویەتی کە ئەو خەڵکەی وەك سوپایەك لە

---

[175] – سیاحەتنامە، لا: ٢٤٧– ٢٤٨.

عەبدال خان کۆبوونەتەوە، هەموویان میوانی خانن و هەر چوار دەوریان گیراوە و ئازووخەش هەر چەندێك بێت ئەگەر ئیدیکەیان بۆ نەیەت تەواو دەبێت[176]، لەبەرئەوە ئەحمەد پاشا سەرەڕای کۆکردنەوەی زانیاری بۆ چۆنیەتی باری دەروونی و سەربازی و ...تاد، بەرەی خان، باش زانیویەتی و گومانی نەبووە لەوەی دواخستنی شەڕەکە بەم شێوەیە کە لە بەرامبەر یەکدا وەستاون، لە سوود و قازانجی سوپای عوسمانییەکانە. چونکە لە یەکی ڕەمەزانەوە کۆبوونەتەوە بۆ شەڕەکە و لە (٢٥)ی ڕەمەزاندا شەڕەکە کۆتایی هاتووە، کە ئەو ماوەیە تاڕادەیەك زۆر بووە بۆ دابینکردنی ئازووخە و پێویستی شەڕ، هەروەك لە چەند شوێنێکدا و پێش دەستپێکی ئاژاوەکە بە فرتوفێڵ چەند دیلێك دەگرن و زانیاری لێ وەردەگرن[177].

---

[176] – چونکە ناوچەی بدلیس شوێنێکی شاخاویی بووە، دەغڵودانی کەمتر لێکراوە و دیارە لە شارەکانی دیکەوە بۆیان هاتووە، بڕوانە: سیاحەتنامە، لا: ١٤٣

[177] – لەلاپەڕە (٢٤٩)دا پاشا بەتایبەتی خەڵات دادەنێت بۆ ئەو کەسەی بتوانێت لەناو بەرەی خان کەسێکی بۆ بهێنێت و زانیاری لێ وەربگرێت، کە

هـەروەها دەربـارەی شـەڕەکە زۆر بـاس و بابـەتی تێدایـە، بـەڵام پێمـان باشـە کـە چـەند قارەمانییـەکی جـەنگاوەرەکانی خـان بگێڕینـەوە کـە ئـەولیا باسـیان دەکات. لە لاپەڕە (٢٥٩)دا کە باس لە کاتی شەڕەکە دەکات دەڵێ: ((کوردەکان خۆیـان گەیانـدە سـەنگەرە قایمەکان و هیوایان خستە سەر هێزی باسکی خۆیان و بە هەموو دڵێکەوە خۆیان بـۆ شـەڕ ساز کـرد، ئـەوانی دەرەوەی ســـەنگەرەکان کـــە زانییـــان عوسمـــانی و وانییەکان ئابلۆقەیان داون، خڕبوونە سەر یەك و وەکـو تـۆپ لێـك ئـاڵان و بــە وێنــەی ســەگی هــار کەوتنــە شاڵاوهێنان، هەردوولا ئەڵڵا ئەڵڵایان دەگوت و لێکتریان دەدا)).

هەروەها لە لاپەڕەی دواتردا دەڵێ: ((بەڵام پیـاو بـە ئینسافەوە بیگێڕێتەوە، سەرکەوتن بە دەسـت خوایـە، قارەمانـەکانی ڕۆژەکـی هـەتا بلێـی ئـازا و بـە جـەرگ بـوون، ئەمانـە کـە زانییـان شـکاون و دەورە دراون، عەســکەرەکانی خـــان لەگـــەڵ فەرمانـــدە و ســـەرەك

وادەکەن و کۆمەڵێك هەواڵ دەربارەی باری دەروونی و ئابووری سـوپاکەی خان وەردەگرن و پاشان بۆ ڕۆژی دوایی شەڕەکە دەست پێدەکەن.

هۆزەکانی (مۆدەکی و سورپایی و ئەوانی دی کفنیان لەبەرکرد و لەگەڵ (موسڵی ئاغای دۆڵی گەندەڵ) شانیان پێکەوە نا و پێشی چەلۆییەکانیان گرت و بەرەودوا هەڵیان بڕین، چل ئاڵای دیکەی خان لەملاو لەولا خڕبوونەوە و هەموو وێکڕا بە دەزرێژی تفەنگ کارێکیان بە عەسکەرەکانمان کرد کە هەرچی کەوتە بەریان یەکی بە ساخی لێ دەرنەچوو و کەلاك وەکو حەسیر لەو سەر بەردانە ڕاخران، بۆ نەگبەتی عەسکەرەکانمان خۆیان هاویشە یەکێك لە سەنگەرە چۆڵەکانی هێزی بدلیس کە ببێتە پەناگایان و پێشی کوردەکانی بدلیس بگرن، کەچی لە قەڵای بدلیسەوە حەوت تۆپیان هاویشتە ئەو سەنگەرە و عەسکەرەکانمانیان وەکو ئاردی ناو دڕکان پەرش و بڵاوکرد و شەڕکەرەکانی خان بێوەی مانەوە)).

دیارە لێرەدا سوپای عوسمانییەکان شکاوە، چونکە لەوێدا کۆتایی پێ هێناوە و بابەتێکی دیکەی نووسیوە بەناوی (ڕاوێژ و تەگبیر)، کە بێگومان هەر لە کاتی شکاندا ئەم کارە دەکرێت، بەڵام ئەولیا دواتر دەڵێ: ((هەموو فەرماندەکان لەیەك جێ کۆبوونەوە بۆ چارە

دۆزینەوە (کوڕە کار لەکار ترازا، شەڕکەرەکانی ئێمە چوون بۆ تالآنی شار و عەسکەرەکانی خانیش خەریکە خۆیان دەگرنەوە، چار چییە؟)). دوای ئەوەی پاشا بەم شکستە دەزانێ، فەرمان دەردەکات کە شێوەی جلوبەرگیان بگۆڕن بۆ ئەوەی لە شەڕکەرەکانی خان بچن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا و جگەلەوەی کە سێ هەزار عەسکەری هەڵبژاردەی کورد و سێ هەزار عەسکەری پاشایی بە فەرماندەی کوێخا وێسف دەگەن و لە هەر چوار لاوە دەژەننە سەنگەرەکانی خان، لێرەدا دیسان ئەولیا دەربارەی ئازایەتی و بوێری کوردەکان دەڵێ: ((هەر ئەوەندەمان زانی کتوپڕ عەسکەرەکانی خان دەستە و شیر لە مەتەرێز دەرپەڕین و وایان هەڵکوتایە سەرمان کە عەسکەرەکانی ئێمە هەر یەکی بە لایەکدا هەڵاتن، پاشان بە هەزار حاڵ توانیمان لەناو بەردان خڕیان بکەینەوە، عەسکەری خان شەڕێکی ئەوەندە ڕۆستەمانەیان کرد کە توانیان بەشی هەرە زۆریان خۆیان ڕزگار بکەن و لەوسەرەوە خۆیان شۆڕ بوونەوە خوارێ و خۆیان گەیاندە ناو قەڵا، ئەم شەڕکەرانە کە ئازوقە و جبەخانەیان نەبوو و زۆربەیان برسی بوون،

پاڵەوانانـــــە دەجـــــەنگان و بـــــەکوژران خۆیـــــان دەحەساندەوە[178])).

لـە ڕاسـتیدا پـاش ئـەم بابەتـە دێتـە سـەر بابـەتێك بەناوی (هەڵاتنی عەبدال خان بۆ ناو هـۆزی مـۆدەکی)، کــە لەوەناچــێت ســوپاکەی خــان شــکابێ، بــەڵکو لەوەدەچێت لـە تـاو تـرس و تـاڵانی خـەڵکی ناوچـەکە خــان هــەڵاتبێت، چــونکە زانیویــەتی کــە دۆڕاو هــەر کوردەکـــانن، ئینجـــا چ کوردەکـــانی بـــدلیس یـــان کوردەکـانی تـر. هەرچـەند لەگـەڵ ئەوەشـدا تـاڵانی خۆیانیان هەر کردووە.

دوای شەڕێکی پڕ لـە پـلان و فێـڵ و فرتـی ئەحمـەد پاشـا و زیرەکـی و بلیمـەتی و وریـایی خـان عەبـدال، داسـتانێکی پـڕ قارەمـانی و قوربـانی و بـەختکردن، (١٠٦٥) کەس لەبـەرەی خـان و لـە بـەرەی ئەحمـەد پاشاش (٩٠٠) کەس، دەکوژرێن[179].

عەبدال خـان پـەنا بـۆ هـۆزی (مـۆدەکی) دەبـات و پاشـتر دەچـێتە چـیاکانی ناوچـەکە لەگـەڵ (٥٠٠٠)

---

[178] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦١– ٢٦٢.
[179] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٩.

تفەنگچی خۆیی و کەمێك لە توانا ئابوورییەکانی. کە دواتر لەسەر داواکاری زانایان و پیاوماقوڵانی شار، کوڕەکەی عەبدال خان (زیادین بەگ) لە شوێنی باوکی دادەنێن و عەبدال خانیش بۆ جارێکی دیکە ناگەڕێتەوە بدلیس[١٨٠]، هەروەك پێشتر باسمان کرد، هەر لە چیاکان دەمێنێتەوە تاکو بە پلانێکی نهێنی دوای چەند ساڵێك لە ئەستەمبوڵ لە سێدارە دەدرێت و تاکو ئێستاش گۆڕەکەی نادیارە.

---

[١٨٠] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٣.

هۆکارەکانی شکستی میرنشینی بدلیس

بێگومـان هۆکارەکـانی شکسـتی میرنشـینی بـدلیس لـەم هاوکێشـەیەدا زۆرن، هەرچـەند لـە خوێندنـەوەی بـاس و بابەتەکانـدا تاڕادەیـەك وەڵامـی ئـەم باسـە دراوەتـەوە، بـەڵام لێـرەدا بـە چـەند خاڵێـك کورتیـان دەکەینەوە و ئاماژەیان پێ دەکەین:

- سوپای عوسمانییەکان لـە هـەموو ڕوویەکـەوە بەهێزتر و تۆکمەتر و فرەتر بووە لە سوپاکەی عەبـدال خان.

- ئەو ترس و تۆقاندنانەی پێشتر باسمان کردن، وایکـردووە کـە هـەموو هێـزە کوردەکـان نـەوێرن بـە ڕاشـکاوی هاوکـاری عەبـدال خـان بکـەن، جگەلـەوەش نەچـۆتە عەقڵیانـەوە کـە عەبـدال خـان ئـەم شـەڕە بباتـەوە، لەبەرئـەوە ناچـاربوون یـان هـەر هاوکـاری

عەبدال خان نەکەن، یان بەنابەدڵی و نیوەناچڵی بیکەن[181].

- عوسمانییەکان، جگە لە هێز و سوپاکەی خۆیان، توانیویانە کۆمەڵێکی زۆریش لە کوردەکان کۆبکەنەوە و بیهێننە بەرەی خۆیان، ئەمە جگە لەوەی لە هێزی عەبدال خانی کەم کردۆتەوە، ئەوانیشی بەهێز کردووە.

- عەبدال خان میرنشینێکی ناوچەیی بچووک بووە، لەبەرامبەردا عوسمانییەکان ئیمپڕاتۆرێک بوون کە بۆ چەند سەدەیەك توانیویانە پارسەنگی سەربازی، سیاسی، ئابووری و کارگێڕی خۆیان ڕابگرن. هەروەك ئاشکرایە کە سەدە و نیوێك پێشتر توانیویانە لە شەڕی چاڵدێراندا سەفەوییەکان بشکێنن، ئەی چۆن ئەم شەڕەی بەرامبەر عەبدال خان، نابەنەوە؟!

- عوسمانییەکان بە پیلان و بەرنامەی تایبەتەوە هاتوون، تەنانەت لەسەرەتادا لە بەرگی (میوان)دا خۆیان ناساندووە، لەبەرامبەردا میرنشینی

[181] – هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد کە هەندێك لە هۆزەکان هەر هیچ جۆرە هاوکارییەکی هێزی بدلیسیان نەکردووە، هەندێکیشیان هێزێکی کەمیان ناردووە.

بدلیس هەرچەند هەستی بەم شەڕانگێزییە کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا ڕەنگە هەر بڕوایان نەکردبێت کە ئەم چارەنووسە چاوەڕێیان دەکات. چونکە خۆئامادەکردن بۆ شەڕێکی ئاوها پێویستی بە دابینکردنی ئازووخە و زەخیرەی خواردن و جەنگ هەیە، کە بەپێی خوێندنەوەی بەسەرهاتی شەڕەکە زۆر لەوە دەچێت هۆکارێکی گەورەی شکستی بدلیس کەمی و ناتەواوی گەنجینەی ئەو دوو پێویستییە گرنگە بوو بێت.

- هێزی عوسمانییەکان دژی شار و میرنشینێك جەنگاون، کە پڕ بووە لە دوکان و کەرەسەی بازرگانی، کە بۆ سەرباز و فەرماندەکان دەستکەوتێکی باش بووە. لە بەرامبەردا بدلیسییەکان جگە لەوەی کە پێویستییان بە تالانی جەنگ و مەرامیان نەبووە، هەروەها تالانی سوپا بۆ ئەوان نە ئەو بایەخەی هەبووە نە بەو شێوەیش بووە کە خۆیانی لەپێناودا بەخت بکەن، چونکە گوزەرانی بدلیسییەکان زۆر لە بارودۆخێکی باشدا بووە.

- مــەودای شــەڕەکە لــە دەوروبــەری شــارەکە بووە، ئەمەش وایکردووە کە ورەی دانیشتوان بلەقێنێ و کار بکاتە سەر جەنگاوەرەکانیش.

دەسکەوتی عوسمانییەکان لەم شەڕەدا

هەروەك گوتمان شەڕەکە بـەلای خانـدا دەکـەوێت و بدلیس دەگیرێت، کۆمەڵێك شکست و زیان و نەهامەتی بۆ خەڵکی ناوچەکە و تەنانەت بـۆ قـەوارەی نەتـەوەیی کـوردیش دەنێتــەوە و چــەندین بەرهــەمی هونــەریی و زانستیی، عەبدال خان و میرنشینی بدلیس دەشێوێنن، هەرزان فرۆش و تـاڵانی دەکـەن. هــەروەها بـەم شـەڕە عوسمانییــەکان و ئەحمــەد پاشــا کۆمــەڵێك ئامــانجی خۆیـان دەپـێکن، کـە هــەوڵ دەدەیـن دەسـکەوتە پـڕ بایەخەکانیان دیاری بکەین:

- گـــــۆڕین و شــــێواندن و پووکاندنـــــەوەی چوارچێوەی قەوارەی سەربازی، ئـابووری و سیاسـییە ناوچـەییەکەی ئـەم میرنشـینەی کـورد، کـە لـە هـەموو بوارەکانـدا پێشـکەوتوو بـووە و بـە هـەموو پێوەرێـك جێگەی مەترسی بووە بۆ عوسمانییـەکان، هـەروەك د.

سەعد بەشیر دەڵێ: ((ئەم شەڕە بووە مایەی ئەوەش کە بتلیس چاوپۆشیی لە چوار هەرێمی دەوڵەمەندی خۆی بکات و زۆربەی سەروەت و سامان و هێزە سەربازییەکەیشی بدۆڕێنێ و لە دەست بدات. ئەمە ئامانجە سەرەکییەکانی ئەم شاڵاوە سەربازییەی عوسمانییەکان بوو[182])).

- سەپاندنەوە و نوێکردنەوەی دەسەڵاتی عوسمانییەکان لە ناوچەکەدا، کە پێویست بووە و ناوە ناوە ئەم کارەیان ئەنجام داوە، بۆ بەگژداچوونەوەی قەوارە کوردییەکان و تۆقاندن و ترساندنی دانیشتوانی ئەو ناوچانەی میرنشینەکەیان توانا و پێگەیەکی دیاریکراوی هەبووە لە بوارەکانی: سەربازی، سیاسی، ئابووری، ڕۆشنبیری و ...تاد. بۆئەوەی بۆ مێژووی دواتر بە ئارامی پلانەکانیان لە کوردستاندا جێبەجێ بکەن و بیخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە.

- بەدەستهێنانی دەسکەوتێکی فرە لە سەروەت و سامانی ئەو میرنشینە دەوڵەمەندە، کە هەوڵ

---

[182] – سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، د. سەعد بەسیر ئەسکەندەر، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانان)، لا: ٨٤.

دەدەین بە وردی تۆماریان بکەین: ئەولیا لەم بارەیەوە دەڵێ: ((پاش تەواوبوونی شەڕەکە عەسکەر وەك گورگی برسی پەلاماری ناوشاریاندا و کەوتنە تالآن و چەپاوی خەڵك). بەڵام مەلا و پیاوماقوڵانی شار دێنە لای پاشا و پێی دەڵێن: ئەی هاوار پاشا دوژمنی تۆ خان بوو، ئەوا هەڵات و ڕۆیی، ئەم خەڵکە بێتاوانە بۆچی ماڵوێران ببن و بکەونە سەر ساجی عەلی!؟) هەرچەند پاشا فەرمانی قەدەغەکردنی ئەم کارە بۆ عەسکەرەکانی دەردەکات و فەرمانی کوشتنی تالآنچییان دەدات، کە لەوێشدا چەند کوردێك بەو فرمانە سەردەبڕدرێن، کە پێشتر عەسکەرەکانی پاشا تالآنێکی زۆریان بردووە و خۆشیان گەیاندۆتەوە چیاکان[١٨٣])). لەکاتێکدا ئەحمەد پاشا ئەم فرمانە دەردەکات کە سوڵتانەکانی عوسمانی و خۆیی و فەرماندەکانی، تالآنکەری یەکەم بوون ئینجا خەڵکەکە دووەم. چونکە هەرچی سەروەت و سامانی عەبدال خان هەیە دەستی بەسەردا دەگیرێت لە لایەن ئەولیا

---

[١٨٣] – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٣– ٢٦٤.

چــەلەبییەوە مــۆر دەکرێــت، دواتــر تــالآن و هــەڕاج دەکرێ[١٨٤].

هەر لە یەکەم هەنگاوی تالآندا و لە وەڵام و مەرج بۆ دانانی (زیادین بـەگ[١٨٥]) کـوڕی خـان، ئەحمـەد پاشـا ئەم دەسکەوتانە مسۆگەر دەکـات: ((بـەڵام ئێـوە کـە داوای دانانی زیادین بەگ دەکەن، دەبێ بزانن کە خـان دوسەد کیسە قەرزی وانی لەسـەرە و چـل هـەزار سـەر مـەڕی بـەگی مـەلازگردی لـە پێدایـە، جـا ئەگـەر ئێـوە دەسـتەبەری دانـەوەی ئـەو قەرزانـە دەبـن، ئـەوا مـن بەگەکەتان خەڵات دەکەم و سەبارەت بەدانانیشی نامە بۆ سوڵتان دەنووسم[١٨٦])).

١٨٤ – سیاحەتنامە، لا: ٢٦٦. ئێمە لەبابەتی دواتردا باسمان لـە هـەڕاجی کتێبخانەکەی عەبدالخان کـردووە، بـەڵام لێرەدا بـاس لـە دەسـکەوتەکانی تری عوسمانییەکان و ئەحمەد پاشا و ئەوانی تر دەکەین.

١٨٥ – لەنامەکەی مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف دەربارەی (زیادین بـەگ) کوڕی عەبدالخان نووسراوە: لەسەر کێلی گۆڕەکەی لە بدلیس نووسراوە کە لە ساڵی (١٠٣١)ی کۆچی دا وەفاتی کردووە. هەروەها بەدرەدینی کوڕی عەبدالخان لە ساڵی (١٠٨٤)ی کۆچی وەفاتی کردووە.

١٨٦ – وەك ئەولیا باسی دەکات، پێشتر کێشـەیەکی مـەڕداری هـەبووە لـە نێوان عەبدالخان و مەلازگردییەکان، بەڵام لە هیچ شوێنێکی تردا باسی ئەو (دووسەد کیسـە)یە نـەکراوە، ئەمـەش بۆخـۆی ڕاوڕووتێکی ئاشـکرایە کـە پاشای عوسمانی کردوویەتی، سەرەڕای ئەوەی دەیان ترسێنێ بەوەی کـە ئەگەر ئامادە نەبن ئەم کارە بکەن، وڵاتەکەیان وەکـو زەمـانی (سـولەیمان

ئینجا دواتر زۆر بە ڕاشکاوی سامانی میری بدلیس بە هی خان لە قەڵەم دەدەن بۆ ئەوەی تالآنی بکەن، چونکە ئاشکرایە کوڕەکەی (زیادین بەگ) لە شوێنەکەی دادەنرێ، ئەی باشە موڵك وماڵی عەبدال خان بۆ تالآن و هەڕاج بکرێ؟! بەڵام دیارە یەکێك لە مەبەستەکانیان ئەم سامانە دەوڵەمەندەی میرنشینەکە بووە، هەرچەند لە یەك دوو شوێندا ئەولیا باس لەوە دەکات کە خەڵکەکە و تەنانەت کوڕەکانی خانیش چاویان پڕ بووە لە گریان و داخ و حەسرەت، بەڵام ناچاربوون بەم کارە ڕازی بن.

ئەولیا بەم شێوەیە باس لە کۆی گشتی دەسکەوت و تالآنەکانی خۆیان دەکات: ((پاشا فەرمانی دا کوێخا وێسف و حەفتا ئاغا و قازی شار لەگەڵم هاتن چوینە ناو قەلآ، مۆرەکانمان شکاند و ئەوەی لێی بوو لە ئێسترانمان بارکرد و هێنامان کۆمەڵ کۆمەڵ لەبەر بارەگادا ڕۆمان کرد (مەبەست لەبارەگای پاشایە)، دیسان کوێخا وێسف و مفتی و مەلای شار و ئاغاکان

خان) دەخاتەوە سەر موڵکی عوسمانی. کە ئەمەش پلان و خواستێکی دیکەی عوسمانییەکان بووە کە ویستوویانە لەم شەڕەدا پێی بگەن. سیاحەتنامە، لا: ٢٧٥– ٢٧٦.

چــوونه ژووری مــاڵی خــان و دەرگــای ژوورەکانیــان کــردەوە و بــە ئاگــاداری زیــادین خــان، خەزێنــە و جبەخانە و شـتومەکەکانیان هێنایـە دەر و لـە (۱٥۰) ئێستریان بارکرد و لەبەر بارەگا وەکو گردێك هـەڵیان دانەوە، ئـەمجا ئاگـاداری فەرمانـدە و عەسـکەرەکان و خەڵك کرا بێن بۆ بەشداربوون لەم هەڕاجەدا[۱۸۷])).

ئینجا لە بابەتێکی تردا بـەناوی (خەزێنـە و سـامانی عەبـدال خـان ئـەوەی کـەمن مـۆرم کردبـوو)، ئـەولیا، زۆربەی شتومەك و کەلوپەلەکانی تۆمارکردووە و بـاس لــە فرۆشــتن و دابەشــکردنی دەکــات، کــە هــەموو شـێوازەکان بـە قـازانج و مەسڵەحەتی عوسمانییـەکان هاتۆتــەوە، لەبەرئــەوەی کــە کەلوپــەلی ســەربازی و نەختینە بـووە، وەك ئـاڵتوون بـۆ خەزێنـەی عوسمـانی گەڕاوەتەوە، ئەوەیش کە فرۆشراوە پارەکەی هـەر بـۆ ئـەوێ گەڕاوەتـەوە، سـەرەڕای ئـەوەش ئەوانـەی وەك دیـاری و تـاڵانی شـەڕیش دەسـکەوتیان بەرکـەوتووە، ئـەوانیش یـان بەشـێك بـوون لـە سـوپای عوسمـانی، یانیش پیاوانی ئـەو دەسـەڵاتە بـوون و وەك پاداشـتێك

---

[۱۸۷] – سیاحەتنامە، لا: ۲۷۷.

بـۆ بەجێگەیانـدنی ئـەم ئەرکـە، پێیـان دراوە. ئێمـە لێـرەدا هـەوڵ دەدەیـن بـە کـورتی دەسـکەوتەکان بنووسینەوە[188]:

. (٣٨٠) پارچە شـیری دەبـان و جەوهـەردار و نقێمکاری گرانبایی بە کالانەوە کە هەموویان لە پـۆڵای شێخانی، مەقراوی، سـەنقوری، ئەسـەدی، جیسـقاوی، داودی، هینـــدی، ئیســـفەهانی، شـــامی، میســـری، ئەستەمبوڵی کۆن، فەڕەنگی و ئەڵمانی، پێك هاتوون.

. سێ سندوقی پڕ لە خەنجـەرە بەناوبانگـەکانی کوردستان، بە کالان و بە ڕۆنی.

. (٢٠٠٠) مەتاڵی حەڵەبی، عەنتابی، میسری، داغسـتانی، دیاربـەکری، لـە ئاسـن دروسـتکراو کـە لـە کاتی شەڕدا گیان دەرباز دەکەن.

. (١٧٠٠) دانە گۆپاڵی بەغدا و بەسـرای سـەر بە بزمار و ڕمبی میسـری لـە چەشـنی غـوری و گـورزی قیستمونی دەسك زیو و پەڕدار.

---

[188] – ئەو زانیارییانەی لێرە بەدواوە دەربارەی هەڕاجکردنەکە بـە کـورتی ئاماژەیـان پێکـراوە لـە لاپـەڕەکانی (٢٨٧، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠) دواتـر وەرگیراوە.

. (٢٠٠) دانە پەروانەی دەرەوە لە دەستکردی کۆمەڵێك وەستای بەناوبانگ.

. (١٠٠٠٠٠) جۆرە خەدەنگ، تیر، نێزە، سەرە ڕمب، کە هەریەکەیان یادگاری وڵاتێك و سەردەمێك بوون. هەزار دانە تیر کە نووکەکانیان بە ژەهر ئاودرابون و کلکەکانیان جقەی شەهێنی لێ بەسترا بو.

. (١٠٠٠) تفەنگی ڕەنگداری تەقە پێنەکراوی دەستکردی فەرەنگ، کە هەر یەکەی یادگاری یەکێك لە کارخانە بەناوبانگەکانی ئەوروپا بوون، جگەلە مازندەرانی، سەبیی، بەلخی، لاچین، یەتم شای ئیسفەهانی، موزەفەر بای خوراسانی، سوندەك خانی بەلخی، ئورجووی میسری، ئوزون عومەری ئەستەمبوڵی، مەمی، عومەری بچووك، محەمەدە درێژ، ...تاد. ئەم جۆرە تفەنگانە بەتایبەتی ڕاسپێردرابوون و وێنەیان لە (هەرسك) و (داسلیجە) و (بازارجك) و ئەستەمبوڵیشدا نەبووە.

. (٣٠٠) پێستی بەور و پڵنگ.

□. (٧٠) تۆپزی نقێمدار، (٢٠٠) تـۆپزی زیـوی پـــەتی، (١٠٠٠) تـــۆپزی ئاســـن، (٢٠٠) قـــوڵنگی فـــەرهادی، (٢٠٠) تـــۆپزی ئاســـن شـــكێن، (٣٠٠) زەمبەلـــەكی یـــایلی، (٨٠) زینـــی زیـــوی هەڵكەنـــدراو، (١٠٠٠) ســـەرزینی ســـورمە و مـــەخموور و چـــۆغە، (٢٠٠) دگـدگی بـە سـورمە. (٢٠٠) لغـاوی شـامی و مـاردینی، (٨٠) پـاڵو و قوشـقونی چـۆغە و سـورمە، (٢٠٠) عەبای شان سورمە.

□□. (٢٠٠) جلەوی زەرد و سپی بـە سـورمەكراو كـە دەسـكردی خـان بـوون. یـەكی بـە یـەك كیسـە فرۆشراون.

□□. (٦٠٠) جـووت ئـاوزنگی ئاسـنی زەركـەف، (٨٠) جووت ڕكێفی زیوی پەتی.

□□. (١٠٠٠) پراچـە لێفـەی دیبـا، زیبـا، شـیب، زێـڕدروو، دارایـی كیمخـوا، سـەرنەك، ئەتلـەس و والا. (٢٠٠٠) ســـەرینی لۆكـــەی شـــیكراوە لـــە پارچـــەی مەخمەر و شتی دی.

□□. (٢٠٠) مـــافوورەی ئاوریشـــمی عەجـــەمی، (٧٠) لبـادی درێـژ و نەخشـكاری ئیسـفەهان، (١٥٠)

بــەڕەی فــەڕەنگی، جــاجمی عــەرەبی، شــەمەدی بایبوردی، قالّیچەی عاشقانە و بەرماڵی میسری، (٧٠) خێوەتی سێ ژووری نۆ ئەستوونی، (٦٠٠) خێـوەتی کوللەدار، (٣٠٠) خێمەی نەخشین، (٦٠٠) خێـوەت و خەرگا، (٣٠٠) وردە چادر.

ئەمانــە ڕۆژی یەکــەم فرۆشــراون. بــۆ ڕۆژی دوایــی (٢٠٠) سـندوقی دیکـەیان هێنـاوە کـە وەك باسـیان دەکات هەمووی کەلوپەلی بە قیمەت و پـڕ بـەها بـوون، لەم (٢٠٠) سندوقە، (١٧) یان پیاوماقوڵانی بـدلیس شایەتی ئەوەدەدەن کە جیازی (خـانم سـولّتان)، واتـە خێزانی عەبدال خان بووە، ئیدی پاشا دەینێرێتەوە بۆ خـانم سـولّتان. دەربـارەی ئـەو (١٨٣) سـندوقەی تـر ئەم زانیارییانە دەچنین:

یەکەم سندوق پڕ بووە لە کـەوا و سـەڵتەی هـەریر و زێڕدرووی نایاب و بەرگی شـاهانەی وا کـە ئـەو خەڵکـە وێکــرا دەمیــان داچــەقاندووە و حەپەســا بــوون. سوخمەی بە گەوهەر، بەردی بە قیمەت نەخشاو، باز و خڕخاڵ و گۆ و گوارە و حەمایەل و تاجی زێڕ و گەوهەر و مرواری لەگـەڵ گەردانـە و پلّپلـەی تـاج و بازیبەنـد و

دوگمە و دۆلاب، (٩٠) کەمەربەندی ئەڵماس و مرواری کە هەر یەکەی خەرجی وڵاتی ڕۆمیان تێچوو بوو، وە ئەم (٩٠) کەمەربەندە هیچی لە هیچی نەدەچوو، (پاشا گوتی ئەمانەش هەڵگرن). (٧٠٠) دەنك یاقووتی سوور و یاقووتی زەرد و یاقووتی شین، (٣٠٠٠) پیرۆزەی نیشانپوری، (٦) مشتووی خەنجەری لە پیرۆزە دروستکراو، (٧) پیاڵەی شەربەتی پیرۆزە، (٧) فنجانی پیرۆزە...

□□. (٧٠) بارە ئێستر قاپ و تەشت و مەنجەڵ و مەسینە و لەگەن و تیان (مەنجەڵی گەورە) و ...تاد، (٨) شەمدانی زیو، (١٠٠) شەمدانی بچووکی ئاگرکردنەوە، (٤٠) مەقەستی زیو، (٨) بخوردانی نقێمدار، (٢٠) گوڵاودانی بلووری و تراشکار.

□□. (٦٠٠) کاسە فەخفووری گرانبایی، (١٠) دەوری بەرقلیان و خواردن و فنجانی چوار گوڵ، کاسە و تەبەقی چینی، (١٥٠) کوپەی بلەمی و خوسرەوانی.

□□. (٤٠) بار مێزەر، (٥) بار مێزەری ڕەنگاوڕەنگی دیکە.

□□. سندوقێکی تەختــەی ســەرووی زۆر زل کــە پــڕ بووە لـە قوماشـی زێـڕدار و شـاڵی و کشـمیر و کوتـاڵی داوی زێڕ تێهەڵکێشراو و هەریر و ئاوریشم.

□□. (٧٠) بوخچەی دیبا و زیرپاف و سرنگ و خارا و پــەردەی قەڵــەمکاری ســەراپەردە و پــەردەی تــۆڕ و دۆشەگەڵەی چنراو.

□□. لــەناو (٧) ســـندوقدا (٧٠) تەختــە کــەوڵی سمۆر و (١٦) کەوڵی سمۆری بەرچۆغەی هەمـەڕەنگ، (٢٠) کەوڵی سنجاوی بـەخوری، (٥٠) کـڵاوی کـەوڵی وشەك، (١١) کەوڵی قاقمی و سپی بەرخۆلە، زیاتر لـە (٢٠٠) کەوڵی شینی عەجەمی بێبەر[١٨٩].

□□. ئەولیا دەڵێ: (ئەو سێ مجرییـەی لـە پێشـەوە باسمان کردن هێنایانەوە، هەرچی گەوهەری تێیدا بـوو بە تەرازوو کێشایان و نووسران و بـە ئەمانـەتی خـوا و پێغەمبەر درانە دەستی پاشا و پاشاش دای بـە هێـزی وان کەلە خەزێنەی قەڵای واندا هەڵگیرێ[١٩٠]).

---

[١٨٩] – یەکێك لەم کەوڵانە کاتی خۆی ئەحمەد پاشا بە دیاری داویـەتی بـە خان، کە یەکێك لە یەنیچەرییەکان بە (١٠٠٠) قروش کڕیویەتەوە.

[١٩٠] – سیاحەتنامە، لا: ٢٩٧.

□□. لەلایەن خانی تازەوە سەبارەت بە تازەکردنەوەی فەرمانڕەواییەکەی، (١٠٠) کیسەی ڕۆمی بۆ سوڵتانی ئەستەمبوڵ و (١٠٠) کیسە بۆ وەزیری گەورە (سەدری ئەعزەم) و هەندێکیش بۆ کاربەدەستانی ئەستەموڵ ڕێکخرا. ئەو (٢٠٠) کیسە زێڕە بە باری بیست وڵاخەوە ڕەوانەی (ئەستەموڵ) کران.[١٩١] هیچ دوور نییە مانەوەیان لە بدلیس وای لە کوڕی خان کردبێت کە ئەو هەموو سامانەیان بداتێ بۆئەوەی بەڵکو دڵ و چاویان تێربێت و ئیتر بڕۆن، چونکە ڕۆژانە مەسرەفێکی زۆریان پێکردوون.

ئەمانە بەشێکن لەدەسکەوتی عوسمانییەکان لەم شەڕەدا، جگەلەوەی ئەولیا لە کۆتایی هەڕاجەکەدا لە لاپەڕە (٢٩٦)دا نووسیویەتی: ((ئێستا ئەگەر من شتە فرۆشراوەکان و ناوی کڕیار و پارەکانیان بنووسم، نووسینەکەم ئەوەندە درێژ دەبێتەوە سەر دێنێتە ژان)).

هەروەها ئەو هەموو مەسروفاتەی کە خەڵك و میرنشینی یەکەم و دووەم (واتە عەبدال خان و زیادین

---

[١٩١] – سیاحەتنامە، لا: ٣٠٠.

بـــەگی کـــوڕی) و خـــانم ســـوڵتانیش بـــۆ ئـــەو هـــەموو ئۆردووەیـــان کـــردووە، چـــونکە چـــەندین ڕۆژ لـــەوێ ماونەتەوە و ڕۆژانە خواردنیان بۆ ڕۆیشتووە.

دەسکەوتەکانی ئەحمەد پاشا

بێگومان لە هەموو لایەکەوە ئەحمەد پاشا براوەی یەکەم بووە، چونکە هەروەك گوتمان کۆمەڵێك دەسکەوتی گەورەی بەدەستهێناوە، کە لە باسەکاندا هەوڵمان داوە باسیان بکەین، بەڵام پێویستە بەوردی کتێبەکە بخوێنینەوە و بزانین سەرەڕای ئەم دەسکەوتە سیاسییانە، ئەحمەد پاشا مایە پووچ بووە و هیچی گیر نەکەوتووە، واتە دەبێ هەر سەرقاڵی خزمەتکردنی عوسمانییەکان بووبێت؟! یان بەپێچەوانەوە دەسکەوتە سیاسییەکانیشی هەر بۆ قازانج و برەوی کەسایەتی و مەنزڵی خۆی بووە؟! لەهەمان کاتدا کۆمەڵێك دەسکەوتی ماددیی باش و گرانبەها و نایابی لەم سەفەرەدا بەدەستهێناوە، (ئەمە جگەلە کرێ و مووچەی تایبەتی خۆی کە لە بەرامبەر ئەم کارەدا وەریگرتووە، چونکە بێگومان لە بەجێگەیاندنی ئەم فرمان و ئەرکەی عوسمانییەکاندا

جگەلــەوەی پلەوپایــەی گــەورەتر بــووە هــەروەها پاداشتی وەرگرتووە).

هــەوڵ دەدەیــن بــە وردی و بــەپێی نووســینەکانی ئەولیا، دەسکەوتەکانی ئەحمەد پاشا لێرەدا کۆیـان بکەینەوە:

- هەر لە میواندارییەکەیدا کە خان بۆ پاشای کردووە، لەگەڵ ماڵئاوایی ئەم دیارییانە وەردەگرێ: سێ کچی نەپووشکوتوو، پێنج غوڵامی موو لێنەهاتوو، دە ئەسپی کەحێلە بە زین و لغاوی گەوهەردار و زنجیری زێڕ، سێ تفەنگیی نقێمداری مازەندەرانی، تەفسیری قازی و بەغەوی و کەشاف و قاموسی ئەلبولدان، بیست بەرگ کتێبی شاهانە، (٣) مافووری ئاوریشمی ئیسفەهان، (٣) لبادی نەخچەوان، (٤٠) شیری ئەڵوەن، (١٠) قەتار وشتر، (١٠) قەتار ئێستر. جگەلەو دیارییانەی کە دراون بە خانم سوڵتان[١٩٢].

[١٩٢] – سیاحەتنامە، لا: ١٤٦.

- پیاوماقوڵان و گەورەکانی وان لە گوندی (قەرەقاسم) بە پاشا گەیشتوون و ئەوەندەیان دیاری بۆ هێناوە باس ناکرێ[193].
- ئەولیا لە لاپەڕە (١٨٨)دا، لە باسی ئاکامی تۆقاندنەکانیان لە ناوچەی واندا دەڵێ: (ئەو شەوە لەلایەن تاوانبار و گوناهکار و ئەو کەسانەی دەیانویست لەسەر فەرمانی میری بمێننەوە، هەشسەد کیسە پارە بۆ پاشا هات).
- دوای ئەوەی لە هەڕاجەکەی سامانی خاندا (١٧) سندوق کە بە بەرچاوی خەڵکەوە هەڵپچڕاون و هەموویان شایەتییان داوە کە ئەمانە جیازی سوڵتان خانم بووە و پاشا بۆی دەنێرێتەوە، ئەویش ئەم دیارییانەی بۆ دەنێرێ: (ئێوارەیەکی درەنگ کە دنیا کەمێك چۆڵ بوو لە لایەن خانمەوە (١٠) بووخچە پڕ لە قوماشی ئاوریشمی بەنرخ و کراس و دەرپێ و (٣) کیسەی پڕ لە بەردی بەنرخ و تاجێکی نقێمدار و (٧) کەوای گەوهەردار بۆ خانمی پاشا و (٤٠) دەنك یاقووت و (١٠٠) دانە لەعلی بەدەخشان و (١٠٠)

---

[193] – سیاحەتنامە، لا: ١٨١.

دانــه پــیرۆزه و (٥٠) دەنـك زوبەرجـەد و (٥٠) دانــه ئەڵماسی دەقیڕاتی و دو مشـتوو خەنجـەری پـیرۆزه و (٦) مجری پڕ له عودی ماوەردی، (٤٠) هۆقه میشکی خوتــەن، (٢٠٠) شـــەمامەی عەنبـــەر، (٣) فنجـانی پیرۆزه و (٣) کاسەی ئاقیق و فنجانێکی زمروت و سێ دەوری سیلانی. جگەلـەوەی: بـۆ خـانمی پاشا لـەناو قوتـوێکی زێـڕی پـەتی دا بازنــه و خڕخـاڵی عـەرەبی نقێمـداری شـێوه خۆراسـانی و شـەش دانـه گـوارەی کەیانی و جقەی هومـا و تەلـەسمێکی نقێمکـار و چـەند شتی دیکه که له نرخاندن نەدەهاتن[١٩٤]. لێـرەدا پاشـا گوتویەتی (چ پێویست بوو خانمی کیژم ئەم دیارییانەم بۆ بنێرێ، من هیچ چاکەیەکم بۆیان نەبووه...)، لێرەدا ئەولیا دەڵێ: (پاشا که دیارییەکانی وەرگرت خـۆی کـڕ کرد؟!) بێگومان سوڵتان خانم ئافرەتێکی وریـا بـووه، زانیویەتی ئەم پاشایه زۆر چاوچنۆکه و بەهیچ تێر و پڕ نابێت، هەروەها تازه خانی لەدەستداوه بـا کوڕەکـانی لەدەست نەچـێت و فیتنـه و شـەڕانگێزی بـۆ ئـەوانیش نەنێتەوه... هەر لەبەرئەوه پاشـا دەڵـێ: ئیشـەڵا دوای

---

[١٩٤] – سیاحەتنامه، لا: ٢٩١– ٢٩٢.

گەڕانەوەم بۆ ئەستەمبولّ لە تۆڵـەی ئەمـەدا وا دەکـەم لەلایەن سولّتانەوە خاسەی باجی موشی بۆ دیار بکـرێ (کە مەبەستی کوڕەکەی خانم سولّتان واتە زیادین بەگ بووە. کەواتە پاشاش لە نیـاز و مەبەسـتی دیارییـەکان گەیشتووە و ویستویەتی بڵێ ئیتر وازتان لێ دێتنم...)

- لـــە داوی دابەشـــکردنی پـــارەی شـــتومەکە هــەڕاجکراوەکان، ئــەولیا دەڵــێ: ((هێزەکـانی وانـیش (٥٠) کیسە هەقی ماندوبوونیان دا بە پاشا[١٩٥])).

- لە کۆتایی پارە بەشکردنەکەدا، ئەولیا دەڵـێ: ((ئەو محەمەد بەگە لەمەوپێش (٥٠) کیسـەی لـەماڵی خـــان تـــالاّن کردبـــو هێنایـــەوە بـــۆ پاشـــا. پـــارەی شـتومەکەکانی دیکـە لـە پاشـا بـەولاوە کـەس لێـی نەپرسینەوە و شتە زۆر گرانەکانیش هەر خـۆی زیـادی دەکرد و لەسەر خۆی دەنووسی و کەس شتی بـەنرخی دەســـت نەکـــەوت، تەنانـــەت منـــیش کـــەس لێـــی نەپرسیم[١٩٦])).

[١٩٥] – سیاحەتنامە، لا: ٢٩٦.
[١٩٦] – سیاحەتنامە، لا: ٢٩٧.

- خـانی تـازەی بدلیسـیش کـە خـەڵکی (٣٠٠) کیسـەیان بـۆ کۆکردۆتـەوە، ئـەویش (١٠٠) کیسـەی داوە بـە ئەحمـەد پاشـا، لەگـەڵ (٥) تەویلـە ئەسـپی سـواری و (١٠) قـەتار ئێسـتر و (١٠) زرێ و (١٠) خـوڵام و (٥) کـەنیز و خێـوەتێکی نەخشـین و (٥٠) شەمامە عەمبەری خاو.

- محەمەد بەگی مەلازگرد، یـەکێك بـوو لەوانـەی خانی تاوانبار کرد بە تالآنی مەڕەکانی، دیارە ئەولیاش بـڕوای بـەوە نـەبووە، چـونکە دەڵـێ: محەمـەد بـەگی مەلازگردیش کـە گوایـا (٤٠٠٠٠) سـەر مـەڕی تـالآن کـراوە، لــە پــارەی هــەڕاجکراوەکان (٦٠) کیســەی دەدرێتـێ. بـەڵام دواتـر ئەوانـەی دوای خـان دەکـەون، (٢٠٦٠٠) سەر مەڕ دەهێننەوە لەگەڵ خۆیان، بـەڵام محەمـەد بـەگی مـەلازگرد مـەڕەکانی ناوێتـەوە...، و دەڵێ: ئەم بیست هەزار سەر مەڕە بۆ پاشـا و گـەردنی ئازابێ...!

- لە داوی ڕۆشـتنیان لـە بـدلیس، زیـادین بـەگی خانی نـوێ لەگەڵیانـدا دەڕوات بەمەبەسـتی ماڵئـاوایی، لـەو کاتـەدا تکـا بـۆ بـەگی هێـزان دەکـات، پاشـاش

تکاکـــەی دەگـــرێ، لەبەرئـــەوە خـــان هـــەر لـــەوێ (١٣٠٠٠) زێـڕ و (٢٠) زرێ و یـەك قـەنتاری زیـوی دەدا بە خەزێنەی پاشا[١٩٧].

کتێبخانەکەی عەبدال خان

بێگومـان گـەلێك لەباسـەکانی پێشـتر، گریمانـەی ئـەوەمان دەدەنـێ کـە عەبـدال خـان کەسـایەتییەکی بلیمەت بووە، بـەڵام لەگـەڵ هـەموو ئـەو باسـانەی کـە پێشـتر باسمـان کـردن، باسـێکی بایەخـدارتر هەیـە، ئـەویش بـواری ڕۆشـنبیری ئـەو شـارەی کوردسـتان (بدلیس)ە، کەلەو سەردەمەدا هـەموو ئـەو چـەمکانەی لـەو سـەرووەختەدا لـەوێ بەرجەسـتەبوون، ئامـاژە و نیشـانەی پێشـکەوتنی بـواری ڕۆشـنبیری کـوردن لـەو ناوچەیەدا، بەتایبەت لەناو توێژی دەسەڵاتداردا.

هەروەك گوتمان عەبـدال خـان نـەوەی شـەرەفخانی بـدلیس بـووە، کـە بەیـەکێك لـە کەڵـە نووسـەر و

---

[١٩٧] – سیاحەتنامە، لا: ٣٠١.

هونەرمەندە بەناوبانگەکانی مێـژووی کـورد دادەنرێـت، بێگومان کتێبەکەشی بە سەرچاوەیەکی دەگمـەن و پـڕ زانیاری لەلایەن زۆربەی مێژوونووسان و ڕۆژهەلاتناسان لەقەڵـــەم دراوە. هـــەروەها کۆمـــەڵێك مەدرەســـە و قوتابخانــەی ئـایینی لــەو شـارەدا هــەبوون، لەهــەمان کاتیشدا گەلێك لە بوارەکانی ئابووری و شارسـتانییەت لە پێشکەوتنی بەردەوامدا بوون، کە ئەمانە هـەموویان گریمانەن بۆ بلیمەتی عەبدال خان، ئەمە سەرەڕای ئەو شەڕەش کە پێیان فرۆشتوە، چونکە ئەویش نیشـانەی مەترسـیی دەسـەلاتی عوسمانییـەکان بـووە لەپێگـەی ئەم میرنشینە کوردە نیمچە سەربەخۆیە و میرەکەی.

لەلایــەکی دیکــەوە ئــەو ســەروەت و سـامانە زۆرەی عەبــدال خـــانیش کـــە ئـــەوا بـــەبێ هـــۆ هـــەڕاج و هەرزانفرۆشیان کردووە، ئەویش بەڵگەیەکی دیکەیە بـۆ ئەوەی کە ئەو شارە خاوەنی فەرهەنگ و شارسـتانی و پێشکەوتنی تایبەتی خۆی بووە، کە ویستویانە لەناوی بەرن.

هەموو ئەو زانیارییانەی لەسـەرەوە باسمـان کـردن، ئەوەمان بۆ دەسەلمێنن کە عەبدال خانی تەمەن (٧٠)

ســـاڵ کەســـێکی زۆر بـــە توانـــا بـــووە و هـــەموو بلیمەتییەکانی خـۆی لەمێـژووی حکـومڕانی خۆیـدا بـۆ بــەدیهێنانی ئــەو ئامانجانــەی ئامـاژەمــان پێکــردن، بەکارهێناوە. جگەلەوەش نەیهێشتووە ئەو ئەرشـیڤ و مێـژووە پـڕ سـەروەرییەی باوبـاپیرانی لـەناو بچـێت، تەنانــەت ویســـتویەتی بەشـــێوەیەکی زۆر ڕێکوپێــك بیانپارێزێ[198].

یەکێك لـەو بـوارە گرنگانـەی کـە لـە سـیاحەتنامەدا بـــەڕوونی دەدرەوشـــێتەوە و بەرجەســـتەی گوتـــە و بۆچوونەکانمان دەکات، کتێبخانە، یان بەواتایـەکی تـر ئـەو ئەرشـیڤە دەوڵەمەنـدە کەلەپوورییـەی کـوردە لـە گشـت بوارەکـانی: ئـەدەب، زانسـت، هونـەر ...تـاد،ی بدلیس و بنەماڵەی عەبدال خان. کە ئەگەر بۆ ڕۆژگاری

[198] – بێگومـان ئـەولیا چـەلەبی لـەکاتی هەڕاجەکـەدا (هەرچـەند زۆریـش مەبەستی نەبووە)، بـەڵام بـاس لـە چۆنییەتی هـەڵگرتنی کەلوپەلـەکان و هەندێك لەو سندوقانە دەکات، کە ئەو شتانەیان تێدا پـارێزراوە. کـە هـەر لـەوە دەچێت عەبدالخان زۆرێکـی وەك میراتـی باوبـاپیران بـۆ مابێتـەوە، ئەوێکیش کە ئەوەندە بلیمەت و وریا و زانا بووە، هیچ دوور نییە بە نیـازی ئەرشـیڤکردن و هـەڵگرتن، ئـەو هـەموو هونـەر و سـامانە کەلەپوورییانـەی پاراستبێت.

ئــەمڕۆ بمایــە، بێگومــان دەبوونــە سەرچــاوەیەکی دەوڵەمەند بۆ فەرهەنگ و مێژوو و هونەری کورد.

هەرچەند هیچ شـتێکی وامـان بـۆ نەماوەتـەوە تـاکو ئەمڕۆ بتـوانین بـەپێی ئـەو پاشماوەیـە گریمانـەکانمان بەتەواوی بسەلمێنین، بەڵام لێرەشدا دیسـان پشـت بـە نووسینەکانی ئەولیا دەبەسـتین و هەڵوێسـتەی لەسـەر دەکەینەوە.

ئـەولیا چـەلەبی نـاوی دەیـان کتێـب دەهێنـێ کـە زۆرێکیان چەند بەرگ و چەند جار نووسراونەتەوە، کـە هەموو ئەو کتێبانەی لەوێدا ناویان هاتووە، بـەناوبانگن و ڕەنگە هەندێکیان تائێستاش لە هـیچ کتێبخانەیەکدا وەگیرنەکەون.

هــەر لێــرەدا پێمــان باشــە بــەپێی ســیاحەتنامەکە، کورتە بیبلیۆگرافیایەك بۆ کتێبخانەکـەی عەبـدال خـان ساز بکەین:

((حەڤـدە بـەرگ قورئـانی نەخشـێنراو و بـۆ شـاهان نووســراوە بــە دەســتخەتی (یــاقووتی موستەعســی)، ئەحمەدی قەرە حەساری، شێخ بایەزیـدی وەلی، شـێخ

قـەرە محەمـەد، عەبـدوڵڵای قرێمـی، خالیـد ئەفەنـدی ئەسکوداری، دەمیرچی حەسەن چەلەبی.

هەزار و سێسەد بەرگ تەفسیر و کتێبی بـە نـرخ کـە لەســەر قاقــەزە باشــەکانی خــەتایی و دیمەشــقی و سەمەرقەندی و ئەحمـەداوایی نووسـرابوونەوە، حـەفتا بــەرگ تەفســیری پــیرۆز وەکــو: ســەبری تەبــەری، دەیلەمی، فەیزوڵڵای هیندی (بێ نوختە– کـە جگـە لـە ئایەتــەکان تەفسیرەکەشــی هیچــی نوختــەی لەســەر نــەبووە)، تەفســیری ئــەبو لەیســی ســەمەرقەندی. تەفسیری شێخ، تەفسیری بەغـەوی، تەفسـیری قـازی، تەفسیری ئەبو سعودی سلێمانی.

هەزار و سێسەد بەرگ کتێبـی حەدیسـی پێغەمبـەر، جگە لە قەدوری و مولتەقا و کەششاف و قەهسـتانی و مەلا جامی.

تەجویــدی بـــە هەڵبەســـت ڕێکخـــراوی شـــاتبی و حەریری.

لـە کتێبـی زمـان قـاموس و ئەختـەری و شـەمعی و لۆغەتی ئیبنو مالیك و چارەپەردەی.

هەزار بەرگ دەسخەتی جۆربەجۆر، لە خەمسەی نیزامی و دیوانی حافز و عورفی گوڵستان و بوستان و نیعمەتوڵڵا و دیوانی مەلا جامی و تەزکەرەتول شوعەرای حەسەن چەلەبی و تەزکەرەی لوتفی و دیوانی سایب و دیوانی باقی و دیوانی نەفعی و دیوانی نیساری و دیوانی ئەنوەری و دیوانی خاقانی و گەلێکی دی لە کتێبی نەخشاو و ڕازاوە.

دووسەد و شێست پارچە بەیاز، کە هەر تاقە لاپەڕەیێکی سەد قروشی دێنا. دەسخەتی خۆشنووسە کۆنەکان (ئەو بەیازانە هەندێکیان شەشسەد پەڕە بوو کە هەمووی دەسخەتی سەردەمی سوڵتان بایەزید و هی وەکو شێخ ئەحمەدی قەرە حەساری، بەکری، عەبدوڵڵای قرێمی، حەسەن چەلەبی ئوسکوداری و حەسەن چەلەبی قەرە حەساری و خالید ئەفەندی و حوسێن ئەفەندی و وێسف ئەفەندی و قەرە عەلی چەلەبی و مەنتیقی چەلەبی و دەروێش عەلی و سویۆڵچی زادە و حوکمی زادە و تەکنەچی زادە (یەکی ٥– ١٠ دەستخەتیانی تێدایە). بۆ خەتی دیوانیش تاجر زادەی دۆستی یێڵدرم خان، جندەرەچی زادە،

ئۆقچـــی زادە، گـــولابی زادە و ئەحمـــەد چـــەلەبی نووســـیویانەتەوە). (لێـــرەدا دەچـــێتە ســـەر باســـی دەستنووسی خۆشنووسەکان و خۆشنووسی: سـیاقی، کوفی، تەعلیق، ...تاد).[199]))

هەروەها لە لاپەڕە (٢٧٨) ناوی شانامە و گوڵستان و شەرەفنامەش دەهێنێ کە بە چەند جۆر ڕەنگ خـەت نووسراونەتەوە.

((فتوحاتی مەکییە– دانانی شێخ محێدین عـەرەبی، فسوسـی محێـدینی عـەرەبی، لێکدانـەوەی فسـوس– دانـانی سـاری عەبـدوڵڵا ئەفەنـدی بـە خـەتی خـۆی، فتوحـاتی مەکییـــە– دانـــانی قوتبـــەدبن حەنـــەفی، فەتحنامەی میسر بـە دەسـتی سـوڵتان سـەلیم خـان– دانانی کاتب وێسف خان، میلەل و نیحەل– دانانی نوح ئەفەندی، مـەناقیبی شـێخ ئـەبو ئیسـحاقی کـازرونی– دانانی شەوقی ئەفەندی، سەعادەتنامە– دانانی عاشق پاشـا، مەناسـیکول حـەج– دانـانی سـینان ئەفەنـدی، مـــەناقیبی ئـــەولیا– دانـــانی شـــێخ دەدە مەقســـوودی ئەخلاتی، مێـژووی خنـوتی مەقدیسـی، مێـژووی سـاڵح

---

[199] – سیاحەتنامە، لا: ٢٧٨– ٢٨١.

ئەفەندی، مێـژووی جـامیعول حیکایـات، مێـژووی مـیر خواند، لۆغەتی لامیعـی، شـەرتەکانی نوێـژ بـە شـیعر- هی شێخ شەمسەدینی فەناری، تەرجەمەی پەندنامـەی شـێخ فەریـدەدینی عـەتار- لەلایـەن ئـەمیر چـەلەبی پیـاوی بایەزیـد خـان، جەریـدەتول عـەجایب، مێـژووی میرئاتی کائینات، مێژووی تەبەری، قانوونامەی لوتفی پاشـا، مێـژووی خـەزاکانی سـوڵتان مـورادی چـوارەم، مێـژووی پەچـەوی، نامیلکـەی عەقایـدی کـەمال پاشـا زادە- بەلێکدانـــەوەی قوســـونی زادە، تەرجەمـــەی میرئــاتی کائینــات لــە لایــەن فــەنایی تــەرەبزوونی، تەقویمول بولدان- دانانی عاشق چـەلەبی تـەرەبزونی، سوحبەتول ئـەبکار لـە وەڵامـی سـەبحەتول ئـەبراردا- دانانی عەتایی چەلەبی، زەیلی شەقایق- دانانی نەوعی زادە عەتایی چەلەبی، مێـژووی سـوککەزی کـە هـەموو خـەزاکانی سـەلیم خـانی داگیرکـەری میسـری تێدایـە، مێـژووی میسـر- دانـانی شـەهاب چـەلەبی، حوسـنول موحازەرە یا مێـژووی شـێخی سیوتی کـە لـە زەمـانی بابـە ئادەمـەوە تـا سـەردەمی عـەمری کـوڕی عـاس، فتوحاتی میسر- دانانی ئیبن عەبدول حـەلیم، فـەزایلی

میسـر– دانـانی ئـەبی عـەمری کەنـدی، کتێبـی ئـیبن دولاق، کتێبی مەلەکان، خوتەتی خوزاعی، کتێبی ئیبن ئەلئەسیر، کتێبی ئیقازول موتەفەززیل، کتێبـی ئیقـاول غافیل– دانانی تاجدین محەمەد کوڕی عەبدوڵلا، کتێبی ئەلمەسـالیك– دانـانی ئـیبن فـەزوڵلا، کتێبـی ئـیبن ئەلموختەسـەر– دانـانی شـێخ نەسـرەدینی کرمـانی، مەناهیجول فیکر، مەناهیجول عیبەر، عینوانول سـیەر، باسـی پێغەمبـەر– دانـانی نـوح ئەفەنـدی، باسـی پێغەمبـەر– دانـانی وەیـس ئەفەنـدی، واقیعەنامـەی وەیس ئەفەندی، عـەنوان سـەواب– دانـانی محەمـەدی کـوڕی عەبدولمـەلیکی هەمـەدانی، تـاریخول سـەحابە، ئەلتەجرید فی ئەلسەحابە– دانانی زەهەبی، ئەلئیسابە فی مەعریفەتل سـەحابە، ریجـالول کوتـوب ئەلعەشـری حوسێنی، تەبەقاتول حوەففـازی زەهـەبی، تەبـەقاتول شـافیعییەی ئیبنـول سـوبوکی، تەبـەقاتول مالیکییـەی ئیبنو فەرجون، تەبەقاتی شەعرانی، میزانی شـەعرانی، تەبـــەقاتول حەنەفییـــەی ئیبنـــو دوقمـــاق، میرئـــات لیزەمـان– دانـانی سـەبتی کـەوڕی جـۆزی، ئەلبیدایـە وەلنیهایەی ئیبنو کەسیر، کتێبی ئەلسوکەردانی ئیبنـو

حیجلــه، ئەلســەجعول هــەزیل فــی ئەوســافیل نیــل، مێژووی غابن، سیمارول ئەوراق– ئیبنـو حوجـه، قـازی خــان، بەزازیــە، تاتــار خانیــە، کەششــاف، ســن داود، دەدە جـــەنگی، عەقایـــدی بەکـــەوی، محەمەدییـــە، جامیعول کەبیر، جامیعول سەغیر، ئـەنوارول عاشـقین، توحفەتول ئەبرار، کلیله و دیمنه[٢٠٠])).

دەربـارەی دەستنووسـەکانی عەبـدال خـان، ئـەولیا دەڵــێ: ((جگەلەمانــە حــەفتا و شــەش بــەرگ کتێبــی فارســی و عــەرەبی و تــورکی لــە دانــانی عەبــدال خــان خۆی، لەگەڵ سەد و پێنج پارچە نامیلکەی جۆربـەجۆر کـە زۆربــەیانی بــەزمانی فارســی نووســیبوو. دووســەد بەرگ ئەتڵەس مینۆر و جوگرافی و پاپامۆنتە و کتێبـی هەیئەت و حیکمـەت، بـە چـاپی فـەڕەنگ، هـەر کـەس دەیان بینێ هـۆش لەسـەریا نامێنـێ، چـەند نەخشـەی ڕەنگـــاوڕەنگی دنیـــای کـــۆن و نـــوێ، کـــە ســـەری تەماشاکەریان دەسوڕاند، هەر جۆرە گیا و ڕووەکێك بۆ پزیشکان پێویست بێ. وێنـەی هـەموو ئەنـدامی لەشـی ئــادەمیزاد کــە هــیچ تەماشــاکەرێك لەگــەڵ ئەنــدامی

---

٢٠٠ – سیاحەتنامە، لا: ٢٨٢– ٢٨٤.

ڕاستەقینەدا لێکیان ناکاتەوە و لە فەرەنگ چاپکراون. دووسەد دانە وێنە و نیگاری سەرسوڕهێنەر بە قەڵـەمی عەجەم و فەڕەنگ کێشـراون و هـەر یەکـەیان نموونـەی جادووکارییـە، یـەك لەوانـە نیگـاری شـەڕی نێـوان دوو دەستە کەشتی شەڕەکەر بوو کە بە پوختەیی لە کاری جادوگـــەر دەچـــێ و پێتوایـــە ئـــەوە زینـــدوون و لەبەرچـاوتن. دەسـکردی هونـەرکارە بەناوبانگـەکانی جیهـانی وەکـو: (شـاقولی، وەلی جـان، شەمسـی خـان، مالیك، ئەرژەنگ، ئاغا ڕەزا، محەمەد ڕەزا، بـەهزاد)یان تێدا بوو کە چاوی تەماشاکەریان ئەبڵەق دەکرد و پیاو لـە تەماشـاکردنیان تێـر نـەدەبوو، ئەسـپێك و فیلێکـی جـادوویی کێشـرابو کـە بەڕاسـتی جادویـان کردبـوو. وێنــەی بێهاوتــای ســەر قومــاش لــە دەســکردەکانی (ئاغاجـان) و (تەقیـەدینی بـەلخی) یـان لـەناودا بـوو، قەڵەمکاری ڕیزوان بەگی میریش کە یەکەمی زەمانە.

بەڵێ هەزاران بەرهەمی هونـەرکارە بـەرزەکانی دنیـا لێرەدا خرابوە هەڕاجـەوە و ئـەو کـوردە هەمەڕەنگـە و ئـەو جرۆجانەوەرانـە و ئـەو خەڵکـەی هینـی خـۆیی و گێـزەر لێـك ناکاتـەوە، ئـەم وێنانـەیان دەستاودەست

دەگێڕا و لەم خێوەتەوە دەیان بردە خێوەتێکی دیکە و بێ قەدر ئەمدیوەودیویان دەکردن تا والی لێ دەهات بە شڕ و ژاکاوی دەدرایەوە دەستی دەلاڵەکە))[٢٠١].

لەکاتێکدا هیچ جۆرە بواردنێك نەکراوە بۆ لەناوبردنی کتێبەکانی کتێبخانەکەی عەبدال خان، چونکە تەنانەت کتێبە پیرۆزەکانی وەك قورئان و تەفسیرەکانیش هەڕاج و هەرزانفرۆش کراون

لە کۆتایی ئەم بابەتەدا دەڵێ: ((ئەم تۆمارانە ئەوەندە هەرزان فرۆش کران، کە پارەکە بایی یەك نوختەیان نەبوو))[٢٠٢]. بێگومان ئەوان یەکێك لە ئامانجەکانیان لەناوبردنی ئەو پێگە ڕۆشنبیری و هونەرییەی کورد بووە، ئەگەرنا هەروەك ئەولیا باسی دەکات پارەی هەڕاجکردنی ئەو کتێبانە لە ئاستی یەك نوختەیاندا نەبووە، کەواتە ئەگەر ئەو کتێبانە هەڵگیرابان وەك سامان و پارە و ئاڵتوون و نەختینەکانی دیکەی بدلیس، یان نێردرابان بۆ

---

[٢٠١] – سیاحەتنامە، لا: ٢٨٤– ٢٨٥.

[٢٠٢] – سیاحەتنامە، لا: ١١٨.

ئەستەمبوڵ، بە هەموو لایەکەوە ئاکامەکەی لە دژی عوسمانییەکان دەهاتەوە:

- هەڵگرتن و ناردنەوەی بۆ ئەستەمبوڵ، واتە پاراستن و ئەرشیڤکردنیان بۆ نەوەکانی داهاتوو، کە بێگومان ئەوان ئامادەی هیچ جۆرە مافێکی کورد نەبوون ئیدی چۆن بەرهەمی گەلێکی وەك کورد هەڵدەگرن. (ئەم هەویرە فرەتر ئاو دەکێشێ).
- ئەگەر ئەو کتێبانە بگەیشتنایەتە ئەستەمبوڵ، ڕەنگە لەناو توێژی هەندێك لە زانایانی ئەو کاتەی جیهانی ئیسلامی، ڕەنگدانەوە و دەنگدانەوەی گەورەی بدایەتەوە و لە ئاکامدا هەندێك لە زانایان کەمێك لە ڕاستییەکانیان بۆ دەرکەوتایە.
- گریمانەیەکی دیکەش هەیە، ڕەنگە دەسەڵاتدارانی ئەستەمبوڵیش بەتەواوی ئاگاداری ڕەوشی کوردستان بە گشتی و بدلیس بەتایبەتی نەبوو بن، ئەو کات ناردنەوەی ئەو ئەرشیڤە، ڕەنگە کێشەی بۆ کەسایەتی (ئەحمەد پاشا) بنایەتەوە، کە کەسێکی وەك عەبدال خان ئەوەندە نووسەر و زانا و دانا بووبێت، چۆن شەڕت پێ فرۆشتووە، یان چۆن

ئەحمەد پاشا ئەو کاتە ئەیتوانی پاساو بۆ بوختانەکانی بە عەبدال خان بهێنێتەوە؟!

بەهەرحاڵ، لەسەرو هەموو ئەمانەوە، ئەوەی کە لە گشت ئەو نەهامەتییە گەورەیەی مێژووی کورد و کەسایەتی عەبدال خان بایەخدار ترە، ئەوەیە کە کۆمەڵێك کتێب لە دانان و نووسینی عەبدال خان خۆی بوون، بەڵام ئەولیا چەلەبی ناوی هیچ یەکێك لەو دەسنووسانەی نەنووسیوە، کە دەبوایە بە پێچەوانەوە ئەم کارە بکات، واتە وەك ناوی ئەو هەموو کتێبەی تۆمار کردووە، دەبوایە ناوی هەندێك لە دەسنووسەکانی عەبدال خان بنووسێ، ئەمەش یەکێکی دیکەیە لەو کارانەی دەبوایە ئەولیا چەلەبی بیکات و نەیکردووە؟! چونکە ناوی ئەو کتێبانەی هێناونی، کتێبی نووسراوە بوون و ڕەنگە ئەو کات هەندێکیان یان زۆربەیان لە کتێبخانەی هەندێ لە مزگەوت و قوتابخانە ئاینییەکانی کوردستاندا هەبووبن، بەڵام بێگومان ئەو دەسنووسانە تەنیا لای عەبدال خان بوون، کە ئەگەر لەم کارەساتە ڕزگاریان ببوایە، ئەوا بەشێوەیەك لە شێوەکان، دەگەیشتنە

ڕۆژێکی وەك ئەمڕۆ و سەرەداوی زانست و کەسایەتی عەبدال خان بەم شێوەیە ون نەدەبوو.

، هەروەها ئەولیا باسی کۆمەڵێك بەرهەمی هونەری دەکات، وەك وێنە و ئەتڵەس و نەخشە و ...تاد، کە نادیارن ئەو تابلۆ هونەرییانە هی کێن و کێ کێشاونی؟! کە بەبڕوای من زۆرێك لەو بەرهەمانە نەخشی دەستی عەبدال خان بوون، هەروەك مامۆستا عەبدولڕەقیب لەم بارەیەوە دەڵێ: ((ئێمە ئەگەر بەرهەمی هونەریی عەبدال خانی کوڕی زیائەدینی کوڕی شەرەفخانی مێژوونووسمان دەست بکەوتایە، ئەوا گەنجینەیەکی دیکەی هونەریی وێنەکێشیی کوردیمان زیندوو دەکردەوە. عەبدال خانی میری کورد بە وێنەکێشێکی کورد دەژمێردرێت، چونکە دەسەڵاتێکی باڵای لەو هونەرەدا هەبووە[٢٠٣])).

لەڕاستیدا هونەری وێنەکێشان لەناوچەی بدلیس و نێو بنەماڵەی خاندا، بابەتێکی بایەخدارە و جێگەی لێکۆڵینەوەیە، چونکە عەبدال خان نەوەی شەرەفخان

---

[٢٠٣] – سەرچاوەی پێشوو، لا: ١٤.

بــووه، کـــه شـــەرەفخانیش بەهرەمەنـــدێکی دیکـــەی وێنەکێشان بووە[٢٠٤].

هــەر دەربــارەی عەبــدال خــان و کتێبخانەکــەی، د. شەمســی محەمــەد ئیســکەندەر دەڵــێ: ((ئــەم مــیرە کتێبخانەیــەکی زۆر گــەورە و نایــابی هــەبووە و بەشــی زۆری کتێبەکانی دەستنووسی خۆی بوون. هــەر لەبــەر ئەمەیە کــە (تــاڤێرنیێ)ی ئاشــقە کتێــب، وا پــێ دەچــێ چــەند کتێبێکــی لــە کوردســتانەوە بــە دانســقە و وەك شتی ئەنتیکە و کەم یاب بۆ ئەورووپا بردبێ))[٢٠٥].

دەربــارەی ئاکــامی کتێبخانەکــەی عەبــدال خــانی بدلیس، بەپێی لێکۆڵینــەوە و ســاغکردنەوەکان، تــەنیا چارەنووسی سێ کتێبی دیــارە کــە (منــافع الحیــوان)ی (عەبــدوڵڵای بــەنی جوبرائیــل بــەنی بەختیشــوع)ی پزیشــکی دەوڵــەتی دۆســتەکی و (الجــامع بــین العلــم و العمــل فی صــناعە الحیــل)ی (ئیســماعیل ئــیبن ڕەزازی

---

[٢٠٤] – بڕوانە تابلۆکانی شەرەفنامە، عەبدولڕەقیب یوسف، چاپی سێیەم، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٥، چ (شڤان).

[٢٠٥] – مێــژووی کــورد لـــە ســـەدەی شـــازدەهەمدا، وەگێڕانـــی لـــە ئازەربایجانییــەوە: شــوکور مســتەفا، چــاپی یەکــەم، هــەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتی ڕۆشنبیری)، لا: ١٦.

ئەلجـەزیری) و دەستنووسـێکی (شـەرەفنامە) بـووە. کتێبی یەکەمیان لە کتێبخانەی (مۆرغان)ە لە نیویـۆرک لە ژێر ژمـارە (M500). کتێبـی دووەم لەلایـەن (هـل دۆنالـد)ەوە وەرگێڕدراوەتـە سـەر زمـانی ئینگلیـزی و دەیـان توێژینـەوەی زانسـتی لەسـەر کـراوە، نزیکـەی (١٦) دانە دەسنووسی ئەم کتێبـە لـە جیهانـدا هەیـە، کـە هەنـدێکیان (٤٠٠) وێنـەی دەسـکردی تێدایـە، یەکێکیان لە کتێبخانەی (تۆپ قـاپو)ە لـە ئەستەمبول لە ژێر ژمـارەی (٣٤٧٢). دەربـارەی کتێبـی سـێیەم، دەسنووسـێکی وێنـەداری شـەرەفنامەیە کـە (٢٠) تـابلۆی ڕەنگینـی نایـاب و کەموێنـەی تێدایـە، کـە لـە کتێبخانــەی (بودلیــان)ە لــە زانکــۆی (ئۆکســفۆرد)ی بــەریتانی و دانەیــەکی وێنەگیراویشــی لای مامۆســتا عەبدولڕەقیب یوسف هەیە[٢٠٦]. لەکاتێکدا ئـەم (سـێ) کتێبـەی سـاغ بۆتـەوە و مـۆری کتێبخانەکـەی عەبـدال

---

[٢٠٦] – بڕوانە: ڕووپاك غەفوور سەعید، مێژووی کتێبخانـەکانی کوردسـتان، بـە بەڵگـەی دەسنووسـەوە، گۆڤـاری دژنبشـت، ژمـارە (٤)، وەزارەتـی ڕۆشـنبیری، سـلێمانی، ٢٠٠٧، لا: ١٧٧– ٢١٦. هـەروەها کتێبـی: تابلۆکانی شەرەفنامە، سەرچاوەی پێشوو.

خانی پێوەیە، هیچیان لە ناونووسی ئەولیادا ناویان نەهاتووە؟!

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە

بێگومان هیچ کاتێك مرۆڤ ناتوانێت وەك پێویست و بەتەواوی ئەو کارە ئەنجام بدات کە لەگەڵ خواستی خۆیدا هاوسەنگ دەبێتەوە، هەرچەند زۆرێکمان لە کاری خۆمان ئاسوودەین، کە ئەوە ناگەیەنێ توانیبێتمان مافی تەواوی ئەو ئەرکەمان بەخشیبێت، بەڵام هەر چۆنێك بێت گرنگ هەوڵدان و کارکردنە.

لە کۆتاییدا، دەتوانین بە چەند خاڵێك ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە، بخینەڕوو:

□- گەلی کورد تاکو ئێستاش نەیتوانیوە وەك پێویست ببێتە خاوەنی ئەرشیف و دۆکۆمێنتی مێژوویی و فەرهەنگیی خۆی، لە پێناو جێبەجێکردنی زۆربەی بوارە ئەدەبی و هونەریی و کەلەپوورییەکان. هەروەك دەبینین کەسایەتییەکی وەك عەبدال خان، تاکو ئێستا لە هیچ یەکێك لەو بوارانەی تێیدا بلیمەت و بەتوانا بووە، باس نەکراوە، هەروەها سەرچاوەش بۆ لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەم کەسایەتییە کەم و

دەگمەنە، ئەگەر کتێبێکی وەك (سیاحەتنامە) نەبوایە ڕەنگە بەتەواوی ناوی لە مێژوودا کوێر ببوایەتەوە.

- کتێبی (سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی)، ناوەڕۆکێکی سەرنجڕاکێش و کۆمەڵێك بابەتی پڕ بایەخی هەمەجۆرەی تێدایە، کە پێویستە زۆرینەی تاکی کوردیی بیخوێنێتەوە، بەتایبەت چین و توێژی ڕۆشنبیران. لەهەمان کاتدا سەرچاوەیەکی پڕ بایەخە بۆ خوێندەوە و تاووتوێکردنی مێژووی کورد لەسەدەی حەڤدەدا.

- ئەولیا چەلەبی لە گەشتەکەیدا، بێلایەن و تەنیا گەشتیار نەبووە، بەڵکو ئەمیش فەرمانبەرێکی عوسمانییەکان بووە، ئەم سەفەرەشی بەمەبەستی گەڕان نەکردووە و بەکاری فەرمی عوسمانییەکان، لە تەك ئەحمەد پاشای هاوڕێی دا بووە، ئەمە لەکاتێکدا ئەولیا خۆی وا ناڵێ.

- میر عەبدال خان، یان خانی بدلیس، کەسایەتییەکی هێندە بەهرەمەند و زیرەك و بلیمەت بووە، کە دوژمن لە ئاستیدا لاڵ بووە و نەیوانیوە لە

بەرامبەر ئەو دەریای زانیاری و هونەر و فەلسەفەیەدا، بێدەنگ بێ.

- دوژمنانی کورد، بەهەموو شێوە و شێوازێك، هەوڵیانداوە قەوارە سیاسییە کوردییەکان لەناوبەرن و لەسەر تۆماری مێژوو بیان سڕنەوە، کە یەکێك لەوانە دەسەڵاتی بدلیس بووە.

- کورد ئەگەر لەنەتەوەکانی دیکە فرەتر خاوەنی شارستانیی و پێشکەوتن و کایە ڕۆشنبیرییەکان نەبووبێت، هەرگیز لەوان کەمتر نەبوە.

- هەندێك لە میرە کوردەکان ڕەخنەی قورسیان لێ دەگیرێ دەربارەی شێوازی مامەڵەکردنیان لەگەڵ بارودۆخە سیاسییەکاندا، بەڵام ڕەنگە عەبدال خان شتێکی نەهێشتبێتەوە کە ئێمە بمانەوێ ڕەخنەی لێبگرین و بڵێین دەبوایە ئاوا یان ئاوهای بکردایە. هەروەك دەبینین زۆر بە ژیرانە و بە وریایی چاودێری بارودۆخەکەی کردووە، زۆر شێواز و ڕێوشوێنی گرتۆتەبەر لە پێناو ڕوونەدانی ئەم جەنگەدا.

- لەو سەردەمەداو لەگەڵ ئەوەی پێکهاتەی شاری بدلیس لە موسڵمان و ئەرمەنی و مەسحیی و

ئێزدی پێك هاتووە، بەڵام هیچ کێشـەیەکیان نـەبووە و زۆر بە ڕێکوپێکی پێکەوە ژیاون.

پێشنیار و ڕاسپاردە

. گـەڕان بـۆ دۆزینـەوەی بەرهەمـەکانی عەبـدال خـان لـە نێـو ئەرشـیڤی دەوڵـەتانی وەك: تورکیـا، بەریتانیا، فەڕەنسا، ئەڵمانیا و ڕووسیا.

. هەوڵدان بۆ کۆکردنەوەی فۆلکلۆری تایبەت بە کارەسات و کەسایەتی عەبدال خان.

. هەوڵدان و گەڕان بەشوێن ئەو بەرهەمانەی کـە مـۆری عەبـدال خانیـان پێـوە بـووە، کـە ڕەنگـە لـە مۆزەخانەی شارەکانی وەك: بدلیس، یان هەر شارێکی بـاکووری کوردسـتان، هـەروەها مۆزەخانـەی میللـی تورکیادا وەگیر بکەون.

. هـــەوڵ بـــدرێ جـــارێکی دیکـــە کتێبـــی سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی وەربگێڕدرێتەوە بۆ سـەر زمانی کوردی، کە بێگومان ئەوکات پێویسـتە چـاپێکی بـــاوەڕپێکراوتر بدۆزرێتـــەوە، یـــان هـــیچ نـــەبێ وەرگێڕانەکەی مامۆستا سەعید ناکام چاپ بکرێتەوە و

ڕیكلامی پێویستی بۆ بكرێ بۆ ئـەوەی ڕێژەیـەكی فـرە له خوێنەران پێی ئاشنا بن.

. پێویستە دەزگایەكی ڕۆشنبیری لەكوردستاندا بانگەشـە بكـات بـۆ دارشـتنەوەی كتێبـی سـیاحەتنامە لەچوارچـێوەی چـیرۆك یـان ڕۆمـانێكی سـیناریۆ بـۆ نووسراو و هەوڵ بدرێ بكرێت بە فیلمێكـی سـینەمایی، یـان ئـەو ڕۆمانـەی (حەیـدەر عیشـق) نووسـیویەتی بخوێندرێتـەوە و ئەگـەر بكـرێ بـۆ ئـەو مەبەسـتە بەكاربهێنرێ.

سەرچاوەکان

. ئـەوليا چـەلەبی، کـورد لـە مێـژووی دراوسـێکانيدا (سـياحەتنامەکەی ئـەوليا چـەلەبی)، و: سـەعيد ناکـام، لـە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانياری کورد، چ (کۆڕ)، بەغدا، ١٩٧٩.

. جاسمێ جەليل، عەمەرێ جەلالی (داستان)، گۆڕينی: د. عيزەدين مستەفا ڕەسوڵ، وەزارەتی ڕۆشنبيری، ١٩٨٢، چ (الأديب)، بەغدا.

. د. شەمسی محەمـەد ئيسکەندەر، مێـژووی کورد لـە سەدەی شازدەهەمدا، وەرگێڕانی لە ئازەربايجانييـەوە: شـوکور مسـتەفا، چـاپی يەکـەم، هــەولێر، ١٩٩٨، چ (وەزارەتـی ڕۆشنبيری).

. بـوار نـورەدين، کێشـەکانی کتێـب لـە کوردسـتاندا، گۆڤـاری هــەنار، ژمـارە (١٢)، سـلێمانی، خانــەی چـاپ و بڵاوکردنەوە، ٢٠٠٧.

. بنکـەی گەلاوێـژ، گۆڤـاری گەلاوێـژ، ژمـارە (١٠)، سلێمانی،ساڵی (١٩٩٨)، چ (؟).

. د. فــەرهاد پيربــاڵ، کــورد لــە ديــدی ڕۆژهەڵاتناسـەکانەوە، لــە بڵاوکراوەکـانی دەزگـای ئـاراس، هەولێر، چ (وەزارەتی پەروەردە)، ٢٠٠٦.

□. کرۆنۆلۆژیای کوردستان– ٦٢٥ پ. م – ١٩٣٢ د. فەرهاد پیربالّ، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان، ٢٠٠٧، هەولێر، چ (هاوسەر).
□. مستەفا نەریمان، ببلیۆگرافیای دووسەد ساڵەی کتێبی کوردی ١٧٨٧– ١٩٨٦، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٨، چ (الزمان).
□. بوار نورەدین، بیبلیۆگرافیای کتێبی فۆلکلۆریی کوردیی، ١٨٦٠– ٢٠٠٤، پرۆژەی کتێبخانەی ئینستیتیوتی کەلەپوری کورد، پێشەکیی و پێداچوونەوە: پرۆفیسۆر عیزەدین مستەفا ڕەسولّ، ٢٠٠٤، سلێمانی، چ (شڤان).
□□. ئۆردیخانی جەلیل، سترانێ زارگۆتنا کوردایە تاریقییێ، شوکور موستەفا و ئەنوەر قادر محەمەد هێناویانەتە سەر ڕێنووسی کوردیی ئەمڕۆ و فەرهەنگیان بۆ کردووە، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، چ (کۆڕ)، بەغدا، ١٩٧٨ .
□□. کامیران درباس هروری و شڤان شوکری هروری، سترانێن گەلێری، سترانێن ل سەر شەڕێن کورد و داگیرکەران هاتینە گۆتن، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای سپیرێز، ٢٠٠٥، چ (وەزارەتی پەروەردە)، هەولێر.
□□. فەزلەدین نێروەیی، شەهیان، سەرهاتێت شەهیان و گۆڤەند و هۆزانێن فولکلوری ل دەڤەرا هەکاری، پشکا ئێکی و دوویێ، چاپی یەکەم لە چ (زاخۆ)، زاخۆ، ٢٠٠٢.

□□. محەمەد عەلی قەرەداغی، کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغداد، ١٩٨٢، چ (دار الحریه).

□□. سایتی (türk tarihi) وەرگیراوە.

□□. سایتی (www.ykykultur.com.tr).

□□. سایتی (www.haydar-isik.com).

□□. سایتی (wikipedia.org).

□□. Haydar Işik, Bitlis Beyi Abdal Han'a Gönderilen Kanli Ekmek, Pêrî, 2006, Kayhan Matbaasi

□□. (هەمبانە بۆرینە).

□□. فەرهەنگی تورکی.

□□. فاروق کیخسروی، سیاحتنامه اولیا چلبی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه، چاپ و صحافی (سپهر)، تهران، چاپ اول، ١٣٦٤.

□□. د. سەعد بەشیر ئەسکەندەر، سەرهەڵدان و ڕووخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان، و: جەوهەر کرمانج، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٤، چ (دانار).

□□. شەرەفخانی بدلیسی، شەرەفنامە، و: مامۆستا هەژار، ١٩٨١، کۆڕی زانیاری کورد.

□□. عەبدولڕەقیب یوسف، تابلۆکانی شەرەفنامە، وەزارەتی ڕۆشنبیری، ١٩٩٨، سلێمانی، چ (وەزارەت).

□□. د. محمـد علـي الصـوريكى، معجـم اعـلام الكـرد، في التـأريخ الأسـلامي و العصـر الحـديث في كردسـتان و خارجهـا، بنكەی ژین، السليمانية، ٢٠٠٥، م (حمدي).

□□. محمد أمين زكـي، مشـاهير الكـرد و كردسـتان، الجـزء الثاني، اعداد: رفيق صالح، بنكەی ژین، السليمانية، ٢٠٠٥.

□□. عبـدالرقيب يوسـف، الدولـة الدوسـتكية في كردسـتان الوسطى، الجزء الثاني، القسم الحضاري، الطبعة الثانية، ئاراس، ٢٠٠١، م (وزارة التربية)، اربيل.

□□. د. بلـەچ شـێرکۆ، کێشـەی کـورد، مێژینـە و ئێسـتای کـورد، و: محەمــەد حەمــە بــاقی، چــاپی دووەم، ١٩٩٠، چ (ڕەزائی)، تەورێز.

□□. بوار نـورەدین، ڕەدووکـەوتن لـە کـەلتووری کوردیـدا، ئینستیتیوتی کەلەپوری کورد، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٧، چ (ئاراس).

□□. ڕووپــاك غــەفوور ســەعید، مێــژووی کتێبخانــەکانی کوردستان، بە بەڵگەی دەسنووسەوە، گۆڤاری دڕنبشت، ژمارە (٤)، وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٧.

□□. عوسمانییـەکان، لـە عوسمـانی کـوڕی ئورتغلـەوە تـا سوڵتان عەبدولمەجیدی دووەم، و: سەلام عەبدولکەریم، خانـەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلێمانی، چ (گەنج)، ٢٠٠٧.

□□. د. عەبـدوڵڵا عــەلیاوایی، کوردسـتان لـە سـەردەمی دەوڵـەتی عوسمـانی دا، لێکۆڵینەوەیەکـە لـە بـواری سیاسـیدا،

چـاپی دووەم، خانــەی چـاپ و بڵاوکردنــەوەی ئــاوێر، نــاوی چاپخانە و ساڵ و شوێن، نادیارە.

□□. القبائـل الكورديـه، ويليـام ايغلتـون، ترجمـة: احمـد محمـود خليـل، مـن منشـوران (موكريـان)، اربيـل، ٢٠٠٦، م (وزارة التربية).

□□. نامەکەیەکی مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف.

سوپاس و پێزانین

زۆر سوپاسی هەموو ئەو هاورێ و برادەرانە دەکەم کە بۆ ئامادەکردنی ئەم لێکۆڵینەوەیە هاوکارییان کردم:

★ مامۆستا سدیق ساڵح، ئەرکی پێداچوونەوەی دەستنووسەکەی گرتە ئەستۆ.

★ مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، بەهەندێك زانیاری و وێنە هاوکاری کردم.

★ هونەرمەند کاروان سالار، ئەرکی کێشانەوەی نەخشەکە و وێنەی عەبدال خانی گرتە ئەستۆ.

★ مەزلۆم مستەفا دۆغان، بۆ وەرگێڕانی هەندێك بابەت و زانیاری لە تورکی و کرمانجی لاتین، هاوکاری کردم.

★ هەروەها هەموو ئەو بەڕێزانەی کە بە سەرنج و تێبینییەکانیان، هاوکارییان کردم.

نووسەر لە چەند دێڕێکدا:

- لــە ســاڵی (١٩٦٢) لــە شــاری قــەڵادزێ لــە دایکبووە.
- ســـــاڵی (١٩٩٩) کتێبـــــی (هـــــاواری دڵ)ی بڵاوکردۆتەوە و دواتریش سێ جاری تر چاپکراوەتەوە.
- ساڵی (٢٠٠٤) کتێبی (دەنگی مێینە لە گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا)ی بڵاوکردۆتــەوە، کــە بــە بۆنــەی ڕۆژی جیهانی کتێب خەڵاتی باشترین کتێبی وەزارەتی ڕۆشنبیری ئەو ساڵەی لە بواری هونەریدا وەرگرت.
- هــەر لــە کۆتــایی ســاڵی (٢٠٠٤)دا کتێبــی (بیبلیۆگرافیــای کتێبــی فۆلکلــۆری کــوردی ١٨٦٠–٢٠٠٤، ئامادەکرد و بڵاوکرایەوە.
- لــە کۆتــایی ســاڵی (٢٠٠٥)دا توێژینەوەیــەکی لەســەر (ڕەدووکــەوتن) کــردووە و دیســان لــە (٢٠٠٦)دا چاپکراوەتەوە.
- لــەکۆتایی ســاڵی (٢٠٠٦) دا لــەیادی پــەنجا ساڵەی کۆچـی دوایـی یەکـەم مـەلیکی کوردسـتان ، شـێخ مەحموودی حەفید مەدالیای ئاڵتونی وەرگرت.

- لەسـاڵی (٢٠٠٧)دا (هـاواری دڵ)ی بـۆ جـاری پێنجەم بە شێوەیەکی فراوانتر، چاپ کردۆتەوە.
- جاروبـار لـە گۆڤـارو رۆژنامەکانـدا رەخنـە و لێکۆڵینەوە بڵاودەکاتەوە.

ئیمێڵ: bwar_n@yahoo.co

نەخشە و وێنەکان

وێنەی عەبدال خان بە پێی وەصفی ئەولیا چەلەبی[1]

[1]– بۆ دروست کردنی ئەم وێنەیە سود لە هەندێك وێنەی ترو وەصفی ئەولیا چەلەبی وەر گیراوە.

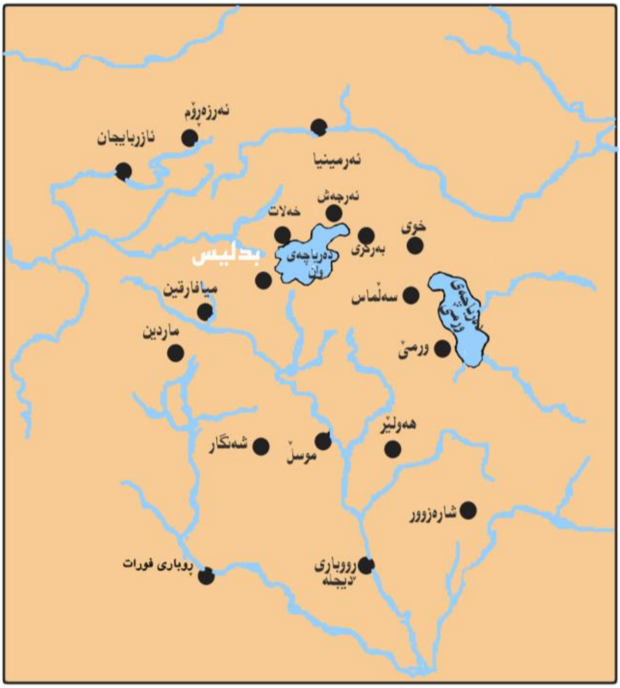

نەخشەی شاری بەدلیس و دەوروبەری[1]

١- سود لەنەخشەیەکی کتێبی (مدينة خەلات، دراسة في تاريخ السياسي والحضاري، ١١٠٠ ـ ١٢٤٣م ، حكيم عبدالرحمن زبير البابيري، ٢٠٠٥) وەرگیراوە.

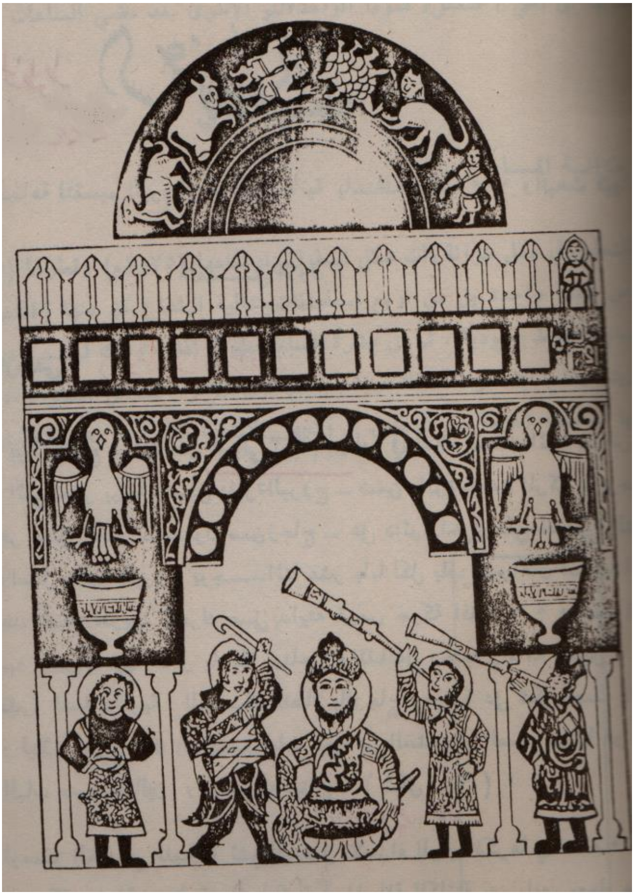

وێنەی سەعاتێك لە دروستكردنی بەدیع الزەمان (ئیبن ڕەزازی جزیری)

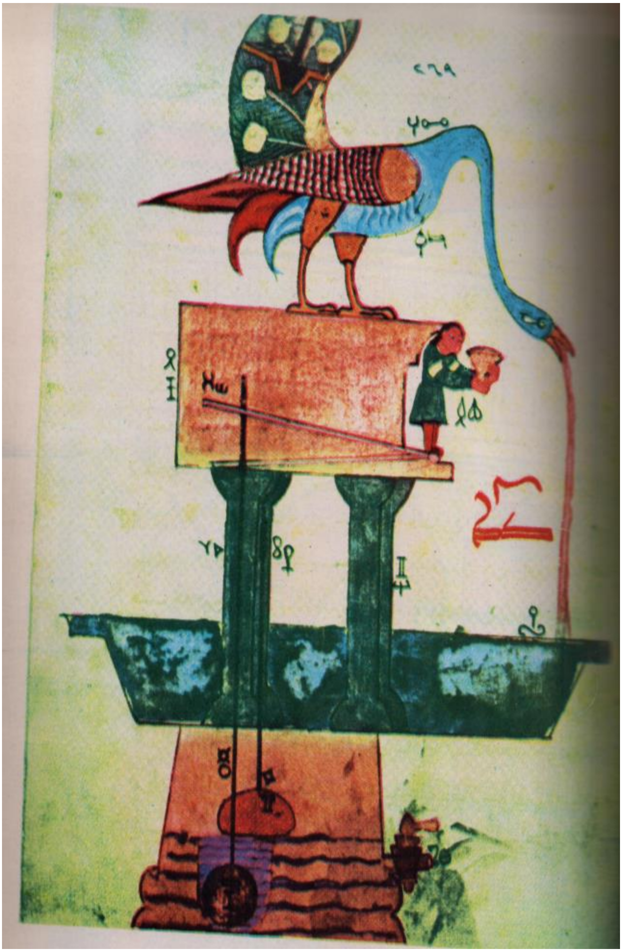

سەعاتێکی دیکەی دەستکردی بەدیع الزەمان (ئیبن ڕەزازی جزیری) کە بەئاو کار دەکات

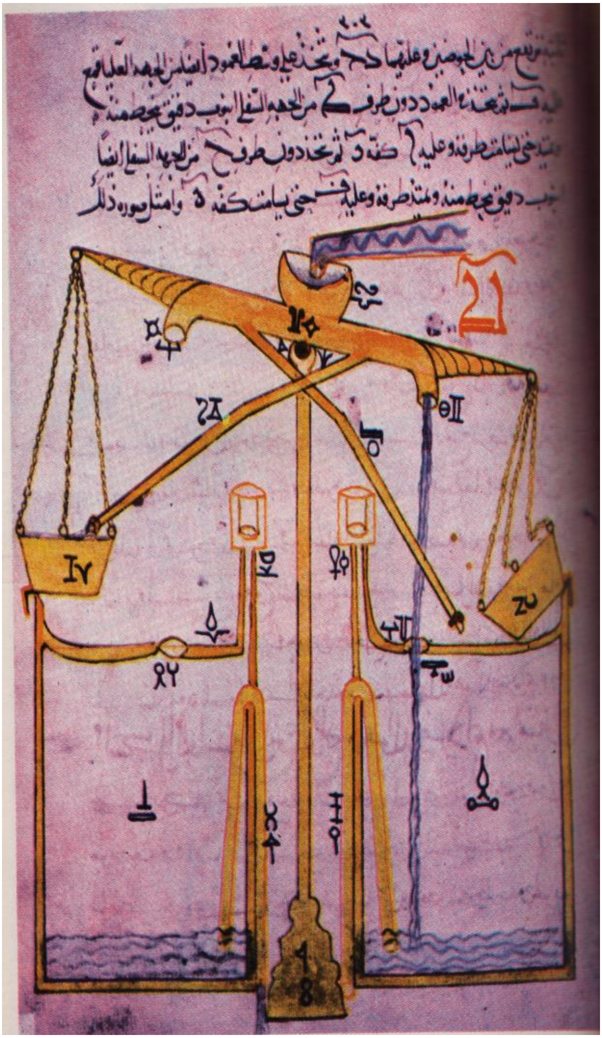

پێکهاتەی ئامێرەکانی ناوەوەی سەعاتێکی بەدیع الزەمان (ئیبن ڕەزازی جزیری)

مەسینەیەکی دەستکردی بەدیع الزەمان (ئیبن ڕەزازی جزیری) کە
بە پەستانی هەوا ئاو دەکات بەدەستی مرۆڤدا

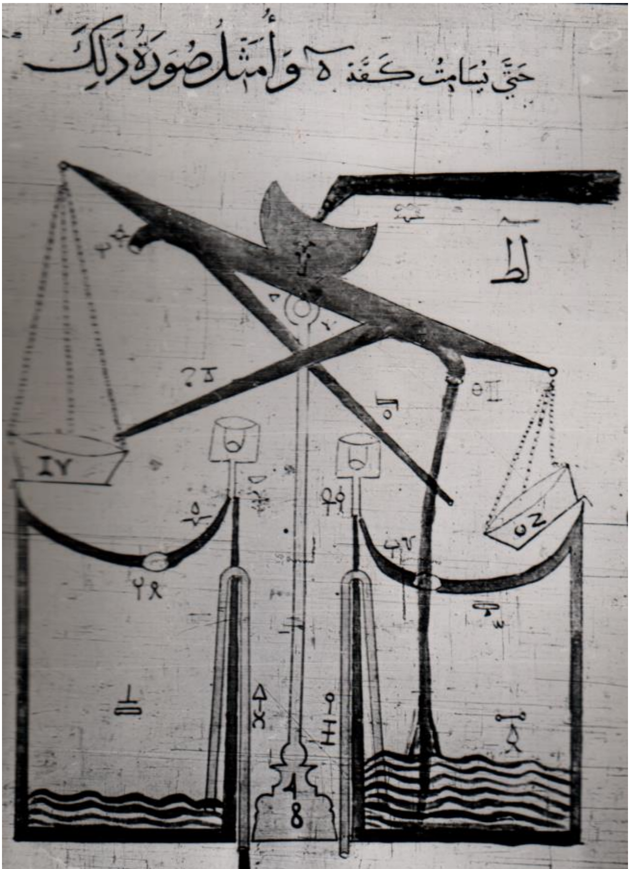

ماتۆڕێکی ئیبن ڕەزازی جزیری بۆ دەرهێنانی ئاو لە شوێنی قوڵ

كتێبی ئیبن ڕەزازی جزیری (الجامع بين العلم والعمل لمنافع في صناعة الحيل)

اسم شمس الدين بن ضياء الدين الروشكي على مخطوط كتاب لمنافع الحيوان

لاپەڕەیەك لە كتێبی (منافع الحيوان)

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ک)

ژ	ناوی بڵاوکراوە	ناوی نوسەر	ساڵی دەرچوون
1.	التقرير العام الى المؤتمر الثاني للأتحاد الوطني لكوردستاني (الطبعة الأولى)	مام جلال	شباط-٢٠٠١
2.	وتەی هەڤاڵ مام جەلال لە کۆبوونەوەی کادیراندا		٢٠٠٢
3.	هەڵۆی سوور	فازیل کەریم ئەحمەد	٢٠٠٢
4.	لمحات من تأريخ إذاعة صوت شعب كوردستان	ئامانج کاکە سور	٢٠٠٢
5.	ئیسلامی سیاسی	فەرید ئەسەسەرد، عەباس خۆشناو وهی تر	٢٠٠٢
6.	ئایین و تایفە ئایینییەکان لەکوردستان	ن: میهرداد ئیزەدی و: کامەران فەهمی	٢٠٠٢
7.	سروشتی یاسایی بڕیاری ٦٨٨ و چۆنێتیی کاراکردنی	شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٢
8.	سەید قوتب و تیۆریی تەکفیر کردنی کۆمەڵ و دەوڵەت	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٢
9.	سەرەتایەك بۆ تێگەیشتن لەچەمکی هاولاتیبوون	یوسف گۆران	٢٠٠٢
10.	چەمکی بیرۆکەی دەوڵەت لەجوگرافیای سیاسیدا	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٢
11.	ناسیونالیزم وکەمینەکان لەسیاسەتی نێودەوڵەتاندا	جەودەت ئیسماعیل لوتفی، سیروان عارف	٢٠٠٢
12.	بەراورد لەنێوان رژێمە فیدرالەکاندا	سەیوان کاکە ڕەش	٢٠٠٢

.13	لەپێناوی دیموکراتیزەکردنی حوکم لەعیراقدا	مەحمود رەزا	٢٠٠٢
.14	فیدرالیزم وئۆتۆنۆمی	دیلمان محەمەد	٢٠٠٢
.15	شۆڕشی ئۆکتۆبەرو چارەنووسی چەند گەلێکی خۆرهەلات	محمود ڕەزا ئەمین	٢٠٠٢
.16	پشتیوانانی ئیسلام لەکوردستاندا	نیاز سەعید	٢٠٠٢
.17	ئیسلامی سیاسیی لەزەبروزەنگەوە بۆ بەخۆدا چوونەوە	ن: سەعد مەولا و: جەمال غەمبار	٢٠٠٢
.18	ئێزدیەکان لەمێژووی نەتەوەکەیاندا	سەربەست حسێن	٢٠٠٢
.19	پوکانەوەی دەولەتی کەمایەتی	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٢
.20	پۆلێنکردنی تاوانەکانی ئەنفال بەپێی جۆرەکانی جینۆساید	د. مارف عومەرگوڵ	٢٠٠٢
.21	رێکخستن یەکێکە لەبنەما سەرەکیەکانی چالاکی حزب	محەمەد مەنگوڕی	٢٠٠٢
.22	كركوك مدينة الضاحكة بالنار والنور	عوني الداودي	٢٠٠٢
.23	الأيزيدية تأريخها وطقوسها	د. خليل جندي هوشنگ بروكا	٢٠٠٢
.24	کوردوتورکمان، تیڕوانینێک بۆ میکانزمەکانی پێکەوە ژیانی ئاشتیانەی نێوانیان	یوسف گۆران	٢٠٠٢
.25	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ١		٢٠٠٢
.26	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ٢		٢٠٠٢
.27	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ٣		٢٠٠٢
.28	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ٤ و ٥		٢٠٠٢
.29	جیهانی روناکبیری ژمارە ١		٢٠٠٢
.30	جیهانی روناکبیری ژمارە ٢		٢٠٠٣
.31	التقرير العام الى المؤتمر الثاني للأتحاد الوطني لكوردستاني(الطبعة الثانية)	مام جەلال	٢٠٠٣

32.	المناهج والنظام الداخلي للأتحاد الوطني الكردساني		٢٠٠٣
33.	پرۆگـرامو پێـڕەوی نـاوخۆی یـەکێتی نیشتیمانی کوردستان		٣٠٠٣
34.	تیۆری فیدرالیزم	ن: فرانتس نیومان و: کاوسێن بابەکر	٢٠٠٣
35.	نەتەوایەتی و دەوڵەتی نەتەوەیی	ن: مۆنتسرات گیبرنا و: کـەمال رەشـید شریف	٢٠٠٣
36.	چەمك وپرنسپەكانی دیموكراسی	بەكر صدیق	٢٠٠٣
37.	نـەوت و سیاسـەتی نێودەوڵـەتان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا	ن: دانیاڵ یەرگین و: کـەمال رەشـید شریف	٢٠٠٣
38.	سۆسیالیستەکانی پێش مارکس	ن: د.مستەفا رەحیمی و: کـەمال رەشـید شەریف	٢٠٠٣
39.	خوێندنەوەیـەك بـۆ مەسـەلەی گـۆڕانی سیاسی لەعیراقدا	ئەنوەر حسێن	٢٠٠٣
40.	تیرۆریزمـی نێودەوڵـەتی وەك تـاوانێکی نێودەوڵەتی	تۆفیق عومەرمحەمەدو هی تر	٢٠٠٣
41.	ئابوری کوردستان	ن: مهیرداد ئیزدەی و: کامەران فەهمی	٢٠٠٣
42.	عیراق ومەسەلەی کورد	کۆمەڵێ نوسەر	٢٠٠٣
43.	ئاینو مەسەلەکانی دیموکراسیو ئینتەر ناسیونالیزم	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٣
44.	ئاناریشزمو دەوڵەت	زاهیر شکور	٢٠٠٣
45.	ئوسـولێەت: چـەمك، میتـۆد، سەرچـاوەو ئاسۆ	عەبدوڵلا قەرەداغی	٢٠٠٣

.46	شیعەکانی عیراق	ن: د. عەبدوڵلا فەهد نفیسی و: عەبدوڵلا قەرەداغی	٢٠٠٣
.47	دەوڵەتی یاسا	سەید تایەر حەمە ئەمین	٢٠٠٣
.48	شێوەی ئاسایی بەرهەمهێنان لەکوردستاندا	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٣
.49	کورتەی مێژووی فەلسەفە	مەحمود مەلا عیززەت	٢٠٠٣
.50	ناسیونالیزمی کوردی(١٨٨٠-١٩٣٩)	هیوا عزیز سەعید	٢٠٠٣
.51	نرکەی قەرەداغ	ئەکرەم حەمە ئەحمەد	٢٠٠٣
.52	شەڕی ئابوری‌و ململانێی جیهان ل سەر دەریا قەزوین	هاشم زێباری	٢٠٠٣
.53	سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوك	ن: د. نوری تاڵەبانی و: مەریوان حوسێن چیمەنی	٢٠٠٣
.54	انتهاكات حقوق الأنسان والجرائم	د. منذر الفضل	٢٠٠٣
.55	مؤشرات سياسة التعريب والتهجير في اقليم كوردستان العراق	الدكتور خليل إسماعيل محمد	٢٠٠٣
.56	المسلمون يحتاجون لأجابات أفضل	توماس فريدمان	٢٠٠٣
.57	الكرد الفيليون وحزب البعث	سعد بشير أسكندر	٢٠٠٣
.58	فیدرالیزم‌و سیستەمەکانی یەکێتیی فیدرالی	ن: عەلی ئەلشممەری و: حەسەن یاسێن	٢٠٠٤
.59	ئەرکەکانی ڕێکخستن لەقۆناغی نوێی خەباتدا	شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٤
.60	لێکۆڵینەوە لەئیسلامی سیاسی	نیاز سەعید علی	٢٠٠٤

.61	تیرۆریستان لەئاوا بوونن	شەهید خەسرەو عوسمان ئا: ئازاد هەینی	٢٠٠٤
.62	بیری ناسیونالیزمی تورکمان	یوسف گۆران	٢٠٠٤
.63	جەنگی ئاو	ن: جون بولوك و عادل دەروێش و: شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٤
.64	کورد لەجەنگی ڕوسیا لەگەڵ ئێران وتورکیادا	ن: پ. ی. ئەڤێر یانۆڤ و: د. ئەفراسیاو هەورامی	٢٠٠٤
.65	پڕنسیبی دەستێوەرنەدان لە پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان دا	خەلیل عبدوڵلا	٢٠٠٤
.66	شۆڕشی شێخ عوبەیدولای نەهری لەبەڵگەنامەکانی فەرەنسیدا	نەجات عەبدوڵلا	٢٠٠٤
.67	ئاو لەرۆژهەلاتی ناوەراستدا	ئەندەش یاگ سکوك	٢٠٠٤
.68	تراژیدیای کوردەکانی سۆڤیەت	د. ئەفراسیاو هەورامی	٢٠٠٤
.69	تەعریب‌و راگواستن لەبەڵگەنامەکانی بەعس دا	لەتیف فاتیح فەرەج	٢٠٠٤
.70	کۆماری کوردستان- مەهاباد ١٩٤٦ لەرووی یاسای گشتی نێودەوڵەتییەوە	نەوزاد مەجید خدر سەرموردی	٢٠٠٤
.71	شەهیدانی ١ی شوبات		٢٠٠٤
.72	ڕێگای ئاشتیانە بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە نێودەوڵەتیەکان	شەماڵ عبدالله	٢٠٠٤
.73	کاریگەری ئاو	کاروان ئەحمەد	٢٠٠٤
.74	کورتە باسێکی پیرۆیسترۆیکاو چەند بابەتێکی تر	د. ئەرسەلان بایز	٢٠٠٤
.75	ئەوروپا لەهەردوو سەردەمی بوژاندنەوەو	کەیوان ئازاد	٢٠٠٤

	رۆشنگەریدا		
.76	الأسلام السياسي والأرهاب الدولـي	د. منذر الفضل	٢٠٠٤
.77	المجتمـع المـدني ومسـتقبل الأثنيـات في العراق	الـــدكتور خليـــل إسماعيل محمد	٢٠٠٤
.78	مندلي في التأريخ	محمـد جميـل بنـدي الروژبياني	٢٠٠٤
.79	تحديد حدود إقليم كوردستان العراق	جزا توفيق طالب	٢٠٠٤
.80	حق تقرير مصير	سعد بشير	٢٠٠٤
.81	الـتهجير والتعريـب مـن وجهـة النظـر القانونية	د. احمد موسوي	٢٠٠٤
.82	کوردەکانی ئێران و هێرشی عوسمانی	ن: گیلان و/ نـــــەجاتی عەبدوڵڵا	٢٠٠٤
.83	کاریگـــەری بـــەجیهانی بـــوون لەســـەر سەرداریەتی دەوڵەتاندا	ئاوات شێخ جەناب بەکر صدیق	٢٠٠٤
.84	پاراستنی مافی کەمینەکان	خليل عبدالله	٢٠٠٤
.85	خوێندنـــەوەی بـــەعس بـــۆ فاشـــیزمی مێژوویی	د. البرت عيسا	٢٠٠٤
.86	حاجی قادری کۆیی	فازیل کەریم ئەحمەد	٢٠٠٤
.87	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ١		٢٠٠٤
.88	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٢		٢٠٠٤
.89	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٣		٢٠٠٥
.90	سیستمی سیاسی چین	خليل عبدالله	٢٠٠٥
.91	پێگەو دەسەڵاتی ئەنجومەنی پارێزگاکان	خليل عبدالله	٢٠٠٥
.92	چەمکی ئازادی سیاسی	ن: فرانتس نیومان و: کاوسین بابکر	٢٠٠٥
.93	سیستمەکانی هەڵبژاردن و پرنسیپەکانی دەنگدان	ڤیان مەجید	٢٠٠٥

.94	سیستمی فەرمانڕەوایی لەئیسرائیل	روستم محمود کۆکۆیی	٢٠٠٥
.95	پرۆژەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستی گەورە	مەجید صالح	٢٠٠٥
.96	ئەمریکاو رۆژهەلاتی ناوەڕاست	عەباسی ئەحمەدی	٢٠٠٥
.97	مێژووی بیری کوردی	فازیل کەریم ئەحمەد	٢٠٠٥
.98	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٤		٢٠٠٥
.99	ژان ژاك رۆسۆ	کاوە جەلال	٢٠٠٥
100	یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ـ سەرهەلدان و نوێبوونەوە	مەکتەبی بیروهۆشیاری	٢٠٠٥
101	عیراقی نوێ	شەمال عەبدوللا	٢٠٠٥
102	کوردو عروبە	بابەکر دڕەیی	٢٠٠٥
103	ئایین و دەسەلات	هاشم کەریمی	٢٠٠٥
104	سیستمی فیدرالی ئەلمان	ئا: محەمەد مێرگەسۆری	٢٠٠٥
105	دەربارەی دیموکراسی	ن/ رۆبەرت کابلان و/ عبدالرزاق خەیلانی	٢٠٠٥
106	عیراق: دیموکراتیزەکردن یان هەلوەشاندنەوە	رەفیق سابیر	٢٠٠٥
107	کۆمەلو سیستەمی دیموکراسی	حەمە دۆستان	٢٠٠٥
108	زمانە فەرمیەکان لەدەستوری عیراقدا	تارق جامباز	٢٠٠٥
109	پێکدادانی شارستانیەکان	ن: سامۆیل پ. هانتینگتۆن و: مامەند رۆژە	٢٠٠٥
110	دیموکراسی دیدێکی فەلسەفی	ن: د. امام عبدالفتاح امام و: حەسەن یاسین	٢٠٠٥
111	لە پەراوێزی چاکسازیدا	هەلکەوت عەبدوللا	٢٠٠٥
112	لودڤیگ فۆیەرباخو کۆتایی	ن: فردریك ئەنگلس	٢٠٠٥

	فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی	و: سالار ڕەشید	
13	فیدرالیزم و ئەزمونە جیاوازەکانی	ئـا: و: ئیسـماعیل حەمە ئەمین	٢٠٠٥
14	لیبرالیزم، چەمك و مێژوو	ن: جـان سـالوین شاپیرۆ و/ عوسمـان حەسـەن شاکر	٢٠٠٥
15	عیراق لە دیکتاتۆریەوە بۆ دیموکراسی	خليل عبدالله	٢٠٠٥
16	گۆڤاری نۆڤین ژمارە (٥ ـ ٦)		٢٠٠٥
17	البحث عن الأسلام السياسي	نياز سعيد	٢٠٠٥
18	الواقع الأقتصادي ـ الأجتماعي لمحافظة السليمانية	د. كمال الخياط	٢٠٠٥
19	الصقر الأحمر	فاضل كريم احمد	٢٠٠٥
20	الـزعيم الـوطني الكردسـتاني جـلال الطالبـاني قائـد وفكـر وعصـر (الطبعـة الأولى)	د. خالد يونس خالد	٢٠٠٥
21	مقالات الشهيد غاندى(مجيد كريم احمد)	الشـهيد مجيـد كـريم احمد	٢٠٠٥
22	خانقين خلال ربع قرن	فاضل كريم احمد	٢٠٠٥
23	عـن الدولـة الحديثـة والأمـة والنزعـة القومية في العراق العربي وكوردستان	سعد بشير أسكندر	٢٠٠٥
24	رؤية كوردستانية لشؤون ومواقف عراقية	جرجيس كوليزاده	٢٠٠٥
25	التسـامح الـديني العراقـي لمجابهـة الأرهاب والعنف	جرجيس كوليزاده	٢٠٠٥
26	الآخر ـ الأمة ـ الأقليات الأخرى	سامى داوود	٢٠٠٥
27	الفيدراليـة ـ دراسـة في إطـار مفـاهيمي والنظري	د. إحسان عبدالهادي سلمان	٢٠٠٥
28	الدستور العراقي المرتقب ـ حقـائق وآراء	المحـامي: كريكـار	٢٠٠٥

	ومقترحات	عبدالله	
129	نقد ذهنية التغيب والتزييف ـ الأعلام العربي المعاصر نموذجا	د. عبدالباسط سيدا	٢٠٠٥
130	التركمان في العراق (الطبعة الأولى)	د. عمر ابراهيم توفيق	٢٠٠٥
131	الزعيم الوطني الكردستاني جلال الطالباني قائد وفكر وعصر (الطبعة الثانية)	د. خالد يونس خالد	٢٠٠٥
132	كركوك والتطهير العرقي ـ من وثائق النظام البعثي	عارف قورباني	٢٠٠٥
133	کەلار لە لادێوە بۆ شار	جاسم محەمەد	٢٠٠٥
134	هەڵوێست لە بەرامبەر گەندەڵی	نیاز سەعید عەلی	٢٠٠٥
135	داڕشتنی دەستوری نوێ هێڵکاری	ن: ماریۆج، ر. ئاوریانی ئامبرۆس، پاول ئالیڤێرز و: ئاوات محەمەد	٢٠٠٥
136	ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی گەلی کوردستان	ئەمیر نامیق	٢٠٠٥
137	من بڕوام بە دیموکراسی کوردی نییە!	(فازیل کەریم) مامۆستا جەعفەر	٢٠٠٥
138	کاری دیپلۆماسی لەنێوان تیۆرو پراکتیکدا	کوردۆ ڕەحمان	٢٠٠٥
139	بەکارهێنانی دەسەڵات لە جیهانی عەرەبیدا	محەمەد فاتح	٢٠٠٥
140	عەقڵی سەلیم	ن: توماس پین و: پێشڕەو حسێن	٢٠٠٥
141	تیرۆریزم و مافی مرۆڤ	عەدالەت عەبدوڵڵا	٢٠٠٥
142	ڕۆڵی کەسایەتی لەمێژوودا	ن: بلیخانوف و: سەلام مارف	٢٠٠٥

143	کاتالۆگی بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری		٢٠٠٥
144	کۆمەڵناسی شەڕ	ن: گاستۆن بوتول، د. حسین بشیریە، ئانتۆنی کدنیز و: عومەر باڵەکی	٢٠٠٦
145	بژی گەندەڵی	ن: عەلی ڕەبیعی و: ڕەفعەت مورادی	
146	مێژووی پەروەردەو فێرکردن	ن: علی اکبر میهرئارا، محمد عباس، علی فرۆرفەر و: قادر وریا	٢٠٠٦
147	فاشیزم چییە؟	ن: هێنری میشێل و: سمکۆ ناکام	٢٠٠٦
148	ئیسلام و مۆدێرنە، ئیسلام لەبەردەم ئەگەری عەلمانیەتدا	و. عوسمان حەسەن شاکر	٢٠٠٦
149	خوێندنەوەیەك بۆ فیکری حەسەن بەننا	عادل عەلی	٢٠٠٦
150	چاوپێکەوتنی ڕادیۆی نەوا لەگەڵ هەڤاڵ کۆسرەت ڕەسوڵ	ئا: سەرتیپ جەوهەر	٢٠٠٦
151	شۆڕشی پەنجە مۆرەکان	خەلیل عەبدوڵلا	٢٠٠٦
152	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٧		٢٠٠٦
153	ئیسلامی سیاسی - چاپی سێیەم	شوان ئەحمەد	٢٠٠٦
154	فەرهەنگی قانونی	د. نوری تاڵەبانی	٢٠٠٦
155	کۆمەڵناسی گەنج	کارزان کاوسین	٢٠٠٦
156	تاڵەبانی و خەڵاتی نۆبڵی ئاشتی(چاپی یەکەم)	یەتانا دیوخ نەوشا	٢٠٠٦
157	یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ئاسۆیەك بۆ گۆڕان و نوێبوونەوە	شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٦

158	چەند بابەتێکی فیکری	شوان ئەحمەد	٢٠٠٦
159	کۆمەڵی مەدەنیو سەرلەنوێ بیناکردنەوەی کۆمەڵگا	ن: جۆرج ف. ماکلین و: شاخەوان منصور	٢٠٠٦
160	ئایین، فاشیزم ، مەرگ	ن: هاشم صالح و: هەورامان وریا قانع	٢٠٠٦
161	کارل فۆن کلاوزە ڤتز	ن: میکل هۆوارد و: کەمال ڕەشید شەریف	٢٠٠٦
162	گەشەسەندنی ئابووری چین	پ. د. محەمەد رەئوف سەعید	٢٠٠٦
163	مانیفێستی مەکتەبی بیروهۆشیاری بۆ مۆدێرن کردنەوەی ی. ن. ك	مامۆستا جەعفەر (فازیل کەریم ئەحمەد)	٢٠٠٦
164	هەواڵی تەلەفزیۆنی	جوان بەهادین	٢٠٠٦
165	لەتەك فینۆمینە ئەدەبیەکاندا	کاوە جەلال	٢٠٠٦
166	هەمیشە دلڕەق و بێدەنگین	نەجات نوری	٢٠٠٦
167	کۆیە، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی، سیاسی، کۆمەڵایەتیە	جەمال فەتحوڵلا تەیب	٢٠٠٦
168	فەیلەسوفە مەزنەکان	ن: براین ماگی و/ محەمەد کەریم	٢٠٠٦
169	جەمهوریەتی کوردستان ـ شاکارێکی مەزن	خوێندنەوەی/ عەبدوڵلا کەریم مەحموود	٢٠٠٦
170	سەرمایە	ن: کارل مارکس و/ سەلام عەبدوڵلا ـ کەژاڵ ئەحمەد ـ شلێر عزیز	٢٠٠٦

171	پرسی کورد گۆڕاوە، تورکیا هێشتا لەرابردوودایە	ن: کۆمەڵێك رۆژنامەنوس و/ مامەند رۆژە	٢٠٠٦
172	خۆیبوون ـ هیوا	هیوا عەزیز سەعید	٢٠٠٦
173	حزب لەبازنەی دەستەگەریدا	شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٦
174	پرۆفیشینالی لەرۆژنامەنووسی کوردیدا	مەریوان مەسعود	٢٠٠٦
175	گەنج ـ سیاسەت ـ مەعریفە	د. بەختیار جەبار شاوەیس	٢٠٠٦
176	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ـ ٨ـ		٢٠٠٦
177	ناسیۆنالیزم (چاپی یەکەم)	ئەکرەمی میهرداد	٢٠٠٦
178	سایکۆلۆژیای جەماوەر (چاپی یەکەم)	ن: گۆستاف لۆبۆن و: ئارام جەمال سابیر	٢٠٠٦
179	نوێبوونەوەو هەڵبژاردن	بەکر صدیق	٢٠٠٦
180	گۆڕان و چاکسازی	کاوسێن بابەکر	٢٠٠٦
181	لەپێناوی دیموکراسیدا	کاوسێن بابەکر	٢٠٠٦
182	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ـ ٩ ـ		٢٠٠٦
183	مێژووی شۆڕشی فەرەنسا	ن: ویل و ئاریل دۆرانت و: دلاوەر عەبدوڵلا	٢٠٠٦
184	پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لەکوردستانی عیراقدا	فرمان عبدالرحمن	٢٠٠٦
185	ئاسۆی ئابووری ـ سەرچاوەکانی ئاوو کانزاکانی کوردستان	دارا عومەر	٢٠٠٦
186	سایکۆلۆژیای جەماوەر (چاپی دووەم)	ن: گۆستاف لۆبۆن و: ئارام جەمال سابیر	٢٠٠٦
187	ناسیۆنالیزم (چاپی دووەم)	ئەکرەمی میهرداد	٢٠٠٦
188	یاسای دادگای باڵای تاوانی عیراق	خەلیل عەبدوڵلا	٢٠٠٦
189	تاڵەبانی لەلوتکەی دەسەڵاتی عیراق	خەلیل عەبدوڵلا	٢٠٠٦

190	بنــــەما تیۆرییــــەکانی ڕای گشـــتی و ڕاگەیاندن	مەجید صالح	٢٠٠٦
91	پاکتاوکردنی ڕەگەزی کورد لەکوردستانی عیراقدا (چاپی دووەم)	فرمان عبدالرحمن	٢٠٠٦
192	ریفۆرم هەنگاوێ بۆ دواوە !	ئازاد تۆفیق	٢٠٠٦
193	تاڵەبانی و خەلاتی نۆبلی ئاشتی(چاپی دووەم)	یەتانا دیوخ نەوشا	٢٠٠٦
194	هیگڵو سیاسەتی مۆدێرن	ن: رامین جیهانبەگلو و: شۆڕش جوانڕۆیی چنور فەتحی	٢٠٠٦
195	جینۆسایدی گەلی کورد ـ لەبەر رۆشـنایی یاسای تازەی نێو دەوڵەتاندا	د. مارف عومەر گوڵ	٢٠٠٦
196	کوردستان أو بلاد أكراد	يوسف ملك مراجعـة ومقدمـة: د. عزالدين مصطفى	٢٠٠٦
197	مفهوم النخبة	إحســان عبــدالهادي نائب	٢٠٠٦
198	المنظمـــات الأقليميـــة والجماعـــات الأقتصادية في القارة الأفريقية	إحســان عبــدالهادي نائب	٢٠٠٦
199	كوردســتانية منطقــة كركــوك (الطبعــة الأولى)	د. عمـــر إبـــراهيم توفيق	٢٠٠٦
200	الكتابة للتلفزيون	ترجمة: غسان نعسان	٢٠٠٦
201	دراسـات المانيــة معاصـرة عـن القضـية الكردية	ترجمة: غسان نعسان	٢٠٠٦
202	السيادة في عالم متغير(الطبعة الأولى)	د. حكمت بشير	٢٠٠٦
203	بحوث . . . و . . . شذرات	د. عزالدين مصـطفى رسول	٢٠٠٦

204	كوردستانية كركوك في المصادر السريانية	د. فرست مرعي	٢٠٠٦
205	الـزعيم الـوطني الكردسـتاني جـلال الطالبـاني قائـد وفكـر وعصـر (الطبعـة الثالثة)	د. خالد يونس خالد	٢٠٠٦
206	التركمان في العراق (الطبعة الثانية)	د. عمـــر ابـــراهيم توفيق	٢٠٠٦
207	كوردسـتان تركيـا ـ دراسـة أقتصـادية سياسية	د. مجيد جعفر	٢٠٠٦
208	السيادة في عالم المتغير (الطبعة الثانية)	د. حكمت بشير	٢٠٠٦
209	كوردسـتانية منطقـة كركـوك (الطبعـة الثانية)	د. عمـــر إبـــراهيم توفيق	٢٠٠٦
210	عيراق، سەردەمی ساغ بوونەوە	بەکر صدیق	٢٠٠٧
211	تـیرۆرو سـەقامگیری سیاسـیو چـەند لێکۆڵینەوەیەکە تر	بەکر صدیق	٢٠٠٧
212	کەرکوك بۆ مێژوو دەدوێت	سەرپەرشـــــتیار/ مامۆستا جەعفەر	٢٠٠٧
213	دەستورو ژن	و: کامیـــل محەمـــەد قەرەداخی	٢٠٠٧
214	ژان ژاك رۆسۆ (چاپی سێیەم)	کاوە جەلال	٢٠٠٧
215	مبدأ الفصل بين السلطات و وحدتها . ..	القاضـــي/ لطيـــف مصطفى أمين	٢٠٠٧
216	بنچینەکانی کورد	ن: مینۆرسکی و: نەجاتی عەبدوڵلا	٢٠٠٧
217	لەدیکتاتۆرییەوە بۆ دیموکراسی	کارزان محەمەد	٢٠٠٧
218	کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا	گۆران ئیبراهیم ساڵح	٢٠٠٧
219	زمانە فەرمییەکان	طارق جامباز	
220	ئەنفال و دادگا	سالار مەحموود	٢٠٠٧
221	گۆڤاری نۆڤین ژمارە (١٠)		٢٠٠٧

222	الكرد	باسيلي نيكيتين ت: د. نوري طالباني	٢٠٠٧
223	هەڵۆی سور	فاضل كريم احمد	٢٠٠٧
224	مام جەلال	فاضل كريم أحمد	٢٠٠٧
225	المدخل الى القانون الدولي الإنساني	جبار سعيد محي الدين	٢٠٠٧
226	الكُرد اليوم	ت: غسان نعسان	٢٠٠٧
227	سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا	و: ئاوات عەبدوڵلا	٢٠٠٧
228	ڕێبازی لێكۆڵینەوە لەزانستی سیاسیدا	ئیسماعیل شێخ موراد	٢٠٠٧
229	ڕێكخراوی نەتەوە یەكگرتووەكان	و: كامەران عومەر	٢٠٠٧
230	تیرۆر	هیمداد مجید علی	٢٠٠٧
231	گەنجە كوردەكان	فەرهاد پیربالْ	٢٠٠٧
232	بەعسیزمو كورد	سۆزان كەریم مستەفا	٢٠٠٧
233	بەڕێوەبردنی كۆبونەوەكان	و: محەمەد فاتح	٢٠٠٧
234	شاری كەركوك	پشكۆ حەمە تاهیر	٢٠٠٧